

POVL BAGGE

LEVNED OG POLITISK
VIRKSOMHED

INDHOLD

	Side
Indledning (Introduktion – Rids af Madvigs levned – Psyke og livssyn) ..	3
I. Madvig og den fri forfatning (Det konstitutionelle spørgsmål før 1848. Madvigs statsbegreb, hans forhold til Hegel, den tyske historiske skole og den heibergske kreds – Junigrundloven og novemberforfatningen. Etkammersystemet – Den gennemsete grundlov – Kampen for landstingets indflydelse – Forfatningskonflikten i 1870erne og 1880erne....	26
II. Det nationale spørgsmål og monarkiets organisation (Før 1848 – Madvigs stilling i novemberministeriet – Slesvigs forfatningsmæssige stilling. Sprogpolitikken. Kultusministeriet og Slesvig – Slesvigs deling. Notabelprojektet – Madvig i A. W. Moltkes tredje ministerium – Madvig og helstaten – Madvigs overgang til ejderpolitikken – 1864 – Det nationale spørgsmål efter 1864)	59
III. Madvigs plads i dansk politik (Madvig og de politiske partier og retninger – Indre politik – Liberalisme og konservatisme hos Madvig) ..	126
Slutning (Madvig som politiker)	153
Bilag	164
Noter	167

INDLEDNING

1. *Introduktion.*

Forskeren Johan Nicolai Madvig rager op som en kæmpeskikkelse mellem de ikke få betydelige danske klassiske filologer. I vor statshistorie i det 19. århundrede er han kun en blandt adskillige højt begavede politikere og vil næppe af nogen blive kaldt den største. Det er psykologisk let forklarligt, hvis mennesket Madvig tager sig forskelligt ud, efter som man nærmer sig ham fra det ene eller det andet af hans to vigtigste virkefelter. I det følgende er hans politiske indsats og hans personlighed set fra en filologisk ukyndig historikers synspunkt. Målet har været det, som ofte i et sådant tilfælde er historikerens: at komme bag om den nu herskende tradition — der hvad Madvig angår vel har nuancer, men for en meget stor del bygger på hans erindringer — og ved fortolkning af samtidige kilder, kritisk sigtede, og først og fremmest af hovedpersonens handlinger konstruere en helhed, hvori både mennesket og politikeren har sin plads.

Metodisk byder opgaven på problemer, som ikke lader sig løse efter en enkel formel. Det er ikke så ligetil at drage skellet mellem ord og handling, især ikke hos politikeren, som oftere end de fleste taler under ansvar. Handlingen kan lige så vel som ordet være poserende eller bestemt af øjeblikkets taktiske krav og give et falsk indtryk af mandens væsen og politikerens egentlige målsætning. Og at intime meddelelser til en fortrolig er en bedre kilde til ophavsmandens motiver og øvrige sjælelige forhold end hans offentlige udtalelser eller det billede, han i sine memoirer ønsker at overgive eftertiden, er nok en regel, men med adskillige undtagelser; i alle tilfælde kan ordene være bevidst eller ubevidst vildledende. Her må det være nok at sige, at de bemærkninger om Madvigs handlingsmotiver, der indgår i den følgende fortolkning, ikke giver sig ud for andet end — svagere eller stærkere underbyggede — formodninger, og at beskrivelsen af hans politiske ideer tildels — nemlig for så vidt de ikke kan udledes eller bekræftes af hans handlinger — blot er en analyse af hvad han talte og skrev og ikke uden videre kan tages som udtryk for hvad

han virkelig mente, d. v. s. den retning, han vilde have virket i, hvis han havde kunnet handle frit. Helhedens indre sammenhæng, der til syvende og sidst må være psykologisk, er her hyppigt det eneste, såre usikre kriterium, når historikeren skal vælge mellem flere muligheder. Talrige chancer for at gribe fejl frembyder bl. a. også de tilfælde, hvor en oplysning alene er hjemlet i en enkelt berettende kilde, et privatbrev, en diplomatisk rapport, en samtidig eller senere optegnelse. Bedre er vilkårene for en nogenlunde fyldig karakteristik af en historisk person ikke, selv i en periode, hvor kilderne flyder rigeligt. Den biograferende historikers opgave er som Ingvar Andersson har sagt det uløselig.

Et kritisk arbejde med Madvigs biografi møder foruden andre vanskeligheder den, at han i sine erindringer og andetsteds virker med stor suggestiv kraft. Livserindringerens billede af ham føles ved første læsning i grunden troværdigt, og man kan vistnok vanskeligt undgå at blive påvirket af overbevisningens varme og argumentationens styrke i mange af hans politiske indlæg. Først et videre overblik over kildestoffet åbenbarer inkonsekvenserne og de skiftende standpunkter og afdækker skævhederne i den traditionelle opfattelse. Et formentlig typisk eksempel på, hvordan man i nyeste tid har betragtet Madvig som politiker og menneske, kan findes i A.B.Drachmanns karakteristik: »Som politiker var Madvig fremragende ikke blot ved ubetinget hæderlighed og retfærdighedssans, men også ved et af hans grundegenskaber betinget klarsyn i centrale spørgsmål. Som han selv aldrig delte det i hans omgivelser ikke ualmindelige fanatiske tyskerhad, således fandt han tidlig og fastholdt han bestandig den løsning af det slesvigske spørgsmål, der vel nu almindelig erkendes for den rette — og det ikke som et uundgåeligt onde, men som den retfærdigste og klogeste ordning. Til at sætte hele sin personlighed ind på dens gennemførelse og til at vinde andre for sin tanke manglede han agitatorisk kraft; han var overhovedet for kritisk og for alsidig overvejende en natur til nogen sinde at blive førende statsmand. Som fagminister viste han praktisk sans og fordomsfrit syn; over for personer kan i mindre ting hans store godmodighed have ytret sig som svaghed. — I det private liv var Madvig en ualmindelig vindende personlighed. Han bevarede gennem hele sit liv, skønt hans ydre vilkår altid var trykkende, en barnlig friskhed, der både til daglig og ved festlige lejligheder kunde ytre sig i spøgefuldhed, ja næsten overgivenhed, og som i høj grad overraskede især udlændinge, der kun kendte ham af hans skrifter«. I den følgende afhandling er Madvig opfattet, politisk og ikke mindst nationalpolitisk som mindre vidtskuende og konsekvent og tillige mindre selvstændig, en eklektiker, der får sine ideer og tilskyndelser fra mange

hold; psykisk som mere sammensat. Måske bliver han derved menneskeligt mere fængslende.

Min fortolkning har visse berøringspunkter med den opfattelse af Madvig, der i hans samtid blev fremsat af nationalliberale, som kendte ham godt. Denne første udførligere politisk-historiske behandling af Madvig har dog som naturligt er bragt et og andet nyt for dagen både hvad karakteristikken angår og på andre områder, og jeg har i reglen ikke anset det for påkrævet i enkeltheder at påvise forskellen mellem denne og tidligere fremstillinger, som for Madvigs vedkommende ikke bygger på så omfattende et kildemateriale.

Læseren af de følgende sider vil iøvrigt hurtigt se, at visse spørgsmål, der naturligt hører hjemme i sammenhængen og kunde fortjene et dyberegående studium, kun er overfladisk berørt. Mangel på tid og plads har hindret mig i at gå nærmere ind på Madvigs administration som kultusminister, og på flere andre punkter har jeg måttet give afkald på tidkrævende undersøgelser. Det gælder f. eks. den hele indre- og ydrepolitiske udvikling i 1851, som danner den nærmeste baggrund for overgangen til helstatspolitikken. En af afhandlingens mest iøjnefaldende svagheder er måske en vis mangel på perspektiv i den politiske karakteristik. Den skyldes bl. a., at vi endnu ved for lidt om de fleste fremtrædende politikere i Madvigs samtid, hans medspillere i dramaet¹.

2. *Rids af Madvigs levned.*

Den bornholmske slægt Madvig kan med sikkerhed føres tilbage til Hans Olufsen Madvig, der 1681 blev kgl. skovrider på Bornholm, og som antages at være søn af en gårdfæster i Matvik i Bleking. Hans Olufsens efterkommere var i nogle generationer bl. a. gårdmænd, skippere, møllere, små embeds- og bestillingsmænd, de fleste i hjemstavnen. Samtidens sædvanlige sociale betegnelser kan vanskeligt anvendes på bornholmske forhold, der iøvrigt efter Madvigs indtryk endnu i hans barndom var præget af stærke standsforskelle, men det kan siges, at slægten som helhed var hævet over »almuen«. Tre af dens medlemmer sad, søn efter fader, i det beskedne embede som by- og herredsskriver i Svaneke. Den sidste af de tre, Poul Anthoni Madvig (1764—1816), havde faret til søs og siden taget dansk juridisk eksamen. Han blev i ægteskab med Margrethe Benedicte Kofod (1777—1852) fader til otte børn, hvoraf to døtre og fem sønner nåede voksenalder. De to ældste sønner blev sømænd, een snedkermester i København, og den yngste læge. Den tredieældste var Johan Nicolai Madvig, født 7. august 1804².

Madvigs fader drev som avlsbruger i Svaneke en lille gård, og familien levede her efter Madvigs udsagn tarveligt, men lykkeligt og ofte muntert, under gammeldags patriarkalske former. Faderen, der foruden gården ejede flere huse, må oprindeligt have været ret velstillet og hørte utvivlsomt til den lille bys højere sociale lag. Drengens første barndom synes at være forløbet sundt og normalt, med rigelig tid til leg i fri luft. Han blev en ivrig svømmer og kunde med sit jernhelbred endnu i en høj alder dyrke denne idræt; et stuemenneske var han aldrig.

Det fremgår ikke af Madvigs erindringer, at hans forældre var usædvanlige mennesker eller fik mere end almindelig betydning for deres begavede søn. Han karakteriserer sin fader som livlig og munter, arbejdsom og hæderlig, uden større boglig dannelse, men med en god forstand, moderen som en frejdig men tillige alvorlig, kraftig og energisk natur. Litterært var hjemmet og milieuet i hvert fald ikke, og Madvig havde kun adgang til ganske få bøger — hvoriblandt Holbergs komedier og Peder Paars — som han slugte. Skoleforholdene var primitive, men den lærenemme dreng fik hurtigt så gode kundskaber, at han kunde bistå faderen på kontoret og navnlig under dennes sidste sygdom overtage store dele af hans arbejde. Madvigs sjældne evner vakte opmærksomhed, og byfogeden påtog sig gratis at forberede ham til dansk juridisk eksamen; Madvig mente senere, at den ikke afsluttede undervisning og hans erfaringer som faderens hjælper vakte hans sans for juridiske begreber og kom ham til nytte i hans administrative virksomhed.

Under Madvigs opvækst indtraf krigen med England, pengekrisen og nødsårene, og faderens tidlige død rystede familiens efterhånden svagt funderede økonomiske stilling. Allerede forinden havde der været tale om at lade Madvig studere, og det lykkedes trods de ændrede forhold at gennemføre planen. Madvig var på dette tidspunkt, siger han i erindringerne, grebet af »den heftigste og voldsomste længsel efter en højere uddannelse«. Hans moder søgte straks efter faderens død at skaffe ham gratis ophold på en latinskole — der var tale om Herlufsholm — og enden blev, at han fra efteråret 1817 fik friplads i Frederiksborg lærde skole. Etatsrådinde Marie Kofoed betalte de fleste af hans udgifter. Skolens rektor, den milde humanist og filolog Bendt Bendtsen, tog sig venligt af ham og virkede ved sin undervisning og sit hele forhold til drengen formentlig væsentlig til hans senere valg af studiefag. Lærerstabens øvrige ikke fremragende, alene J. P. F. Dahl nævner Madvig med taknemmelighed, fordi han vakte eller stimulerede de bedste elevs interesse for skønlitteratur.

Madvig avancerede usædvanlig hastigt gennem klasserne, udmærkede

sig allerede ved sin første eksamen 1818 »særdeles« og fik ved sin afgang det enstemmige vidnesbyrd af lærerne, at han havde nået »en frem for de andre aldeles udmærket grad af fuldkommenhed«. Skønt han altså var skolens mest strålende elev og stiftede varige venskaber med enkelte af kammeraterne — især vist med sin kontubernal, den senere præst Hans Ancher Jespersen, amtmandssøn fra Bornholm — mindedes Madvig ikke årene i Hillerød som en lykkelig tid. Vi kender kun hans fornemmelser fra erindringerne, som er skrevet trekvart århundrede senere, men det er troligt, at den lille dreng fjernt fra sine nærmeste har haft mange triste stunder. Han taler ikke om hjemvé, men han lader forstå, at han savnede et intimere familieliv, og at hans fattigdom trykkede ham, hindrede ham i at deltage i adskillige uskyldige fornøjelser og til en vis grad satte ham uden for kredsen af jævnaldrende. Han måtte nøjes med på afstand at sværme for de bedre Hillerødfamiliers unge døtre og kunde naturligvis slet ikke nærme sig to adelige frøkner de Lerche, der blev konfirmeret sammen med ham, og hvis forfinede skønhed gjorde et varigt indtryk på ham. Den ydre afslibning, han trængte til, fik han ikke i Hillerød og næppe i tilstrækkelig grad senere³.

1820, seksten år gammel, blev Madvig dimitteret efter aldersdispensation og bestod examen artium med udmærkelse. Hans anlæg og erfaringer gav ham, siger han i erindringerne, kun valget mellem at studere jura, som han alene kendte i elementær form, og klassisk filologi, og han foretrak det sidste. Han fik 1822 accessit for en prisopgave, tog 1825 den filologiske skoleembedseksamen, disputerede 1826 for magistergraden og blev 1828 dr. phil. Madvigs videnskabelige indsats, hans forhold til universitetet, universitetsbiblioteket og den lærde skole, til Videnskabernes Selskab og Carlsbergfondet, hans litterære milieu og forbindelser behandles i andre afsnit af dette værk. Her skal blot nævnes, at universitetsundervisningen forekom ham lidet tilfredsstillende; kun Sibberns og filologen F. C. Petersens forelæsninger betød efter hans senere udsagn synderligt for ham.

Han studerede flittigt på egen hånd, men lukkede sig ikke inde med bøgerne. Han deltog i diskussioner og selskabelige sammenkomster i Studenterforeningen og stiftede her bekendskab med lidt ældre samtidige som Henrik Hertz, æstetikeren C. A. Thortsen og juristen og historikeren P. V. Jacobsen, hvem han nogle år efter betroede sig til i et højst personligt anliggende. Han dannede en lille filologisk kreds sammen med jævnaldrende studiefæller, af hvilke i hvert fald R. J. F. Henrichsen og C. W. Elberling, begge siden rektorer, blev hans intime venner. Noget senere sluttede han sig ret fortroligt til filologerne E. F. C. Bojesen og

A. S. Wesenberg, og blandt ungdomsvennerne var også juristen F. U. Timm og præsten og historikeren J. L. Rohmann. Listen er endda ikke fuldstændig. Disse venskaber voksede utvivlsomt ud af et umiddelbart behov hos Madvig for menneskeligt samkvem, men forbindelsen med andre begavede akademikere udvidede naturligvis hans horisont og virkede vel i det hele, som også han selv mener, vækkende og udviklende, jfr. hans strøtanke om den uhyre betydning af samlivet med andre ånder. Ved siden af fagstudiet og kammeratlivet fik han endda tid til nogen, navnlig historisk og skønlitterær læsning, foruden dansk eller oversat væsentlig tysk. Han beherskede ikke engelsk eller italiensk, og den franske skønlitteratur tiltrak ham ikke. Af de store kulturlande stod han som de fleste danske i hans tid først og fremmest i gæld til Tyskland for åndelig påvirkning⁴.

Madvig fik i studentertiden økonomisk støtte fra forskellig side, bl. a. af sin senere ministerkollega A. W. Moltke. Han logerede hos en enke, Anna Sophie Bjerring f. Faber. Det blev Madvigs skæbne. Kun nitten år gammel forlovede han sig med sin værtindes stiftatter Elisabeth Agathe Helene Jensine Bjerring, født 17. januar 1798 i København, død 19. september 1880, eneste efterlevende barn af fuldmægtig på St. Croix sukker raffineri Otto Christopher Bjerring og Elisabeth Agathe Wulff. Familien tilhørte det jævne borgerskab. Da madam Bjerring sad i små kår — ved hendes død 1830 uden livsarvinger fik Madvig boet udlagt til delvis betaling af begravelsen — og hans kæreste var seks-syv år ældre end han, måtte han naturligt stile mod snarligt ægteskab. Han havde overvejet at søge til Sorø, men 1826 blev han konstitueret som midlertidig docent ved universitetet under professor Thorlacius' udenlandsrejse. Ved dennes hjemkomst fik han tilbudt et toårigt rejsestipendium, men skønt han længe havde drømt om udlandet og i høj grad trængte til at se sig om, afslog han tilbudet i håb om fast universitetsansættelse. 1828 blev han da lektor i filologi, og året efter, samme dag han blev myndig, giftede han sig. Indtil to dage før brylluppet, midt under sin flytning, havde han i Thorlacius' forfald i huj og hast måttet skrive et latinsk universitetsprogram. November 1829 blev han udnævnt til ekstraordinær professor i filologi, særlig latinsk sprog og litteratur. Professoratet opgav han 1848, da han blev minister, og overtog det påny efter sin demission, nu med klassisk filologi som område⁵.

Fru Madvig omtales kort og ret konventionelt i Madvigs erindringer, i hans breve temmelig sjældent og lidet udførligt. I de første år fortæller han ganske fornøjet til vennerne om sin huslige lykke, men vinteren 1840—41 skranter hun, 1846 virker hendes hyppige ildebefindende »deprimerende« og 1857—58 skriver han om hendes »svage kræfter og andre

besvær« i vendinger, der synes at forudsætte en mere permanent sygelighed. Om hendes egenskaber iøvrigt, hendes karakter, evner og dannelsesstrin, om hun var indtagende og præsentabel eller ej, om hun hæmmede eller støttede sin mand, kan man kun gætte. Venner kaldte ved Madvigs død hans hjem lykkeligt og hans familieliv i sjælden grad kærligt. Enkelte af hans bemærkninger tyder dog på, at samlivet i åndelig henseende ikke har tilfredsstillet ham; at han til gengæld nu og da har været en lidet opmuntrende husfælle, vil fremgå af det følgende. Han optræder som regel alene de gange, kilderne nævner ham som gæst hos andre, men det er især i fru Heibergs kreds eller hjem, hvor hustruer næppe altid var velsete af værtinden og af deres besøgende ægtemænd, eller i de herreselskaber, datiden yndede. Hvis fru Madvig mindre hyppigt viste sig blandt fremmede, kan grunden iøvrigt foruden sygdom være, at ægteparret fik mange børn: 1830—34 fødtes to sønner og to døtre, 1837 en datter, der døde som spæd, og 1839 endnu en datter, som døde i begyndelsen af marts 1848. Desuden havde en hustru dengang ikke samme selskabelige stilling som nu, og Madvigs var næppe i stand til selv at vise gæstfrihed i større stil⁶.

Med Madvigs giftermål begyndte nemlig for alvor hans livslange kamp for økonomisk at holde sig oven vande. Hans hustru kan ikke have ført stort ind i fællesboet. Hans moder søgte efter sin mands død at bevare slægtsgården, men blev 1818—19 nødt til at sælge den for at fyldestgøre sine kreditorer; hun levede siden i små kår i Svaneke, hvor hun døde hos en datter uden at efterlade noget til skifte eller deling. Madvig måtte da gøre gæld for at stifte hjem, og brevene fortæller en sørgelig historie om stadige økonomiske bekymringer, »ikke så lidt bryderi med idelige arrangements, og enden er ikke endda«, »lang uddragen af en stor finansoperation« o. s. v. Bagved ligger jævnlige gageforskud og lån hos private, de sidste tildels farlige for Madvigs handlefrihed som undervisningsinspektør og politiker. Hans professorgage var til at begynde med efter tidens forhold beskeden, 900 rdl., men det meste af sit liv havde han relativt store ekstra indtægter. 1832 overtog han af økonomiske grunde tillige stillingen som universitetsbibliotekar, men opgav den, da han 1848 blev undervisningsinspektør for de lærde skoler. Det sidste embede bevarede han — bortset fra ministertiden — til 1874, og 1876 blev han formand for Carlsbergfondets direktion. 1879, samme år han afgik som professor, blev han desuden direktør i den Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse. Hans professorgage steg allerede betydeligt i 1840erne og havde sidst i 1860erne nået 2900 rdl. + 400 rdl. i huslejegodtgørelse. Dertil kom honorar for de nævnte biembeder eller hverv, nogen indtægt af litterært arbejde og i en

lang årrække rigsdagsdiæter og rigsrådsvederlag, tilsammen en forholdsvis rigelig indkomst, der i hans senere år som professor og undervisningsinspektør må have kunnet måle sig med de højeste danske embedsgager. Som minister fik Madvig 4500 rdl. årlig, næsten dobbelt så meget som martsministrene — hans, Bardenfleths, Tillischs og Sponnecks forsøg 1851 på at få gagen hævet til 6000 lykkedes ikke — og fra en anonym giver modtog han ved nytår 1850 med velmotiveret betænkelighed 2000 rdl. til privat brug. Pengene slog dog aldrig til, og han forlod efter eget sigende ministeriet med forøget gæld. Som hovedgrund til misæren nævner han 1832 »sanseløs delen med andre og egen slette husholdning«. Det første sigter vel (bl. a.?) til, at han hjalp sine to yngre brødre lægen og snedkeren under deres uddannelse. Om det sidste udtryk gælder Madvig alene, hans hustru eller dem begge, er usikkert. Hendes svagelighed har naturligvis ikke lettet forholdene⁷.

Madvigs slette økonomi tvang ham til at give afkald på adskillige nydelser, som han nødtigt undværede, bl. a. hyppige teaterbesøg. Værre var det, at den i mange år hindrede ham i at rejse udenlands og navnlig til syden, som han dog fra sin tidligste ungdom længtes efter at se. Med offentlig understøttelse besøgte han 1846 Tyskland og Østrig og traf tyske fagfæller, 1860 Frankrig, Schweiz og Norditalien, men først 1869 så han takket være venners gavmildhed Rom; han nød denne rejse med ungdommelig modtagelighed. Til Grækenland nåede han aldrig.

Han kunde længe heller ikke tillade sig »selskabelig kommers« i den udstrækning, han ønskede, og han følte sig vist navnlig i de første år efter sit giftermål noget isoleret. De fleste af kammeraterne fra den beskedne ungdomstid fik embede i provinsen, og skønt Madvig med megen trofasthed søgte at vedligeholde forbindelsen ved korrespondance og især under sine censor- eller inspektionsrejser, savnede han dem ofte; han klagede 1831 til Rohmann over, at han ikke havde fortrolig omgang, »tildels ifølge min måde at være på«. I den københavnske selskabelighed deltog Madvig vistnok ikke meget i de yngre år, men havde dog også venner eller gode bekendte blandt hovedstadens akademikere. Han følte sig tiltrukket af to tidligt afdøde kolleger, lægen N. C. Møhl og matematikeren H. G. v. Schmidten, og han omgikkes privat andre professorer noget. Efterhånden må han være blevet en ret yndet selskabsmand. Vi ved tilfældigvis, at han fra begyndelsen af 1840erne ikke sjældent var middagsgæst bl. a. hos C. Molbech, H. N. Clausen og stiftsprovst Tryde. Han traf her væsentlig sammen med akademikere, nogle af de ypperste i dansk åndsliv, mænd af konservativ eller moderat liberal støbning som Mynster, Heiberg, Paludan-Müllerne, Martensen, Sibbern, Engelstoft, en enkelt gang også

ynge liberale som Monrad, Krieger, Hall eller en prominent svensker eller nordmand. Til hans snævrere københavnske omgang hørte bl. a. astronomen P. Pedersen, der var hans rejsefælle 1846, og vistnok C. F. Allen. Med de liberale grosserer og andre store forretningsdrivende ses han derimod ikke da eller siden at have haft meget nær forbindelse, selv om nogle af dem 1869 bidrog til en gave til ham og brygger Jacobsen hørte til hans varme beundrere.

Madvigs udnævnelse til undervisningsinspektør og kultusminister vanskeliggjorde senere forholdet til adskillige gejstlige og filologiske venner, bl. a. fordi avancementhungrige præster og latinskolelærere ikke altid undlod at forsøge at udnytte gammelt bekendtskab. På den anden side var det for Madvig som administrator og tilsynsførende ingen ubetinget fordel at have snæver privat kontakt med mænd, hvis karriere han tildels bestemte. Hans afgørelse i en enkelt sag om et rektorembede medførte et brud med en af hans ældste venner, som Madvig tog sig meget nær. Med andre, bl. a. rektor Henrichsen i Odense, bevaredes venskabet urokket op i årene.

Stor betydning for Madvig fik hans forbindelse med den heibergske kreds. Han kom i Heibergs hjem i hvert fald fra omkring 1840 og knyttede sig nær til familien som en »tro men kejtet ven«. 1849 gennemførte han Heibergs ansættelse som teaterdirektør, og fru Heiberg glemte ham det ikke. Efter Heibergs død blev han en af hendes faste kavallerer, han åbnede sig for hende — hun mente: mere end for nogen af de fint dannede og kritiske mænd, der var husvenner i Rosenvænget — og hun forsvarede ham mod angreb. »Jeg ser godt hans svage sider«, skrev hun til Krieger 1862, »men det er sjældent, at svaghederne viser sig så elskværdige som hos ham; de ligger så åbenlyse, at man er vis på, at der ikke gives andre, som skjules«. Og året efter: »Hvor kan han dog være åben og blød! Det er rørende, at denne forstandige, kritiske natur har kunnet bevare en vis naivitet, en uskyldighed, der næsten overrasker en«. Madvigs breve til fru Heiberg er holdt i en varm, chevaleresk tone, af og til med lidt anstrengt galanteri. Formodentlig har han hos den begavede kvinde fundet noget af det, han savnede i sit ægteskab⁸.

Madvig påtog sig en lang række opgaver uden for sit fag ved siden af de allerede nævnte. Han var bl. a. 1829—38 medredaktør af Maanedsskrift for Litteratur og skrev heri sine berømte indlæg om det højere undervisningsvæsen. Han begyndte efter Frederik VI's død så småt at behandle andre offentlige anliggender i tale og skrift, og 1848 blev han aktiv politiker. Oktober dette år kåredes han på Bornholm til medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, men udtrådte, da han 16. november blev kultusminister. Han afgik endeligt som minister 7. december 1851. December

1849 blev han folketingsmand for Frederiksværkkredsen, genvalgte her 1852 og februar 1853, men stillede sig ikke til valget maj samme år. Juni 1853 blev han landstingsmand for København, nedlagde sit mandat august 1854, blev valgt påny i samme kreds juli 1855 og sad i tinget, til han 1874 trak sig tilbage. 1856—63 var han folkevalgt medlem af og tillige præsident for rigsrådet, 1864—66 medlem af rigsrådets landsting.

Han tog sig vist ikke noget af sine mange hverv let, og hans overordentlig store og vidtspændende arbejdsindsats er så meget mere imponerende, som hans syn var svagt. I perioder, bl. a. i begyndelsen af 1850erne, frygtede han for at blive blind, senere erfarer vi, at langvarigt arbejde gjorde hans øjne ømme og matte, og fra midten af 1870erne kunde han næsten ikke se at læse eller skrive.

Madvigs politiske og endnu mere hans akademiske virksomhed skaffede ham et utal af hædersbevisninger. Han var seks gange universitetets rektor, sidst ved dets 400-års jubilæum, han blev optaget i Videnskaberne Selskab 1833, var dets præsident fra 1867, blev medlem af mange udenlandske akademier og æresdoktor ved adskillige universiteter; vort eget gjorde ham til dr. jur. h. c. 1879. Samme år blev han elefantridder og 1881 gehejmekonferensråd. Ved sin død 12. december 1886 stod han i det almindelige omdømme som vor berømteste videnskabsmand og en af samtidens største klassiske filologer. Nekrologerne vidner om elevs og andres enestående veneration for læreren, forskeren og mennesket. Om politikeren lød der både fra venstre og højre skarpt kritiske ord⁹.

I sine sidste leveår udarbejdede Madvig sine erindringer, der blev offentliggjort 1887 af hans søn. Bortset fra afsnittet om barndommen og — for kyndige — redegørelsen for hans videnskabelige virksomhed er de tør læsning, indeholder hverken levende milieu- eller situationskildringer eller skarpttegnede portrætter. Den gængse opfattelse af Madvig som menneske og politiker bygger som nævnt for en meget stor del på denne bog, der imidlertid i lighed med de fleste memoirer må benyttes med forsigtighed som politisk-historisk kildeskrift. Den er dikteret af en blind mand, der altid havde været stolt af sin stærke hukommelse, og ikke bragt i trykken af ham selv. Den er blevet til på et tidspunkt, da meget i dansk historie og derfor i Madvigs eget liv tog sig anderledes ud end før f. e. 1852 eller 1864. Madvigs erindringer indeholder ikke blot adskillige unøjagtige detailoplysninger, men giver ved udeladelser et i ikke uvæsentlige henseender misvisende helhedsbillede. Det gælder forfatterens forhold til Hegel, hans stilling til kirkeforfatningssagen og skandinavismen, hans nationale politik og andre punkter af betydning for vurderingen og forståelsen af Madvigs politiske gerning og personlighed.

3. Psyke og livssyn.

Som fattig hjemmefødning, ukendt med verden udenfor Bornholm og Sjælland, som temmelig ensidigt uddannet filolog, blev Madvig i en alt for ung alder fast universitetslærer. Undervisningens krav og også omgangen med begavede kolleger fik ham åbenbart til at føle, at hans dannelse manglede omfang og dybde, og han arbejdede i de første år, især 1831, næsten hektisk for at bøde på manglerne. Han tog (1829) timer i fransk konversation, tilsyneladende uden at opnå større talefærdighed. Til brug ved sine sprogvidenskabelige studier fik han (1831) »musikalske explicationer« af sin skolekammerat A. P. Berggreen; man vilde gerne vide, hvordan det gik — Madvigs stil virker umusikalsk, men selv påstod han, at passiv musiknydelse var en af hans største glæder. Han søgte kundskab i teoretisk æstetik og blev tro Heibergianer, han udvidede efter evne sin skønlitterære læsning, fulgte ret godt med i hvad der udkom af nyt herhjemme og skrev i Maanedsskrift for Litteratur nogle anmeldelser, der ikke viste stor æstetisk forståelse. C. F. Ingerslevs disputats om Homer gav ham anledning til at studere Niebelungenlied og de danske folkeviser. Han ærgrede sig over, at han intet kendte til naturvidenskaben, der bl. a. spillede så stor en rolle i diskussionen om skolens reform. Følgelig hørte han et semester (1831) seks timer ugentlig Zeises forelæsninger over kemi og fysik, han begyndte, uvist hvilket år, ved hjælp af professor Christian Jürgensen at sætte sig ind i den højere matematik, diskuterede kemi med Forchhammer og vilde endda gerne have fulgt et planlagt, men ikke gennemført populært kursus i fysiologi og anatomi hos Eschricht.

I en filosoferende tid fandt han det især pinligt, at han savnede filosofisk indsigt. Han trængte vel som mange unge forskere til at se sit fag i en større sammenhæng, men synes også tidligt at være blevet fristet af dyberegående filosofiske studier. For at orientere sig i systemerne var han vinteren 1831—32 tilhører ved Poul Møllers forelæsninger over den nyere filosofis historie; de imponerede ham ikke. 1833 tegnede han sig til Heibergs anmeldte, men ikke holdte filosofiske forelæsninger. Han begyndte også at studere de store tænkere på egen hånd, og i en sommerferie på Bornholm 1834 lå han daglig efter badet et par timer »i bar skjorte« mellem klipperne og læste Hegel, »så at jeg i filosofering overgik Sokrates, der dog kun lagde kjortel og sko«. Det er en af de få overleverede bemærkninger af Madvig, der vidner om lune¹⁰.

Baggrunden for alt dette er først og fremmest Madvigs ualmindelige evner. Han synes at have været et af den slags glimrende hoveder, over-

vejende receptivt og kritisk begavede, der mere ved ydre tilfældighed end drevet af en oprindelig trang vælger deres bane, og som kunde have præsteret det fremragende på hvilket som helst af en række felter. Og han vilde eller kunde ikke begrænse sig til eet. Hos ham var usædvanlig intelligens forbundet med lyst til alsidig kundskabstilegnelse. Romantikens og Goethetidens universelle dannelsesidealer levede endnu i hans ungdom og første manddom og kunde inspirere ham; han så dem virkeliggjort f. e. i forskeren og statsmanden Wilhelm v. Humboldts person. Og Madvigs ærgerrighed nåede, i hvert fald efterhånden, højere end til den blot passive indsamling af viden i og udenfor den klassiske filologi. Da han i en moden alder havde genoptaget sine filosofiske studier, noterede han: »Jeg kan ikke tåle at dø efterladende en uberigtiget forestilling om mig som væsentlig eksklusiv filolog«, og han sigtede på det tidspunkt uden tvivl mod at optræde som filosofisk forfatter.

Mere ejendommeligt er måske hans forhold til det militære fagområde. Han fulgte interesseret den offentlige diskussion om Danmarks forsvar i begyndelsen af 1830'erne. Han indså med sin sans for realiteter, at »det formynderskab, hvorunder alle små magter er sat« — han tænkte vel bl. a. på Englands og Frankrigs håndfaste behandling af den belgisk-hollandske konflikt — lod dem vente ringe nytte af hær og flåde, men mente at begge dele måtte bevares i Danmark, »når ikke nationen skal tabe den tendens til selvforsvar, den stræben efter selvstændighed, som er lige så nødvendig for en velorganiseret dreng som for en kæmpe, om end den første rimeligvis derved får blå øjne og bulet pande, og oven i købet bliver mager ved sin anstrengelse«. Han må også have skaffet sig teoretiske militære kundskaber. I sine erindringer fortæller han følgende: En dag i slutningen af marts 1848 spurgte Læssøe ham, hvad han vilde råde til at gøre med det danske korps, der nu skulde rykke ind i Slesvig. Da Madvig havde forklaret, at man burde trænge rask frem langs østkysten »med kavalleriet ud mod heden« og søge kampen så sydligt som muligt for at holde modet oppe i befolkningen og hæren, sagde Læssøe: »Det er just også min mening!«. At hovedslaget burde stå langt mod syd er måske en politisk betragtning, men bemærkningen om kavalleriet er militærtaktisk, og den lille historie får sit rette perspektiv, når man husker, at Læssøe var de nationalliberales afgud, som efter Kriegers mening kunde have vendt krigslykken 1864 med sit strategiske geni.

Det er derfor ikke underligt, at Madvig efter Dybbøls fald iflg. P. Vedels meddelelse først i maj 1864 til Krieger tabte »al besindighed« og erklærede, at han vilde ønske, han selv kunde tage »kommandoen over armeen«. Vedel håbede, at Madvig ikke havde talt sådan til andre, men

Krieger kunde ikke dy sig og fik trods Londonkonferencen stunder til at lade denne pikante nyhed om hans rival hos fru Heiberg gå videre til hende. Det viste sig, at Madvig havde sagt noget lignende i Rosenvænget, og at fru Heiberg havde slået det hen som spøg. Hun forstod imidlertid nu, at det var alvor, hvad Vedel og altså Krieger også gik ud fra. De kendte begge Madvig særdeles godt. Den egentlige hærledelse under en krig lå efter Madvigs og mange samtidiges — bl. a. hans ministerkollega general Hansens — mening hos krigsministeren, og den rimeligste forklaring er, at det var denne post, Madvig sigtede til. Det bekræftes af en anden episode fra samme år. Under et besøg på Fyn i begyndelsen af juli blev Madvig forbitret over de militære dispositioner der, og i et forbavsende brev gav han krigsminister Reich gode råd: forsvarslinien burde lægges langs en række nærmere angivne punkter, de nørrejyske tropper og garden overføres til øen og flåden samles for at slå østrigerne, selv om det skulde betyde opgivelse af blokaden af Nordtyskland. Efter krigen talte og skrev Madvig ofte med selvsikkerhed om militære spørgsmål og forsvarets ordning¹¹.

Indtil vort århundrede var det i Danmark noget uhørt at betro en civil mand et af de militære ministerier, og mens i Madvigs ungdom alle dannede kunde tillade sig at skrive filosofiske afhandlinger, blev det anderledes omkring 1870. Men Madvig følte det — man bør tilføje: især når hæmningerne for en stund faldt — ikke over sin evne at gribe ind og yde noget selv på felter udenfor hans eget, hvor en speciel fagkundskab almindeligt ansås for nødvendig. Andre eksempler end de anførte kan nævnes. På sine gamle dage blev han udenrigsministeriets direktørs selvbestaltede rådgiver i diplomatiske anliggender som han havde været Reichs i militære. Under hensyn til Madvigs anlæg og forudsætninger er det mindst mærkværdige udslag af denne frejdige alsidighed måske, at han i rigsdagen og andetsteds dristede sig til at optage — og ikke uden held førte — diskussioner om juridiske spørgsmål med dygtige fagfolk. Her havde han et godt udgangspunkt i sit kendskab til romerret, men han må rigtignok tillige have dyrket andre juridiske discipliner.

Når man vil søge at forklare, hvorfor Madvig blev politiker, kan man næppe forbigå denne hans trang til at give sit besyv med om de forskellige sager. Den er så meget mere påfaldende, som han lagde vægt på at være fagmand i moderne forstand indenfor sit snævrere område, filolog »indtil minutia«, og af erfaring vidste hvilket arbejde det koster en specialist at bevare sin »virtuositet«. Med sin vidunderlige intelligens, der var tilsat en god portion sund fornuft, kunde han vinde sejre på fremmede gebeter. Men hans urolige virkelyst bragte også skuffelser og nederlag og

førte ham ikke sjældent udenfor hans begrænsning. Der falder derved et tragisk skær over sider af hans tilværelse, ikke mindst over hans politiske gerning¹².

Thi Madvig var mere utilfredsstillet, mere disharmonisk og sammensat, end hans biografer har haft blik for. Hans vældige arbejdspræstationer groede ikke ud af et sundt og ligevægtigt sind. I erindringerne fortæller han, at en forelæsningsrække, han sommeren 1830 holdt over filologiens encyklopædi, vakte en så stærk følelse hos ham af hans dannelses utilstrækkelighed, at han »næsten« blev bragt ud af balance. Han havde haft lyst til at opgive sin embedsstilling, hvis ikke forsørgerpligten havde holdt ham tilbage, og måtte prøve at falde til ro under et ophold borte fra hjemmet. P. V. Jacobsen meddeler, at krisen begyndte med en »total foragt for filologien«, der udvidede sig til foragt for andre ikke umiddelbart praktisk nyttige videnskaber, og var ledsaget af stor modløshed og sorg over spildte kræfter. Endvidere, at Madvig i fortrolighed henvendte sig til Jacobsen for at få manuduktion og derved dygtiggøre sig til »et lille juridisk embede, hvortil han mente, at hans nu svage åndsevner endnu kunde tilstrække«; men Jacobsen afviste ham, og han turde ikke røbe sig for andre. Iflg. Jacobsen var han altså mere rystet, end man af erindringerne kan forstå. I maj det følgende år omtaler Madvig i et privatbrev krisen og antyder, at den hang sammen med en vaklen mellem »spekulation [d. v. s. filosofen] og lærdom«, følelsen af, at han ikke kunde fyldestgøre nogen af delene, og en almindelig »lyst til at plage sig med alt og gøre sig alt lidt surt«. Han mener nu, at han har kæmpet med nogenlunde held mod anfægtelserne og føler sig så meget styrket, at han ikke så let vil tabe modet. Han har lært en del, bl. a. at man ved at søge at opnå alt slet intet når. Netop i 1831 arbejdede han imidlertid som vi har set ivrigt uden for sit fag.

Han kommer i senere breve til venner fra dette år tilbage til den ubehagelige erfaring, skriver i december om, hvordan han havde mistet al arbejdsglæde, men mener at have overvundet denne svaghed. Bemærkelsesværdig er den iagttagelse, at hans bedre befindende »er en følge af en anden sindets konstitution, ej af en lettelse i ydre omstændigheder«, for hans økonomiske forhold er lige slette. I ligevægt er han dog ikke. Han tumler sig »som stedse, med urolig heftighed, ængsteligt hastværk afvekslende med modløs træthed« mellem sprogstudier, historiske studier, pædagogiske betragtninger og spekulationer, som han undser sig for at kalde filosofiske, og er ikke sluppet fri af tvivl og kamp imellem tilbøjeligheder til »forskellige videnskabelige retninger og beskæftigelser«; måske spørger det lille juridiske embede stadig. Fra maj 1832 er bevaret

et kort brev, oplagt i tonen: han har frygtelig travlt, vågner med skræk om morgenen, men befinder sig vel »under selve den sus og dus i arbejde«. Sommeren 1832 gentog så — iflg. erindringerne — krisen fra 1830 sig i afsvækket form.

Januar 1839 fortæller han en ven, at han atter har haft »en af de stundom tilbagevendende og ikke korte perioder, i hvilke jeg forstemt og mismodig gør min kaldsgerning«, men i et brev fra oktober 1840 er tonen en anden. Han taler ganske vist i forbigående om sin mangel på indre harmoni og ligevægt, men er iøvrigt oprømt, ser lyst på de ydre forhold, er blevet anerkendt og har stiftet nye bekendtskaber og har en tid lang »med munterhed været i en temmelig intensiv . . . videnskabelig virksomhed med min grammatik, der på eengang højlig interesserer mig og dog tillige driver mig til afslutning for også at kunne se mig om andensheds«. Et par år efter er ethvert spor af denne faustiske arbejdslyst forsvundet. I et udateret brev fra sommeren 1843 undskylder han lang tavshed med »den såre deprimerede stemning, hvori jeg forrige efterår og vinteren igennem befandt mig«; i en sådan tilstand har han, siger han, svært ved at meddele sig. Han forklarer, at han var træt af sit på een gang splittede og ensformige arbejde, kuert af økonomiske bekymringer, ængstelig ved tanken om deres sløvende indflydelse, og i den stemning blev også andre ting, som han ellers vilde have taget lettere, til en byrde og viste sig i et mørkt lys. Nu er ganske vist hans indtægter ved kongens og universitetsbestyrelsens velvillie forøget, men han føler stadig, at hans »virken betydelig svækkes ved en vis higen efter at omfatte flere tildels temmelig fjerne retninger af studier og erkendelse, der da, utilfredsstillet som den ved tid og betingelser må blive, adsplitter og nedslår, og ved en vis mangel på en decideret plan for liv og stræben«.

I dette og de følgende år klager han flere gange over fortravlethed og stundesløshed. Marts 1846 har han haft en streng og i visse måder trykkende vinter. Den græske syntax er vokset ham over hovedet, så han til sidst har arbejdet med »en vis krampagtig heftighed«. Splittelse af kræfter og interesse har fremkaldt mathed. Han længes efter »anstrengende forelæsninger«, når han blot må få tid og kraft til at forberede dem. Han er bekymret over, at reformen af det lærde skolevæsen ikke skrider frem, og føler at vort hele åndelige liv er i en opløst og mat tilstand, hvor det rent videnskabelige er trængt tilbage af en bred, dådløs politiseren. Han er, skriver han, »ikke just forknyt, men i en afvekslende stemning og i det hele med en vis længsel efter en større og mere nærende fylde end det har givet, som jeg i vinter har drevet, men tillige med så megen elasticitet, at jeg ofte [?] trænger trykket tilbage. I disse dage hengiver

jeg mig stærkt til det usædvanligt oplivende indtryk af det tidlige forår og gør planer for en god sommer«.

Januar 1847 hedder det, at han er »legemlig rask, men trykket på mange måder, uden kraft og lyst til arbejdet og overvældet af dets masse og især dets adspaltelse, der gør mig dels sløv, dels stundesløs«. I et brev til Andræ juni 1853, hvori han afviser tanken om at tage imod valg til landstinget, taler han om sin »øjeblikkelige sygelige stemning«, og i maj det følgende år er han mismodig, utilfreds med sig selv og sit adspaltede, kraftesløse arbejde. Oktober 1858 viser han sig derimod trods meget besvær og mange ærgrelser, der anføres, oprømt og »har i sommer samlet en del godt humør«. Hans veninde fru Heiberg fortæller, at han i maj 1864 var hos hende og »sukkede og klagede over sig selv og sin indre tilstand«. »Stakkels Madvig«, tilføjer hun, »han føler dybt, at han står ene, og har mange triste øjeblikke«. Juni 1873 var han til gengæld under en visit så frisk og ungdommelig, som hun sjældent havde set ham: »Når han er således, kan han ordentlig gøre kur og være meget galant«.

Vi hører også i disse senere år om længere perioder af nedtrykthed. Overfor Wesenberg forklarer han juni 1866 lang opsættelse af svar på et brev med, at han »stundom i uger og måneder« er i »en forunderlig mismodig stemning, hvori jeg ikke kan overvinde mig selv til ved en rask beslutning at frigøre mig for noget, men snarere søger udflugter i ustandselig travlhed med et eller andet tilfældig grebet arbejde«. Man skimter her en forklaring på en del af hans store foretagsomhed. Han er jævnlig trykket af pligter, som han ikke kan overkomme, og utilfreds med at hans mange interesser ikke tillader ham at dyrke nogen af dem helt.

Oplysende er et brev til Sophus Bugge fra november 1870, hvori Madvig søger at beskrive en »forstemnings« opståen. Han fortæller, at han ved hjemkomsten fra et besøg i Norge blev modtaget med den nedslående efterretning om Metz' kapitulation. Samme dag lod han sig i landstinget lokke ind i en ham temmelig fjerntliggende forhandling, hvad han bag efter var meget utilfreds med. »Derfra vendte jeg mig næste dag til ordningen af nogle forelæsnings- og øvelsesanliggender, som jeg tildels før min rejse havde forkvaklet og som nu skaffede mig pinlig rådvildhed uden at jeg dog ved alle senere overvejelser kom bort fra det, der syntes mig forkert. Alt dette med nogle andre småting satte mig i en nervøs forstemning, som for resten destoværre ikke er mig ganske usædvanlig ved vinterarbejdets og den mørke årstids begyndelse eller rettere ved ethvert semesters begyndelse, der medfører refleksion over hvad der i ens embede skulde udrettes og hvad der udrettes. At nu denne stemning ganske er overvunden, er jeg så langt fra at kunne sige, at jeg endog just i går efter-

middags, da jeg begyndte nogle øvelser på en mig selv lidet tilfredsstillende måde, følte den meget stærkt. Men jeg er dog kommet så vidt, at jeg idag med en vis ro kan gøre forstemningen selv og dens grunde til genstand for betragtning og sige mig, at således har det oftere været og er gået over.« Madvigs utilfredshed med hans egen undervisning vidner om, at han ikke var stivnet i rutine. Det ejendommelige og fatale er den erfarne og beundrede professors langvarige rådvildhed, hans tilbøjelighed til at lade sig overvælde af en lille modgang, så han først dagen efter nogenlunde kan falde til ro.

Oplysningerne om Madvigs skiftende sjælelige tilstand er spredte og navnlig efter sidste halvdel af 1840erne meget ufuldstændige. Hovedkilden er Madvigs egne breve, men den fortrolige korrespondance med venner fra ungdommen ebbede såvidt man tør slutte af det nu tilgængelige materiale tidligt ud eller blev i det mindste hurtigt sporadisk. Til en vis grad er den vel overflødiggjort af samtaler under Madvigs inspektionsrejser. Den havde næppe nogensinde været meget intensiv. Madvig vedgik som gammel, at brevskrivning ikke var hans stærke side, og at han aldrig havde kunnet benytte den til regelmæssig udveksling af tanker og stemninger. Det er muligt, at han i brevene har gjort sig lidt interessantere, end han var, men det er dog vel ikke troligt, at den intelligente mand overfor venner, der kendte ham nøje, har villet vise sig i den lidet flatterende rolle som mismodig, stundesløs, rådvild og dybt bekymret over petitesser, hvis der ikke efter hans egen mening lå en psykisk virkelighed bag. Det falder i øjnene, at hans klager over adsplittet og kraftesløst arbejde efterhånden får et lidt klichéagtigt præg, hvad der ikke er underligt når man betænker, at han beholdt sine mange hverv. Tilstandsbeskrivelsen f. e. i de to seneste af de citerede breve virker derimod ægte nok. De anførte træk, som kunde suppleres med flere tilsvarende, turde altså være tilstrækkelige til at vise, at han var disharmonisk, havde hyppige anfald af stærk nedstemthed og var både selvoptaget og køligt selviagttagende; han har ikke forgæves fulgt Sibberns undervisning. En kyndigere må give hans tilfælde en præcis psykologisk betegnelse. For en lægmand er det svært at se, hvor meget hans stemning blev påvirket af slette arbejdsår og andre ydre faktorer, eller af den skiften mellem åndeligt produktive og ufrugtbare perioder, som synes at være naturlig for intellektuelle. Men det er klart — og vigtigt for forståelsen — at den kunde ændre sig uafhængigt af hans dårlige økonomi, tilsyneladende også uafhængigt af øjensvagheden og hans almindelige fysiske helbreds-tilstand.

Det må endvidere anses for sikkert, at Madvig jævnlig var plaget af

alvorlige utilstrækkelighedsfølelser, hvad der jo også er rimeligt i betragtning af hans vidtspændende ambitioner. Om de giver den hele forklaring på at hans mismod stadig kommer igen, er et andet spørgsmål, som ikke kan besvares her. Madvig troede åbenbart selv, at den første krise hovedsagelig skyldtes skepsis overfor åndsvidenskabeligt arbejdes værdi og især en knugende følelse af afstanden mellem aspiration og evne, som den mange forskere har kendt. »Det er vel nødvendigt«, skrev han december 1831 til J. L. Rohmann, »at en boglærd må gennemgå sådan en kamp for ret at blive et menneske, og især en tid lang både tvivle om det er værd at være lærd og om han selv er det eller kan blive det«. Senere blev han jo klar over, at der ikke var tale om en enkelt krise, men om hyppig genkommende anfald af mismod. P. V. Jacobsen kaldte anfaldet 1830 »en synderlig hypokondri«, da og siden den almindelige betegnelse for en sygelig depression. Jacobsen havde en rem af huden og vidste for så vidt, hvad han talte om, og han mente iøvrigt, han med sine bemærkninger om egne erfaringer havde hjulpet til at bringe Madvig på ret køl.

Hovedsagen for os er imidlertid at konstatere, at Madvig led under periodisk nedstemthed, der undertiden forstærkedes til sygelig depression, og at de nedstemte perioder kunde være ledsaget af en urolig og spredt virketrang rettet mod mere eller mindre tilfældige opgaver udenfor hans egentlige arbejdsfelt. Det mangelfulde og ujævne kildemateriale tillader ikke at afgøre, i hvilken grad dette forhold har ændret sig med årene. Den eneste mere præcise oplysning i den retning er Madvigs egen, at han som ældre blev særlig modtagelig for musik- og naturindtryk, der satte ham i en poetisk, følelsesfuld stemning. Nogen tids beskæftigelse med hans personlighed efterlader det indtryk, at han tiest var mere eller mindre urolig, bekymret, utilfreds med sig selv eller andre, og det skønt hans karriere var hastigere og mere strålende end de flestes, skønt han efter sin egen fremstilling blev forkælet i sit barndomshjem, skønt han blev rost af sine lærere, forgudet af elever, støttet af velyndere og venner, der greb dybt i pungen for at hjælpe og glæde ham. Men det er naturligvis muligt, at han i brevene og som politiker oftere har givet sin misfølelse end sin tilfredshed luft.

Yngre bekendte taler efter hans død om hans milde og muntre sind, hans barnlige friskhed, der kunde ytre sig næsten som overgivenhed. Måske har disse træk været fremherskende i hans sidste leveår, da pligtarbejdets tryk lettede og anerkendelse og æresbevisninger flød i så overmåde rigeligt mål — måske har kun de allernærmeste, familien og mangeårige, jævnaldrende venner, lært det disharmoniske hos ham rigtigt at

kende. I elevens kreds følte han sig vel også mere fri og sikker end de fleste andre steder. Hans beundrende medarbejder gennem mange år, den fine og taktfulde O. Siesbye, fortæller dog, at han i sin høje alder jævnlige var nedstemt, men sætter det kun i forbindelse med hans bekymring for fædrelandets skæbne. At disse sjælelige forudsætninger må have betydet noget for Madvigs forhold til politik, er utvivlsomt, men vor viden er ikke tilstrækkelig indgående til — bortset måske fra 1853 — at sandsynliggøre det i detaljer. Til Madvigs politiske indstilling som helhed passer et let depressivt stemningsleje godt. At han tillige for at udrette hvad han gjorde må have besiddet det han kalder elasticitet, er vel en selvfølge¹³.

I Madvigs depressioner indgik såvidt det af kilderne kan ses ikke religiøse anfægtelser. Madvigs fader var, siger han, »religiøs uden prunk«, han selv på sin måde »inderlig religiøs stemt«, men længe inden han tog imod hvervet som kirkens øverste administrative embedsmand, må han have fjernet sig fra dens lære. I et brev til Elberling 1831 taler han om de kirkelige fejder, om zeloternes bornerthed og rationalismens halvhed, men mener alligevel man må ønske det parti sejren, der er tilgængeligt for videnskab og »vil lade os med vor religion i fred og frihed, hvem grundtvigianerne med al deres liberalitet dog vilde brænde, hvis de havde magten, eller tvinge til at hykle«. Han må da på det tidspunkt have stået udenfor alle de kirkelige retninger, og et par år efter skrev han til en gejstlig ven, at han dannede sig sit system noget anderledes end den, der har gået en anden vej. 1831 beklager han dog de ultraliberales platte fornægtelse af »alt højere, gud, religiøs følelse, ideer, videnskab, alt, kun ikke af forkerte abstraktioner om naturtilstande med al en kunstig kulturs ejendom«, og vilde vel altsaa kalde sig gudstroende. I sin alderdom var han kommet meget langt bort fra kristendommen. Han demonstrerede imidlertid ikke sin vantro, og Jakob Paulli vidnede ved hans begravelse, at han havde været en hyppig gæst i Frue Kirke og endog ved nadverbordet. Under gudstjenesten kunde han have indre oplevelser, som han selv betegner som religiøse. Han fortæller i en af sine strøtanker, at orgelspillet og sangen ofte satte ham i en stemning, der lod ham fornemme menneskeheds liv og længsel, kærlighed og mod og føle sig delagtig i alle tiders og steders menneskelige samliv i ånd og kærlighed. Prædikenen derimod irriterede ham ved uklarheder og dogmatiske modsigelser og virkede kun tiltalende ved sin etiske opfordring¹⁴.

Et mere indgående kendskab til Madvigs livssyn får vi gennem en række optegnelser, hovedsagelig fra hans senere år, som hans søn udgav længe efter hans død. Det er dels strøbemærkninger, løse notater eller

diktater vedrørende forskellige etiske, æstetiske, erkendelsesteoretiske, naturfilosofiske, religiøse og andre problemer — dels en afhandling eller et udkast, »Tilværelse og Erkendelse«, måske grundlag for et foredrag, Madvig holdt i anledning af sit 50 års jubilæum som medlem af Videnskabernes Selskab. I perioden efter sin afgang som minister og navnlig efter 1879 fik Madvig bedre lejlighed til at dyrke sine ikke-filologiske interesser. Der er tildels på grund af øjensvagheden »men især fordi op høret af min akademiske lærervirksomhed åbnede fritiden for åndelig higen og trang, som jeg i mange år stundom med møje havde tilbage-trængt, sket en ikke ringe forandring i retningen af den åndsvirksomhed og den videnskabelige stræben, jeg endnu kan øve, og som mere og mere har vendt sig mod hvad jeg i almindelighed vil betegne som filosofi og den menneskelige kulturs sammenhængende udvikling«, skrev han 1886 til Sophus Bugge. På et vist tidspunkt begyndte Madvig at læse den nyere filosofis hovedværker fra Spinoza af. Også moderne filosoffer som Dilthey og Ed. v. Hartmann lærte han at kende. En del af strøbemærkningerne bør vistnok opfattes som en løbende kommentar til denne læsning, og man kan ikke udelukke den mulighed, at enkelte er refererende eller ligefrem citerer. Optegnelserne spænder i det mindste over de sidste 25 år af Madvigs liv. Det er derfor ikke underligt, at de indeholder både gen-tagelser og indbyrdes uforligelige meninger, men da kronologien på flere punkter er usikker — manuskriptet er desværre ikke bevaret — må de benyttes med forsigtighed som vidnesbyrd om en eventuel udvikling i Madvigs tankegang¹⁵.

Sin religiøse opfattelse betegner Madvig i afhandlingen med rene ord og en spinozistisk formel som panteisme, »gud i verden og lig verden«. Han afviser mod Schopenhauer læren om villien som tilværelsesgrund, men i en strøbemærkning, der omtaler attentatet på Estrup og altså tidligst kan være fra oktober 1885, hævder han, at der til det sande gudsbegreb hører et villende udspring for de enkelte naturlove, »der forlanger og vil en naturudvikling i en bestemt form, og som lader anelse og forestilling om medvirken til tilværelsens ordening efter denne form fremtræde i de højere tilværelsesformer som pligtbevidsthed og som retsbevidsthed og krav«. Han var altså tilhænger af en udviklingslære. I en dikteret og derfor formentlig sen bemærkning udtaler han sig nedsættende om Darwins anstrengelser for at gøre mennesket til abens afkom, men i et andet diktat og i afhandlingen godtager han afstammingslæren; han savner dog hos Darwin forståelse af naturens »grundstræben efter individualisation« og af udviklingen som en stræben efter højere bevidsthed. Han opfatter sin egen tilværelse som et led i »grundvæsenets opadstræbende udvikling«

og ser som kernen i al religiøsitet en følelse af at deltage i denne stræben og være »bunden til og øsende af udspringet og kilden for sin tanke og villie og derigennem bunden til al om en og ved siden af en foregående analog eller ligefrem beslægtet stræben«. Han er antimaterialist og hævder bevidsthedens »absolute særlighed«.

Hvad kristendommen angår fremhæver han den tvivl, som en kritisk betragtning af den historiske overlevering om Jesus medfører, modsigelsen mellem vor naturerkendelse og troen på en oversanselig verden, konflikten mellem en naturlig moral og læren om retfærdiggørelse ved en fremmed handling. Tanken om personlig udødelighed forkaster han i hvert fald i dens kristelige form, men hans ord om dette punkt er ikke ganske klare. Ligesom Spinoza afviser han forestillingen om en art forlængelse af det timelige liv hinsides døden, hvor straf og belønning passivt modtages. Han synes at have fundet hvile i fortrøstningen til, at »alt hvad der rører sig i mig med det samme rører sig i livet i det hele og fortsætter sig deri« — eller måske i en goethesk tro på den varige virkning af al ædel stræben? Derimod anerkender han kristendommens kærligheds- og barmhjertighedsfordring og rejser betegnende nok det spørgsmål, om menneskeslægten som helhed kan undvære en religiøs mystik, og om man bør gribe ind i »nære og kære væsner«s følelse, når man ikke kan vise dem en anden vej til trøst. Sikkert har bl. a. hensynet til hans familie hindret ham i at bryde officielt med de traditionelle kirkelige vaner. Han må på dette punkt have følt et savn i sit ægteskab, siden han i en af de dikterede strøbemærkninger spørger, hvordan åndeligt samliv mellem mand og hustru på det religiøse område er muligt hos filosoffer og videnskabsmænd. At en videnskabsmand kan være kristen eller en kvinde nå ud over det han anså for et primitivt religiøst stade, har han åbenbart svært ved at forestille sig¹⁶.

Madvigs filosofi kan ikke her nærmere karakteriseres eller vurderes. Høffding omtaler den med sympati for tendensen i flere af hans strøbemærkninger. Han dømmer, at Madvigs tanker gennemgående gik i den kritiske filosofis retning. Utvivlsomt har bl. a. hans etiske og erkendelsesteoretiske betragtninger stærk tilknytning til Kant. På lægmanden virker hans optegnelser for en stor del som præget af direkte eller indirekte reminiscenser fra mange forskellige systemer, og en sagkyndig vil formentlig i en række tilfælde kunne påvise deres oprindelse, måske også påvirkning fra danske filosoffer som Heegaard, der en tid kom hos Madvig, og humanisten og pantheisten Brøchner. Madvigs udviklingslære ser ud som en forbindelse mellem romantiske ideer og nyere evolutionsteorier, måske inspireret af Ed. v. Hartmann. Individualisationsprincippet minder

om Steffens. Fra Herder stammer vist tanken om højere udviklingsformer end mennesket, måske også den idé, at hver organisme ubevidst søger at realisere en bestemt type. Madvigs »religiøse« samfølelse med den stræbende menneskehed ligner meget kernen i Comtes humanitetsreligion. Også et stoisk islæt synes at kunne spores¹⁷.

Man finder i Madvigs optegnelser to nuancer i opfattelsen af moralens basis. Iflg. en dikteret strøbemærkning, måske inspireret af Schopenhauer, måske udtryk for en kristeligt farvet tankegang, er kærligheden den ubevidste form for det etiske liv, »kilden, hvorfra moralprincippet fremgår, udvikler sig og får sin støtte og kraft«. I afhandlingen gøres pligtfølelsen som umiddelbar følelse, som samvittighedens stemme — med henvisning til Kant — til hele etikken grundvold, men det tilføjes dog, at de moralske former skal bæres og gennemtrænges af individernes kærlighed. Den mildere og den strengere betragtningsmåde svarer til to sider af Madvigs personlighed. I et egenhændigt notat taler han om kærligheden som livets indhold og fylde, og adskillige af hans breve vidner om et umiddelbart kontaktbehov, en trang til fortroligt venskab, der, som man vil forstå, stødte på visse hindringer i hans natur og væsen, jfr. også fru Heibergs bemærkning om hans ensomhedsfølelse. Om moralen mente han iøvrigt, at den er relativ, for så vidt som den faktiske moral er afhængig af kulturtilstanden, men da Høffding 1886 holdt foredrag om typiske variationer i de etiske domme, indvendte Madvig (og Nellesmann), at typerne burde være udledt af »menneskets idé«. Han stak stadig dybt i sin ungdoms tankeverden¹⁸.

Snævrere forbindelse med Madvigs politiske indstilling har nogle betragtninger over forskellen i legemlige og åndelige anlæg og den deraf følgende forskel i evnen og retten til at gøre sig gældende. Han konstaterer, at kun såre få individer med klar bevidsthed deltager i den højere kultur, men glæder sig over, at selv den ringeste har evnen til kærlighed, og at den enkelte kan hæve sig til beskuelse af hele tilværelsen og erkende sig som led i den. Dette anså han vistnok for åndsannelsens højdepunkt. I sit syn på kulturudviklingen var han det optimistiske 19. århundredes mand. Han så elendigheden og lidelsen, men kun i forbindelse med kærlighed til tilværelsen og »tørst efter dens . . . fuldkommengørelse«; for statslivets vedkommende burde denne tørst dog efter hans mening slukkes »med klogskab og forsigtighed«, uden at sikkerheden, som mere end friheden var statens formål, led skade, og uden at nogen tog sig større ret, end der ligelig burde tilfalde ham. Han tvivlede ikke på fremskridtet som den almindelige udviklingstendens også på det moralske område og lagde ved sammenligningen mellem antikken, de primitive kulturer og nutiden

vægt på »den mere bevidste og i bestemte former (menneskerettigheder, monogami osv.) udprægede og hos de bedre som kærlighed og almeninteresse fremtrædende moralske følelse i modsætning til den blot mere i skikkelse af naturdrift fremtrædende og derfor ofte mere forvirrede og tilbagetrængte følelse«. Den klassiske oldtid blev for ham den historiske forudsætning for nutiden, men kun som et trin på vejen opad, bl. a. fordi den udviste »et aldeles løst familieliv«. Heller ikke langt senere tider anså han for moralsk at være på højde med det 19. århundrede. En gang i 1846 kom han i hæftigt skænderi med Molbech i anledning af dennes udgave af Jens Bircherods dagbøger. Madvig så i dem bekræftet, at »den uddannede humane følelse« og respekten for menneskeliv ikke i synderlig grad var til stede i gamle dage. Den polemisk prægede, nøgterne, på dette punkt antiromantiske betragtning og den moralske reaktion er lige karakteristiske for Madvig. I ungdom og alderdom var hans syn på fortiden let farvet af tilfredshed med, at sligt barbari nu var overvundet. Han vilde ikke have kunnet underskrive Rankes ord til Hegel, essensen af alt hvad Herders og romantikernes tidsalder har lært os om historisk sans: Jede epoche ist unmittelbar zu gott, und ihr wert beruht gar nicht auf dem, was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer existenz selbst, in ihrem eigenen selbst. Her havde Madvigs menneskelige forståelse og historiske fantasi en af sine grænser. Han tog ikke blot — som han selv og andre efter ham har fremhævet — afstand fra den overdrevne romantiske og filologiske fortidsdyrkelse, og der var tale om mere end opfattelsen af den klassiske oldtid. Madvig stod i princippet et af de mest frugtbare synspunkter i samtidens humanistiske videnskab meget fjernt¹⁹.

MADVIG OG DEN FRI FORFATNING

1. *Det konstitutionelle spørgsmål før 1848. Madvigs statsbegreb, hans forhold til Hegel, den tyske historiske skole og den heibergske kreds.*

Vi ved kun lidt om Madvigs konstitutionelle opfattelse før 1848. Så meget synes dog sikkert, at hans — som mange samtidiges — mening om visse af forfatningsproblemerne senest 1840 var påvirket af Hegel, ikke blot indirekte, men i hvert fald tildels gennem eget studium af mesterens værker. Madvigs omtale af sit forhold til Hegel i erindringerne har i den henseende virket vildledende. Når han i en anmeldelse i *Maanedsskrift for Litteratur* 1830 sætter det som et af oplysningens mål at fremkalde og levendegøre erkendelsen af sammenhængen mellem folk, stat og individ som et naturligt forhold, hvori individet som menneske først får sin rette betydning, siger det ganske vist ikke stort andet om det rette forhold mellem staten og den enkelte, end han har kunnet læse i Sibberns psykologi, og betragtningensmåden går tilbage til græske tanker. Men allerede ved Poul Møllers forelæsninger og formodentlig også gennem Heiberg fik han vel et indtryk af Hegels system, og senest 1834 begyndte han som nævnt at læse hans skrifter.

I Madvigs åndfulde universitetsprogram fra 1840 om oldtidens statsforfatninger er overensstemmelserne med Hegel i hvert fald så mange og væsentlige, at de ikke alle kan være tilfældige, selv om »grundtrækene« i afhandlingen ifølge Madvigs efterskrift stykkevis var fremsat i hans forelæsninger, inden Hegels *Philosophie der Geschichte* 1837 udkom og inden han havde læst hans *Philosophie des Rechts*. Hegelsk præget er programmets problemstilling: det skal vises, hvordan det der nu som moment er optaget i en mere sammensat tilværelse, undertiden fordunklet af det modsatte moments ensidige fremtræden, engang fremtrådte mere enkelt. Hegelsk er først og fremmest opfattelsen af statsformernes vekslende som en nødvendig udvikling, hvorunder ideen mere og mere gør sig fri, og af det europæiske statssystem og de europæiske monarkier som udviklingens top. Oldtiden sigtede ifølge Madvig »den selv

ubevidst« mod dette mål, men kunde ikke befri monarkiet for usurpationens og despotiets pletter; romerrigets enhed var kun foreløbig og er i statssystemet afløst af kristendommens højere enhed, der ikke begrænser nationernes individuelle liv — atter Hegel. Hegelsk er også forestillingen om den ideelle stat som en middelbar, højere åndsenhed med monarken som ligevægtspunkt — modsat den antikke stat, der »søger sin forvisning om sig selv i alle borgeres møde ansigt til ansigt«. I dette monarki henter forfatningen kraft af et »sammenhængende og frit sig rørende national-liv«, den enkelte kan, beskyttet af loven mod vilkårlighed, udvikle sig frit og alsidigt og i fri åndelighed »tilegne sig og bestandig reproducere statsideens indhold«. I Hegels ånd, men måske med stærkere betoning af traditionen, karakteriserer Madvig kongedømmet som rodfæstet i historien og erkendt som fornuftigt, »den fra umindelige tider overleverede, med folkenes bevidsthed sammenvoksede og ved refleksion over et større statsliv retfærdiggjorte form«. I overensstemmelse med Hegel fremhæver Madvig som en væsentlig svaghed ved den antikke stat ikke blot den ufuldkomne forfatning, men tillige at borgerfriheden har sin forudsætning i slaveriet. Efter begges mening hævdede først kristendommen i sandhed menneskets værdighed og ret. Fællesgods for Hegel, romantikken og den historiske skole er endelig Madvigs opfattelse af staten som en organisme, nødvendig for og levendegjort af kulturudviklingen, og den tanke, at forfatningens form må rette sig efter tid og sted og folkets art og ånd.

Hvor dybt den hegelske påvirkning gik hos Madvig, er en anden sag. Hegel imødekom hans som mange samtidiges trang til helhedsanskuelse af tilværelsen, men tilfredsstillede lige så lidt ham som Poul Møller eller Sibbern. I nogle henseender stod han nok den tyske historiske skole nærmere, og han opsøgte på sin første udenlandsrejse både Savigny og Boeckh. Ernst Troeltsch nævner som fællestræk for den historiske skole forbindelsen af kritisk detailforskning med organismeideen, videre bl. a. sansen for det ejendommelige, det organiske og mangfoldige, det naturlige og oprindelige, det historisk tilblevne, folkelige og nationale, livet i stedet for Hegels idé, den anskuelige udvikling i stedet for den hegelske konstruerede. Visse af disse træk genfinder man, tildels afblegede, hos Madvig. Han savnede organ til at fatte sider af romantikken, men havde — med en begrænsning som ovenfor er antydnet — sans for historie og historiske realiteter, måske mere tiltrukket af fortidens institutioner end af dens mennesker. Det alt for spekulative og konstruerede hos Hegel frastødte ham.

Hvad specielt den historiske retsskole angår, finder vi hos Madvig ikke

blot skolens almindelige konservative indstilling — skepsis overfor hvad der lader sig udrette ad lovgivningens vej, utilbøjelighed til at reformere, før trangen dertil har givet sig stærke udtryk, respekt for den retlige kontinuitet. I afhandlingen om Tilværelse og Erkendelse, hvor rettens (og statens) historie skildres som en »successiv udvikling og nærmere fastsættelse«, forskellig i de forskellige folkekredse, af »stiltiende og halvt ubevidst fremkomne vedtægter og overenskomster«, er ligheden med Savignys lære om rettens opståen »durch innere stillwirkende kräfte« påfaldende og modsætningen til Hegel klar.

Vigtigt er det navnlig at fastholde, at Madvigs statsbegreb såvidt det kan ses af kilderne næppe på noget tidspunkt faldt helt sammen med Hegels og i hvert fald i hans senere år fjernede sig en del derfra. Kroningsprogrammet har intet spor af tilslutning til Hegels lære om magtstaten, som er sit eget formål, og hvis selvopholdelse er højeste lov for dens forhold udadtil. Ifølge »Tilværelse og Erkendelse« er staten skabt for at sikre retsreglernes gennemførelse, dens hovedopgave (men dog altså ikke dens eneste opgave) er individernes beskyttelse og sikkerhed, og »totaliteten af retsformålene er underordnet det sædelige formål«. Begrænsningen af statens opgaver kan forenes med praktisk politisk liberalisme. Men ved at sætte det som statens højeste formål at gennemføre visse moralske grundsætninger tager Madvig principielt afstand fra den herskende, utilitaristiske retning i vesteuropæisk liberal statsopfattelse. Hans formulering dækker kernen i visse af de retsstatsideer, der med udgangspunkt bl. a. i Kant var udformet på tysk grund. Af danske forfattere, der kan have inspireret Madvig, ligger det nærmest at tænke på den af Kant påvirkede J. F. W. Schlegel, hvis bog om naturretten Madvig kendte fra sin barndom. Schlegel anså også sikkerheden, indadtil og mod fremmede angribere, for statens hovedopgave og benægtede ligesom Kant, at undersåtternes »lyksalighed« kunde være dens nærmeste og umiddelbare formål; A. S. Ørsted (i hans efterfichteske periode) og senere F. C. Bornemann regnede derimod med et mere omfattende statsformål og mente at staten burde virke for alt det gode, som kan fremmes ved ydre forholdsregler. Forestillinger om staten som en retsstat, iblandet utilitaristiske elementer, må forudsættes som baggrund for Madvigs politiske virksomhed efter 1848; hvad statsopgavernes omfang angår, nærmer han sig af og til Ørsteds opfattelse mere end »Tilværelse og Erkendelse« lader formode. I alderdomsafhandlingen forfølger han disse retsstatsforestillinger så langt, at han — måske direkte påvirket af Kant — ser de nationale forskelligheder og deraf følgende modsætninger mellem

staterne som en hindring for det sædelige formåls realisation og mener, at »nødvendighed driver til arbejde for en fælles retstilstand og gyldige regler for hele menneskeslægten«. Ad disse veje kom et stærkt naturretligt element ind i Madvigs statsopfattelse. Men Tilværelse og Erkendelse er skrevet under den bismarckske æra og i en periode, da Kant på andre punkter prægede Madvigs tankegang. 1840 fremhævede han på herdersk-romantisk vis de positive følger af den nationale differentiation og lagde vægt på, at den nationale mangfoldighed og vekselvirkningen mellem folkene er frugtbar for kulturudviklingen.

Alt dette udelukker dog ikke, at Madvig tilegnede sig og på visse punkter livet igennem fastholdt hvad man har kaldt den historisk-politiske udviklingstanke i en af Hegel præget form, som var udtryk på een gang for konservatisme og fremskridtstro, et vist konstitutionelt sindelag og ønske om en (relativ) stærk statsmagt; ej heller, at han en tid benyttede et hegelsk farvet sprog, der så let faldt 1830ernes og 1840ernes akademikere i pennen. Nogle af Madvigs meninger om forholdet mellem stat og individ stammer måske fra den tyske filosof. Et og andet hos denne har Madvig kunnet genkende fra græsk politisk tænkning. I hvert fald skimter man i skriftet fra 1840 en statsopfattelse, som i visse henseender minder om Hegels: staten er en højere åndelig enhed, andet og mere end den ydre garanti for borgernes frihed og ejendom, statsvillien er ikke blot — som under det græske demokratis forfald — »en samling af partikulære villier«, mellem stat og individ består det intimeste gensidige forhold²⁰.

Vanskeligere er det at fastslå, i hvilken retning Madvigs tanker om den danske forfatning bevægede sig i disse år. Der er ingen grund til at betvivle hans udsagn i erindringerne, at han fra sin ansættelse ved universitetet sluttede sig til den kreds af navnlig yngre kolleger, som var utilfredse med enevælden. Der var imidlertid flere grader af utilfredshed, og Madvigs konstitutionelle interesse var tilsyneladende behersket, selv om han til tider drøftede politik i Athenæum, hvor de liberale jævnlig mødtes for at læse aviser og høre nyt. Han sympatiserede 1831 med det polske oprør, anså Stemann for en træmand, der ikke burde være i kancelliet, og ventede sig af stænderforfatningen »mellem meget spilfægteri« sande goder, måske en stærkere forbindelse mellem hovedstaden og det øvrige land og en raskere bevægelse i det åndelige liv. For Madvig som for mange af hans samtidige har den snævre provinsialisme i Frederik VI's Danmark været baggrunden for ønsker om forfatningsændring. Da stænderne havde virket et par år, fandt han, at der kom meget lidt ud af det

hele, når forsamlingernes provinsielle karakter og kollegialvæsenet blev bibeholdt. Åbenbart har han billiget Algreen-Ussings forslag om de kongerigske stænders forening²¹.

På den anden side tog Madvig straks afstand fra de radikale politikere, »der sluger brokker af franske blade«, og ønskede dem bekæmpet ved »spekulation og historisk grundighed«, en betegnende sammenstilling. Han syntes, at det skortede David på dybsind og videnskabelighed, og at han ikke var »politiker i høj betydning«. Madvigs politikerideal var særdeles akademisk. I det første bevarede af de breve, i hvilke han kritiserede de yderliggående liberale, roste han meget en artikel af Heibergs ven H. G. v. Schmidten 1831; forfatteren viste som Heiberg sympati for julirevolutionen, men skrev iøvrigt ud fra moderat-konstitutionelle og konservative synspunkter. Allerede 1834 mente Madvig, vi havde nok af politik, d. v. s. ikke dygtig handlen og tale, men den politiske passiar, som »er af djævelens værk«. Han følte sig hjemløs mellem de liberale med deres »rå radikale deklamationer« og »åndløse teorier om stat og folk«. Han klagede over Johannes Hages »totale taktløshed«, men kunde heller ikke forsvare enevælden, fordi alle områder af administrationen viste så alvorlige mangler og svagheder. Han holdt sig i baggrunden, selv om han ligesom Heiberg skrev under på den store trykkefrihedsadresse 1835. Først da studenterne efter tronskiftet 1839 under Lehmanns ledelse planlagde en henvendelse til kongen om en fri forfatning som den norske, greb han ind og søgte ligesom H. N. Clausen forgæves at hindre deres forehavende. Han underskrev måske den loyale akademiske modadresse, der udtalte forventning om, at kongen vilde tage hensyn til fremtidens særegne fordringer, men mente at den måtte være »væsentlig en udvikling af fortiden«. Dette synes i hvert fald at have svaret til hans daværende standpunkt. Maj 1840 advarede han i en pjece studenterne mod at deltage i politik og rådede til at opløse det liberale studentersamfund²².

I det nævnte universitetsprogram i anledning af kroningen juli 1840 fremstiller Madvig det som et af monarkiets mål at udfinde de former, hvorunder kongedømmet »efter de forskellige tiders og folks art kunde være et kongedømme i og med folkets ånd«. Han har senere antydet, at han på denne — unægtelig forsigtige — måde angav sit standpunkt som tilhænger af en fri forfatning. Med hensyn til væsentlige praktisk-politiske enkeltheder var han dog åbenbart stadig i vildrede. 1840—41 stod han endnu i et dilemma: hos regeringen fandt han nu en planløs reformerelyst, hos mange af de liberale »abstrakt tomhed« og »blind iver for en ydre form uden en fyldig indsigt i eller kærlighed for et i konkret mangfoldighed udviklet liv«. Udtrykket minder påfaldende om en passus i v. Schmid-

tens artikel, som Madvig 1831 beundrede, og man kan utvivlsomt i den finde noget om, hvad han nu sigtede til, nemlig at statsforfatningen bør udformes under hensyn til samfundets organisation og specielt de lokale institutioner. Tankegangen har formodentlig en ikke nærmere definerbar tilknytning til den hegelske, at individet i det politiske repræsentations-system ikke bør træde i forhold til staten direkte, som statsborger (den yderliggående liberale og moderne demokratiske opfattelse), men kun gennem sin forbindelse med en snævrere kreds af samfundet, og at repræsentationen må bygges op på sådanne kredse, stænder, kommuner, korporationer.

Noget selvstændigt politisk system kunde Madvig dog ikke opstille og forsvare, og under svære betæneligheder droges han da, skrev han november 1840 til sin ven Wesenberg, mere og mere over til den side, fra hvilken han hidtil havde fjernet sig »i meningen om det betimelige og rigtige i udviklingsgangen«. »Jeg har det heri ilde,« tilføjede han. Han erklærede sig nu for »konstitutionel af princip«, og han var altså ikke i tvivl om, at enevælden burde afløses af en fri forfatning, men han var betænkelig ved de liberales midler og veje, fordi hans konstitutionelle indstilling havde et »nationalt og historisk præg« og han ikke kunde »overspringe de vanskeligheder, som det forbistrende forhold til hertugdømmerne medfører«. Hos regeringen så han imidlertid ikke mindste tendens til at gå frem ad en vej, der kunde »lede mod målet uden spring«²³.

Madvigs få og tildels dunkle politiske ytringer giver ikke noget klart billede af hans stilling til forfatningsspørgsmålet i 1830erne og 1840erne, og et forsøg på at karakterisere den må i høj grad blive hypotetisk. Han ønskede som så mange andre i 1830erne indgribende reformer også af selve det enevældige administrationssystem, men såvidt det kan ses af samtidige kilder, var det først da absolutismen under Christian VIII blev »sat under debat«, og efter at bl. a. H. N. Clausen og J. F. Schouw i stænderne 1840 havde erklæret sig for tilhængere af en fri forfatning, at han (i et privat brev) utvetydigt vedgik, at han i princippet var »konstitutionel«. En slutning fra kildernes tavshed især i en periode, da det ikke var ufarligt at bekende sig som liberal, er dog naturligvis ikke bindende. Jeg opfatter hans standpunkt sådan, at han har foretrukket helt at overlade initiativet i forfatningssagen til regeringen, og ved Frederik VI's død virkede han jo i den retning. Men under indtryk af den nye konges stilling til de store reformspørgsmål, deriblandt undervisningsvæsenet, og formodentlig også af hans utilbøjelighed til foreløbig at bringe stænderne ud over det rådgivende stadium har Madvig, uden begejstring, i hvert fald for en tid nærmet sig de liberale, der vilde rejse krav om en fri forfatning

og søgte at give det bredere tilslutning i befolkningen. Endnu i foråret 1841 havde han dog tilsyneladende ikke truffet det afgørende valg mellem regering og opposition, og det er et spørgsmål, om han nåede videre inden 1848.

En særlig vanskelighed for en fri forfatning så han i forholdet til hertugdømmerne, som også A. S. Ørsted i denne forbindelse på sin måde havde henvist til. Ønskerne om en forfatningsændring gav sig i Danmark i året 1840 udslag bl. a. i andragender fra Roskilde og Viborg om forening af kongerigets stænder og om forbindelse mellem disse og de slesvigske stænder, i petitioner om fælles stænder for kongeriget og Slesvig og i forslag (af Monrad) om een repræsentation for hele monarkiet; hvilken af de tre veje man end valgte, vilde man støde på modsætningen dansk-tysk i dens folkelige eller statsretlige form. Det kan ikke ses, hvilke sider af forholdet Madvig 1840 tænkte på. Derimod er det klart, at løsningen af visse statsretlige problemer vedrørende Slesvig allerede nu lå ham på sinde. Fra begyndelsen af 1830erne blev hertugdømmernes stilling i tilfælde af Frederik III's mandslinies uddøen offentlig diskuteret, og 1837 fremsatte hertugen af Augustenborg anonymt sit syn på arvefølgespørgsmålet. August 1838, et par måneder efter at J. P. With i Viborg havde foreslået Slesvigs deling, mente Madvig at stænderne burde spørge regeringen, hvordan den betragtede Slesvigs statsretlige forhold, navnlig med hensyn til arvefølgen, og opfordre den til inden kronens eventuelle overgang til kvindeliniem at skaffe klarhed i dette spørgsmål. Et lignende ønske udtalte han 1840, også denne gang i et privatbrev til en ikke-politiker²⁴.

Af væsentlig betydning for Madvigs holdning blev det da som senere, at hans konstitutionelle indstilling var »national og historisk«. Det er muligt, at det første ord sigter til den dansk-tyske modsætning, og at Madvig nu har tænkt på, at en forening af de kongerigske stænder, som de danske liberale havde stemt for, ligefrem vilde stimulere den konstitutionelle slesvig-holstenisme. En afklaret løsning på dette problem kunde han i hvert fald åbenbart ikke præstere. Snarere bør »national« dog vistnok her forstås på samme måde som i Madvigs anmeldelser af noveller, d. v. s. som heibergianerne i deres litterære kritik, ikke som Lehmann brugte det. Meningen er da, at Madvig ønskede en forfatning, der var afpasset efter vore hjemlige forhold. »Historisk« kan hentyde til Slesvigs gamle forbindelse med kongeriget, men forklares naturligere af det følgende udtryk »uden spring« og må vel altså sigte til en kontinuerlig forfatningsudvikling. Denne tolkning passer godt til antydninger i Madvigs breve fra 1830erne, til den hegelske tankegang i kroningsprogrammet, og til hans senere hold-

ning. Man forstår også, at han ud fra en sådan indstilling med bekymring har fulgt udviklingen i 1840; det folkelige initiativ i konstitutionssagen, som nu gjorde sig gældende, kunde ikke blot få uheldige konsekvenser m. h. t. hertugdømmerne, det rummede en fare for brud på den forfatningsmæssige kontinuitet. Hvis fortolkningen er rigtig, afviste Madvig stadig tanken om en forfatning efter norsk forbillede, som de liberale studenter ved tronskiftet havde været inde på; den politiske retning, han nu droges mod, var næppe den yngre liberale, snarere den schouwske, der var mere moderat og — som det kom frem ved Christian VIIIs død — kunde tænke sig at bygge videre på stænderordningen. Til denne fløj sluttede han sig to år senere i en national demonstration. Schouw havde i Roskilde 1840 advaret mod en hurtig ændring af forfatningen og mod at bruge fremmede konstitutionelle mønstre. D. G. Monrad kunde omkring 1840, da han var hegelianer, tale i samme tone, men i denne forbindelse er der især grund til at pege på, at en lignende indstilling fandtes hos Heiberg og hans nærmeste meningsfæller. Det er deres standpunkt, Madvigs politiske holdning som helhed — så vidt det sparsomme kildegrundlag tillader at skønne over den — i disse år snarest minder om.

Som æstetisk kritiker hørte Madvig til den heibergske skole, og vi skal se, at hans opfattelse af det nationale spørgsmål endnu midt i 1840erne havde væsentlige lighedspunkter med Heibergs. Madvig var ikke som Heiberg helt rettroende discipel af Hegel, han lagde måske noget mindre vægt på staten og noget større på individet og dets muligheder for fri og alsidig udvikling, og var vel også mere positivt interesseret i praktiske reformer. Men på andre hovedpunkter var der lighed mellem de tos tankegang. Heiberg, hvis omvendelse til Hegel foregik i 1820erne, havde 1834 talt om vor tåbelige lyst til i politisk henseende at efterligne fremmede nationer, havde med et hegelsk udtryk hævdet, at forfatninger ikke gøres, men lidt efter lidt udvikler sig med indre nødvendighed af det bestående, og han havde angrebet de liberales naturretlige konstruktioner, der ikke tog hensyn til den aktuelle virkelighed. Han kunde i begyndelsen af 1840erne lige så vel som Madvig betegnes som konstitutionel af princip, men at omsætte princippet i praksis var for dem begge en ganske anden sag. Ældre liberale som Clausen og Schouw virkede for liberalismen som skribenter og politikere, Madvig og Heiberg — det er det afgørende — kritiserede og holdt igen. Heiberg, måske altså også Madvig i universitetsprogrammet, brugte ved tronskiftet ligesom Monrad Hegel til at vise, at det konstitutionelle monarki var et højere udviklingstrin end absolutismen. Men Madvig og Heiberg kunde tillige i Hegels statslære hente argumenter mod den danske liberalisme, især den retning der blev domine-

rende i 1840erne. De så med en vis skepsis og uvillie på det hele politiske væsen — det er betegnende, at ingen af dem blev medlem af trykkefrihedsselskabet — og var bange for at det skulde tage luven fra åndslivet. Det er helt i de heibergske Intelligensbladets ånd, når Madvig så sent som 1846 beklager sig over »den totale tilbagetræden af al alvorlig videnskabelig stræben og snart også al poesi for politisk ensidighed«. Det var samme år, da Monrad i dyb mistvivl om udsigterne til at nå en fri forfatning trak sig tilbage til et landsbykald²⁵.

Det politiske slægtskab mellem Madvig og de konservative i den heibergske kreds — til dem må også v. Schmidten regnes — kan skyldes, at de havde fælles udgangspunkter, bl. a. i Hegel. Madvigs ungdom og begrænsede forudsætninger på dette område gør det dog troligt, at hans lidt ældre, mere verdenserfarne og alsidigt dannede bekendte har påvirket hans politiske holdning i 1830erne og 1840erne. At Madvig ikke var enig med Heiberg i alt, er allerede antydnet, og det er muligt at de i den sidste tid før 1848 politisk fjernede sig endnu mere fra hinanden. Desværre har vi så vidt vides ingen sikre samtidige vidnesbyrd om Madvigs konstitutionelle opfattelse i disse år, og vi ved derfor ikke, om han først efter Christians VIIIs død afgjort sluttede sig til oppositionen. Han ansås almindeligt for temmelig konservativ, og endnu i januar 1849 skrev den nationalliberale rigsdagsmand T. C. Dahl i sin dagbog: »Madvig er efter alles sigende der kender ham udmærket skikket til at holde på det bestående, men og udmærket uskikket til reformer. Ethvert forslag til reformer opløser han i sine dele og reducerer det om muligt ad nullum«²⁶.

2. Junigrundloven og novemberforfatningen. Elkammersystemet.

Inden Madvig søgte valg til den grundlovgivende rigsforsamling, ytrede han sig offentligt vistnok kun mere udførligt om den nationale side af forfatningsspørgsmålet. Han var dog med i den af nationalliberale ledede og prægede forsamling, der omkring 1. september 1848 nogle gange mødtes i universitetets festsal for at opstille rigsdagskandidater, og hvis officielle politiske formål var »et konstitutionelt monarki bygget på demokratisk grundlag«. Det var martsministeriets program, men demokratisk viste sig at være et mangetydigt ord. Bestyrelsen for Håndværkerforeningen i København mente, næppe meget forkert, at Madvig ønskede »en sikker men dog sindig udvikling af vort fædrelands politiske tilstand«, og opfordrede ham kort efter til at stille sig i hovedstaden. Han foretrak imidlertid at lade sig vælge på Bornholm. Hans taler eller tale i forbindelse med selve valgbehandlingen er tilsyneladende ikke bevaret, og vi

kender ikke i enkeltheder hans stilling til de konstitutionelle problemer, der blev drøftet i foråret og sommeren 1848, eller det forfatningspolitiske program, med hvilket han mødte til grundlovsarbejdet. De få bemærkninger, han fremsatte som rigsdagsmand før han blev minister, viser hans villie til i al almindelighed at støtte regeringen og holde forsamlingen tilbage fra at blande sig i dens anliggender²⁷.

Den 16. november dannede A. W. Moltke sit andet ministerium, og Madvig gik ind i det. »Med tungt sind«, skrev han til en ven, men Molbech traf ham få uger efter ved en privat middag i det bedste humør, og så vidt vi kender regeringskrisens forløb, har han ikke brugt lang tid til overvejelse, da kultusministerportefeullen 15. november blev tilbudt ham; det tør dog ikke udelukkes, at han tidligere under krisen var blevet forberedt. Først efter at andre muligheder var prøvet, henvendte man sig til Madvig. F. W. Treschow, A. W. Moltkes fortrolige under regeringsdannelsen, fortæller, at han rådede til at optage en eller to nationalliberale, og da partiet »ingen personligheder havde uden Schouw og Clausen«, kunde der kun være tale om dem, hvis man da ikke vilde »stige ned til Krieger«. Schouw sagde nej, og Monrad lovede da at fortsætte. På grund af vanskeligheder vedrørende grev Knuths stilling trak han imidlertid sit tilsagn tilbage og »tilbød at gå til Madvig«, som han jo må have kendt temmelig godt i hans egenskab af undervisningsinspektør. H. N. Clausen, der hørte til højre fløj af de nationalliberale, påstår i sine erindringer, at det var ham der efter en ny forgæves henvendelse til sin nære meningsfælle J. F. Schouw bragte Madvig i forslag. Det kan ikke på dette grundlag afgøres, hvem der har fået ideen, og hvad enten det er Monrad eller Clausen, kan man ikke heraf drage sikre slutninger om meningsoverensstemmelse mellem Madvig og de nationalliberale.

Madvigs nationale sindelag var kendt fra hans offentlige optræden. Om hans politiske indstilling i øvrigt vidste man tydeligt nok ikke meget, i det mindste ikke uden for en snæver kreds; han regnedes ikke til noget »parti«, hvad der kan have gjort det lettere for ministeriets mest konservative del at acceptere ham. Den sædvanligvis velinformerede franske gesandt Dotézac rapporterede lige efter regeringsdannelsen, at Madvig »til en vis grad« tilhørte de liberale og indtog en lignende stilling mellem det ny ministeriums to yderfløje som grev Knuth mellem det gamles, at hans meninger var mindre udprægede (prononcées) end Monrads og Clausens, men at han stod til venstre for (il marche en avant de) Bang og Sponneck og kabinettets øvrige medlemmer. Dotézac må have fået sine oplysninger om krisen fra en af dem, der fulgte den på nært hold, måske grev Knuth. Pressens kommentarer til Madvigs udnævnelse var foreløbig

afventende. Venstres organ Almuevennen, som kaldte Clausen meget aristokratisk, skrev at ingen kendte Madvigs politiske anskuelser. Fædrelandet, der nok var noget bedre underrettet, nævnedes som novemberministeriets »folkelige symbol« alene Clausen. Alt dette var imidlertid andres opfattelse. Hvad Madvigs politik var, måtte han nu selv vise²⁸.

Den konstitutionelle udviklingslinie var i det væsentlige afstukket, da Madvig kom til magten, og novemberministeriet vedkendte sig ved sin tiltrædelse martsministeriets grundlovsudkast i dets helhed. Madvig hævdede i det første statsrådsmøde han deltog i, at ministeriet for rigsforsamlingen måtte fremtræde som en enhed og dets medlemmer kun indtage særstandpunkter i debatten, når ministeriet var enigt om at betragte det pågældende spørgsmål som åbent. I almindelighed er det heller ikke muligt at se, hvorvidt hans udtalelser som minister under grundlovsforhandlingerne dækker hans personlige opfattelse. På et hovedpunkt lader det sig dog til en vis grad gøre. I begyndelsen af marts 1849 drøftede statsrådet indstillingerne fra rigsforsamlingens grundlovskomite om rigsdagens sammensætning. Indenrigsminister Bang mente, at det gjaldt om at opstille et system, som man kunde håbe at få flertal for i rigsforsamlingen. Han foreslog at bevare den almindelige valgret til folketinget, fordi en lav census vilde vække misfornøjelse og dog ikke nytte, og fordi man uden census til folketinget lettere kunde gøre landstinget konservativt. Under hensyn til at grundlovskomiteens flertal efter norsk mønster havde foreslået finansloven behandlet i den forenede rigsdag, vilde han sætte landstingets medlemstal til $\frac{2}{3}$ af folketingets.

Madvig var enig i de fleste af P. G. Bangs betragtninger. Helst vilde han samle de efter to forskellige principper valgte rigsdagsmænd i et kammer, som dog vilde blive det faktiske resultat for de vigtigste sagers vedkommende, hvis forslaget om finanslovens behandling i forenet rigsdag blev gennemført. Han foretrak etkammeret som det enkleste system, det vore korte konstitutionelle traditioner var bundet til, og det der gav de bedste muligheder for konservativ indflydelse. Også han anså en lav census til folketinget for lidet betryggende og mente det vilde være umuligt at skaffe konservativ majoritet i et særskilt folketing, mens der var gode chancer for det i et på passende måde sammensat etkammer. Mod tokammersystemet indvendte han, at det var uden »rod i folkets nationalitet«, hvad der formodentlig betyder, at der ikke hos os som f. e. i England var det fornødne sociale grundlag for et førstekammer. Endvidere, at der vilde opstå spænding mellem kamrene, at det første vilde blive genstand for »spot og misundelse«, og at den følelse vilde brede sig her som andetsteds, at andetkammeret havde afgørelsen. Endelig, at

grundlovsudkastets adskillelse mellem diætnydende folketingsmænd og diætløse landstingsmænd vilde være krænkende for mange medlemmer.

Det er ikke klart, hvilke valgbestemmelser Madvig ønskede for sit etkammer. Han understregede i statsrådet 3. marts, at ministeriet nu efter komiteens indstilling ikke kunde holde navnlig på valgloven. Ifølge Bangs erklæring i rigsforsamlingen 24. marts, tidligere vedtaget i statsrådet, krævede ministeriets flertal for at antage etkammersystemet, at det »moderere element« fik mindst halvdelen af pladserne, og dette krav er vistnok formuleret af Madvig. Under forudsætning af tokammersystem med fælles finanslovbehandling forlangte ministeriet ved samme lejlighed, at der skulde være mindst 60 landstingsmænd mod 90 folketingsmænd, og udtalte sig hvad landstinget angik for indirekte valg gennem kommunalrådene og for særlig repræsentation for København og købstæderne, dog ikke over $\frac{1}{3}$ af tingets medlemmer. Derimod afviste ministeriet stændervalgmåden, som J. E. Larsen i sin minoritetsindstilling havde foreslået for en del af medlemmerne af sit etkammer. Af alle de i rigsforsamlingen fremsatte forslag til rigsdagens sammensætning var det, bortset fra dette punkt, hans som Madvig stod nærmest, også i motiveringen, men spørgsmålet om etkammer og tokammer var både før og under rigsforsamlingen blevet grundigt drøftet herhjemme, bl. a. i et indlæg for etkammeret af D. G. Monrad 1842, og intet af Madvigs argumenter er nyt. Den profetiske bemærkning, at landstinget vilde miste sin betydning overfor folketinget, svarer til hvad grundlovskomiteens flertal havde sagt om finanslovbehandlingen. Når Madvig ligesom J. E. Larsen hævdede, at etkammersystemet vilde passe bedst til vore forhold og traditioner, viser det at hans konstitutionelle indstilling stadig var »historisk og national«. Realpolitisk var hovedsagen for ham, at etkammersystemet gav størst mulighed for konservative garantier. Der er en bemærkelsesværdig lighed mellem hans argumentation og visse svenske konservatives tidligere forsvar for etkammersystemet. Han var åbenbart ingen begejstret tilhænger af den almindelige valgret²⁹.

Selv om enkelte af ministrene, deriblandt Sponneck, til at begynde med foretrak etkammersystemet, og skønt det lykkedes Madvig i det væsentlige at vinde Bardenfleth for sin opfattelse, hældede statsrådets flertal til de to kamre, og også i rigsforsamlingen viste det sig umuligt at opnå tilstrækkelig tilslutning til en konservativ etkammerløsning. Madvig opgav da denne. I begyndelsen af april dannede han, Bardenfleth, Sponneck og Bang et snævrere udvalg, der drøftede grundlovskomiteens indstillinger forud for behandlingen i statsrådet, og om reglerne for landstingets sammensætning synes han nu nærmest at have samarbejdet med Bang. Efter

martsministeriets grundlovsudkast skulde landstingsmedlemmerne ikke have diæter, men allerede i indenrigsministerens erklæring af 24. marts 1849 var det antydet, at ministeriet kunde tænke sig dette »vigtigste konservative element« i udkastets repræsentationssystem erstattet med en valgbarhedscensus, som Bang foretrak. Ministeriet, formentlig også Madvig, har utvivlsomt anset det for håbløst at gennemføre en valgretscensus, der kunde udelukke bønderne eller deres flertal, og man har da så vidt muligt villet hindre dem i at få sæde i førstekammeret. I den henseende var diætløsheden ikke tilstrækkelig garanti. Bang sagde i statsrådet 26. april, at han efterhånden var blevet klar over, at den kunde omgås ved hjælp af »selskaber« og føre til et bondelandsting. På den anden side vilde savnet af diæter være særlig generende for jyderne, der som helhed havde vist mere politisk moderation end øboerne.

Under disse omstændigheder fik P. D. Bruuns og C. M. Jespersens forslag om landstingets sammensætning, stillet til den næstsidste behandling af grundloven, betydning. De to foreslog principalt en valgretscensus, der for landbrugernes vedkommende var 4 td. htk. (d. v. s. omtrent som ved stændervalgene) og vilde udelukke de mindre gårdmænd — subsidiært en valgbarhedscensus på 200 rdl. skat eller 1200 rdl. ren nettoindtægt forbundet med indirekte valg. I hvert fald det subsidiære forslag synes at have fået sin endelige form efter forhandling med ministeriet. Det var måske dette forslags valgbarhedscensus, Madvig i statsrådet 26. april anbefalede, hvis den kunde forbindes med indirekte valg; han mente denne kombination kunde vinde flertal i rigsforsamlingen. Her hævdede Madvig senere, vistnok med rette, at diætløsheden, hvis den ikke blev omgået, for de udenfor København boende vilde virke som en højere valgbarhedscensus end Bruun-Jespersens. På forslag af Bang vedtog ministeriet at gøre en valgbarhedscensus på 250 rdl. skat og 1200 rdl. indtægt samt indirekte valg til kabinetssspørgsmål; skattebeløbet blev dog senere noget modificeret. Madvig blev udset til at føre ordet i denne sag i forsamlingen, formodentlig fordi man ønskede at vinde centrum, af hvilket en del endnu var bundet til udkastets landsting uden census og diæter og sammen med venstre arbejdede for at gennemføre det.

I rigsforsamlingens møde 27. april afviste Madvig på regeringens vegne — som han havde gjort det i statsrådet — Andræs etkammerforslag som alt for demokratisk og udelukkede dermed dets vedtagelse. Han betegnede i den forbindelse en valgretscensus på 4 td. htk. som utilstrækkelig til at sikre et konservativt element af den art martsministeriets udkast havde sigtet mod: en klasse medlemmer med »en på større formue, ejendom eller indtægt grundet selvstændighed« og formodentlig derfor med

en »højere politisk dannelse«, der vilde »holde på et mere udviklet organisk og gennem forskellige trin gennemarbejdet selskabeligt og politisk samfundsliv«. For Madvig som for så mange andre politikere, også nationalliberale, stod politisk begreb i et vist forhold til formue eller indtægt, ikke mindst det sidste — Madvig lagde i rigsforsamlingen megen vægt på, at den foreslåede 1200 rdl. census begunstigede den arbejdsskabe indtægt fuldt så meget som formuen. Efter Madvigs erklæring trak Bruun og Jespersen deres principale forslag tilbage, og samtidig arbejdede bl. a. Madvigs ven astronomen P. Pedersen for at samle konservative og højre centrum, herunder de jyske modstandere af diætløsheden, om deres subsidiære.

Da den afgørende kamp om landstingets sammensætning mellem udkastets og Bruun-Jespersens systemer begyndte 30. april, vidstes det også i ministeriet, at flere af det første systems forsvarere, deriblandt Krieger, kunde have været vundet for det sidste, hvis man havde forhandlet også med dem i tide. Nu var udfaldet usikkert. Madvig udtalte derfor ministeriets betænkelighed ved den mulighed, at et »tildels mere ved omstændighedernes end ved overtydningens magt samlet flertal« skulde påtvinge »et ved styrke og indsigt betydeligt mindretal« sin overbevisning, og erklærede det i anledning af protester mod dette udtryk for et ministeriums pligt undertiden at spørge sig selv og sige kongen, hvilken vægt der lå i et stemmetal; dermed tog han i virkeligheden afstand fra parlamentarismen og antydede, at det kgl. veto kunde blive anvendt i forfatningssagen. Skønt han nu på regeringens vegne bestemt hævdede nødvendigheden af valgbarhedscensus og indirekte valg til landstinget og betegnede diætløsheden som en utilstrækkelig konservativ garanti, vandt det Bruun-Jespersenske forslag i første omgang kun et knebent flertal. Ved sidste afstemning fik det derimod, utvivlsomt som følge af Madvigs udtalelser om regeringens holdning, en overvældende majoritet for sig.

I sine indlæg i rigsforsamlingsdebatten lod Madvig et par gange skinne igennem, at han stadig foretrak etkammerssystemet, og tillige at han ikke var uvillig til at indskrænke valgretten til hele repræsentationen. Han erklærede dog en valgretscensus for utilstrækkelig, med mindre den blev »ganske utilbørlig« høj, og afviste en valgretsbegrænsning, der kun ramte den ene del af rigsdagen; det vilde, sagde han, friste de almindelige vælgere til at misbruge deres stemmer. Det var måske hans mening som det var martsministeriets flertals, at landstinget netop i kraft af sit folkelige udspring fik mulighed for at hævde sig som ligeberettiget del af repræsentationen; noget lignende havde P. D. Bruun sagt i rigsforsamlingen, og ud fra denne betragtning talte Madvig i hvert fald imod et kongevalgt

førstekammer. I Belgien, hvorfra adskillige af junigrundlovens bestemmelser er hentet, blev begge kamre valgt af samme vælgerkorps.

Utvivlsomt stemte det med Madvigs egen overbevisning, når han hævdede, at formålet med tokammersystemet ikke først og fremmest var at sikre en besindig behandling af lovforslagene, men derimod at muliggøre en behandling ud fra forskellige standpunkter og »indtil en vis grad« forskellige interesser. Rigsdagen burde være i stand til at »vurdere de forskellige trin, på hvilke, og de forskellige virksomheder, under hvilke den borgerlige udvikling og formues erhverv og benyttelse skal fremmes i samfundet« og »være villig til at yde alle sådanne interesser deres ret«. Det svarer til Madvigs senere mening, og han har på dette punkt tildels selv kunnet vælge sine argumenter. Mere uforbeholdent end de national-liberale i almindelighed vedgik han, at landstinget også skulde sikre visse økonomiske interesser. Hvad førstekammerets opgave angik, sluttede han sig nærmest til den mest konservative af de to opfattelser i den hjemlige og udenlandske konstitutionelle debat, som han her skitserede: førstekammeret som blot 2. instans, og førstekammeret som repræsentation for særlige interesser³⁰.

Stort nærmere kan man næppe komme Madvigs ønsker om repræsentationens sammensætning på dette tidspunkt. I meget har han måttet bøje sig for sine kolleger eller tage hensyn til hvad der var gennemførligt i rigsforsamlingen. Af de ca. 4.000, der dokumenterede valgbarhed til landstinget 1852/53, var over $\frac{1}{3}$ embeds- og bestillingsmænd, men kun $\frac{1}{6}$ landbrugere med under 20 td. htk. Senere var Madvig som vi skal se villig til at begrænse embedsmændenes politiske indflydelse, men det er ikke givet, at han ønskede noget lignende i 1849. I det hele taget har det ikke været let at forudse virkningen af, hvad man dengang vedtog, og Madvig har tilsyneladende som så mange andre overvurderet betydningen af en valgbarhedscensus som konservativ garanti.

Mellem 1849 og 1864 spillede nationalpolitiske hensyn en så stor rolle for Madvigs stilling til de grundlæggende problemer om repræsentationens myndighed og sammensætning, at den tildels må omtales i forbindelse med det nationale spørgsmål. Her skal det kun nævnes, at han i statsrådet 1850 ikke protesterede mod et forslag om for Slesvigs skyld at nøjes med at lade rigsdagen træde sammen hvert andet år, at han flere gange viste villighed til at ændre grundloven i konservativ retning og syslede med tanken om absolutisme i hvert fald i monarkiets fællessager. Han var også indforstået med, at helstatsforfatningen måtte gives af kongelig magtfuldkommenhed, og synes meget snart efter 1855 at have været rede til at ændre den i konservativ retning. Han betonedede stærkt

fællessagernes og rigsrådets betydning og var på vagt mod forsøg fra rigsdagens side på at gøre indgreb i dets kompetence. Lejlighedsvis røbede han sin gamle sympati for etkammersystemet, subsidiært for udvidet anvendelse af den forenede rigsdag³¹.

Udførligere fremsatte han sine ønsker om repræsentationens sammensætning i anledning af forslaget til novemberforfatningen, der gik ud på et tokammerrigsråd, folketinget valgt ved almindelig valgret, landstinget valgt med en valgretsensus på 1200 rdl. indtægt eller 200 rdl. skat og tillige rummende et antal kongevalgte. Hovedsagen i denne forbindelse var for Madvig at skaffe det konservative element i repræsentationen en reel indflydelse. Han sagde nu som adskillige nationalliberale lige ud, at kongerigets valglov var blevet anvendt på en måde, der 1849 ikke var forudset, og at junigrundlovens valgbarhedsensus til landstinget var utilstrækkelig. Han foreslog, at regeringen skulde benytte lejligheden til at få grundloven ændret, så kongerigets landsting blev dannet efter samme regler som det foreslåede rigsrådslandsting. Erfaringen havde imidlertid bestyrket ham i hans gamle tvivl om et konservativt sammensat førstekammers evne til at hævde sig overfor et på bredt grundlag valgt andetkammer. Med benyttelse af Andræs argumenter mod tokammersystemet foreslog han, at rigsrådet skulde bestå af eet kammer, hvis kongerigske del skulde dannes af rigsdagens folketing og nye landsting i forening. For rigsrådets — og dermed for kongerigets — landstings vedkommende ønskede han stærkere konservative garantier end regeringen havde foreslået, dels ved en højere indtægtsensus, så antallet af valgberettigede embedsmænd blev formindsket, dels ved at $\frac{2}{3}$ eller $\frac{3}{4}$ af kongevalgene skete blandt økonomisk uafhængige mænd, for hvem embede og forfremmelse ikke spillede en væsentlig rolle, mænd der betalte en »betydelig« skat (d. v. s. på landet godsejere) eller dog blev beskattet af en »ikke ubetydelig« nettoindtægt, som ikke var embedsløn. Som motiv til at begrænse embedsmændenes politiske indflydelse angav han deres afhængighed af regeringen. Hvor uheldigt den kunde virke, havde vist sig under ministeriet Ørsted, da en snes oppositionelle embedsmænd, deriblandt Madvig, af frygt for afskedigelse havde nedlagt deres rigsdagsmandater.

Fra nationalliberal side havde bl. a. Ploug og Bille tidligere beklaget, at 1855-forfatningens census begunstigede embedsstanden. Men de to fandt som adskillige andre nationalliberale dengang census for høj, mens Madvig nu vilde hæve den for landstingets vedkommende. De søgte en konservativ garanti i den brede, besiddende middelstand, han i den højere middelstand og den egentlige overklasse. Derimod vilde han ikke helt udelukke embedsmænd i almindelighed fra kongevalgene, som et mindretal

i rigsrådet ønskede, eller specielt administrative embedsmænd, hvad der en tid var stemning for i grundlovsudvalget 1863, og han var imod at nægte landstinget diæter, hvilket bl. a. Hother Hage anbefalede som middel mod valg af embedsmænd. Han hævdede, at han med sit forslag ikke blot vilde sikre konservatismen, men tillige sørge for, at der i repræsentationen fandtes »anskuelse af og indsigt i større og mere indviklede livs- og samfunds-, ejendoms- og virksomheds-forhold, i politiske tilstande og bevægelser«, herunder også »kendskab til administrative indretninger«. Hvilke hans motiver end har været, er det klart, at hans konklusion peger frem mod en væsentlig side af grundloven af 1866. For novemberforfatningens regler om rigsrådets sammensætning fik hans kritik ingen betydning³².

3. *Den gennemsete grundlov.*

Madvig ønskede naturligvis, at rigsrådet skulde have indflydelse på den ny forfatning, som måtte blive konsekvensen af hertugdømmernes tab, og han støttede allerede august 1864 Lehmanns krav herom. I november vedgik han åbent, hvad baggrunden for dette krav var: han og hans meningsfæller anså ikke junigrundlovens rigsdag for en »ønskelig og god repræsentation«, fordi begge tings sammensætning var afhængige af en enkelt stand. Under behandlingen af ministeriet Bluhmes grundlovsforslag gik han på visse punkter sammen med de konservative og den højre eller endog yderste højre fløj af de nationalliberale for at begrænse rigsdagens magt overfor regeringen. Mod Ploug, Lehmann, Krieger, H. N. Clausen o. a. holdt han på regeringsforslagets bestemmelse om rigsdagssamling hvert andet år, bl. a. for at give regeringen mere ro til at administrere; på første stadium af grundlovsbehandlingen fik han som kompromis gennemført en midlertidig paragraf om årlige rigsdage i de første fire år efter grundlovens ikrafttræden. Han stemte ligeledes — mod Ploug og Lehmann, men denne gang sammen med Krieger og Clausen — for at forbyde sådanne forhøjelser på eller tilsætninger til finanslovsforslaget, som regeringen gjorde indsigelse mod; hensigten var naturligvis at hindre rigsdagen i at »regere« eller »lovgive« gennem finansloven. På begge punkter blev han siden svigtet af rigsrådslandstingets flertal. I denne forbindelse bør nævnes, at han foretrak at lade rigsretten bestå alene af højesteret, som han nu anså for tilstrækkelig gennemtrængt af konstitutionelle principper. Senere forsvarede han regeringens handlefrihed på et andet område, da han afviste Plougs forslag om efter norsk og svensk mønster at gøre store dele af embedsstanden uafsættelig undtagen ved dom, et forslag som Krieger i princippet viste en vis sympati³³.

I det vigtigste spørgsmål, om landstingets sammensætning, sluttede han sig derimod hurtigt til den nationalliberale hovedstyrke, men ikke fordi dennes standpunkt helt stemmede med hans ønsker. Han indrømmede under 1. behandling af grundlovsforslaget i rigsrådet, at han stadig foretrak et enkelt kammer — allerede af den grund var han tilhænger af regeringens fra novemberforfatningen overtagne forslag om, at finanslovtvister mellem tingene skulde afgøres endeligt i fællesudvalg. Men han var klar over, at etkammeret ikke kunde gennemføres. Hans argumentation for det mindede stærkt om Andræs. Som eneste mulige grundlag for tokammersystemet så han forskellig deltagelse i statens byrder. Da han skulde sige, hvad der burde karakterisere det nye landsting, nævnede han først »en følelse af, at byrderne kan falde særdeles på en selv«, og i anden række det større overblik, som »til en vis grad« måtte forudsættes hos de højest beskattede. Han afviste valgbarhedscensus som utilstrækkelig og diætløshed (Krieger havde anbefalet denne form for census) som uretfærdig mod de fjerntboende, men udtalte sig til at begynde med ikke for nogen bestemt valgretscensus. Da han fremhævede, at 1200 rdl. nu var væsentlig mindre værd end i 1848, er det dog sandsynligt, at han ligesom 1863 — en indtægts-census forudsat — har været stemt for et højere beløb. Regeringen foreslog som valgretscensus for landstinget 200 rdl. skat eller 2000 rdl. indtægt. Madvig gjorde opmærksom på, at også denne census var ustabil på grund af pengenes stadige værdiforringelse og fremtidige skatteforhøjelser. Han henviste i stedet til det formentlig rigtigere princip fra kommunalvalgene, at give valgretten til en bestemt brøkdel, f. e. $\frac{1}{5}$, af de højest beskattede.

Det var vistnok første gang, denne tanke blev fremsat under grundlovsdebatten. Da Estrup ved 2. behandling sammen med fem andre foreslog at give landstingsvalgretten i købstæderne til den højest beskattede femtedel af de kommunale vælgere, på landet til amtsrådsvalgerne (sogneforstanderskaberne, der blev behersket af gårdmændene, og et lige så stort antal (1025) af de højest beskattede) nævnede han, at Madvig tidligere havde udkastet en lignende idé. Estrups forslag indeholdt spiren til det landsting, som til sidst blev vedtaget, og Madvig har måske også ad denne vej bidraget til det endelige resultat.

Allerede ved begyndelsen af 1. behandling havde Lehmann imidlertid hævdet, at det rimelige og taktisk rigtige vilde være at sammensætte den nye rigsdag af junigrundlovens folketing og novemberforfatningens landsting og altså for det sidstes vedkommende holde på en valgretscensus af 1200 rdl. indtægt og 200 rdl. skat. Til dette standpunkt, som blev de fleste nationalliberales, sluttede Madvig sig ved 2. behandling,

men han forsvarede det i virkeligheden kun med, at udgangspunktet for forhandlingerne var de to bestående forfatningers sammensmeltning, og at man allerede havde tænkt på denne, da novemberforfatningen blev vedtaget. Han sagde lige ud, at der var »grund til at forsøge på at komme ind på noget bedre«, og forbeholdt sig sin frihed for det tilfælde, at man skulde gå bort fra en indtægtscensus. Han afviste imidlertid Estrups forslag som en uheldig udformning af en rigtig tanke og fandt det urimeligt at lade gårdmandsklassen, som i forvejen prægede folketingsvalgene, gennem sogneforstanderskaberne vælge halvdelen af landstingets medlemmer for landdistrikterne. Han lagde ikke skjul på, at han vilde udelukke størsteparten af bønderne fra landstingsvalgene, og han stemte som det store flertal af nationalliberale mod at nedsætte skattescensus fra 200 rdl., der efter finansministerens udsagn normalt svarede til en gård på 8—9 td. htk.; bl. a. Ploug og Sick foretrak 150 rdl. På den anden side indrømmede han det »noget stødende« i, at så mange embedsmænd havde valgret til novemberforfatningens landsting; han antydede, at han for deres vedkommende kunde tænke sig at forhøje indtægtscensus.

Lehmann angreb godsejerne, roste embedsmændenes politiske indsats og forsvarede deres moralske ret til sæde i førstekammeret, Krieger ønskede de kongevalgtes tal forøget for at indføre flere kapaciteter i landstinget. Madvig anlagde i højere grad rene skatteydernesynspunkter. Visse af hans bemærkninger, også kritikken af embedsklassens politiske indflydelse, kunde opfattes som om han ikke var uvillig til at søge en overenskomst med godsejergruppen mod bønderne, en overenskomst der byggede på et andet grundlag end novemberforfatningens og regeringsudkastets landsting. Men hvis han strakte hånden ud, blev den i hvert fald ikke grebet af Estrup, der fastholdt at grundbesiddelse i og for sig, ikke blot den store ejendom og indtægt, burde være den konservative garanti³⁴.

Da rigsrådets folketing vedtog at holde fast ved junigrundloven, blev forfatningsforslaget i foråret 1865 behandlet i fællesudvalg. Ved overenskomst mellem regeringen og udvalgets flertal nåedes et kompromis, som også Madvig tiltrådte, skønt ifølge dette landstingets ligestilling ved afgørelsen af finanslovtvister bortfaldt og tinget blev sammensat efter regler, som afgjort var imod hans ønsker. Navnlig har det været ham ubehageligt, at valgretten i landdistrikterne blev delt lige mellem vælgere der svarede henholdsvis 200 rdl. og fra 25—200 rdl. skat; den sidste gruppe bestod fortrinsvis af gårdmænd. I købstæderne udenfor København foreslog man census nedsat til 600 rdl. indtægt eller 50 rdl. skat. Trods indrømmelserne forkastede en lille majoritet i rigsrådets folketing

fællesudvalgets flertalsforslag. Da rigsrådet påny trådte sammen i august 1865, forelagde regeringen grundlovsudkastet i denne form i folketinget. Til 2. behandling stillede H. M. Petersen ændringsforslag om at nedsætte købstædernes census yderligere og lade den anden gruppe af landvælgerne omfatte alle skatteydere, der betalte mindre end 200 rdl., d. v. s. også husmænd med jord. Da fællesudvalgets indstilling i foråret blev behandlet i folketinget, var der tegn til, at den sidste ændring kunde have skaffet den flertal. Madvig billigede ligesom Lehmann straks H. M. Petersens forslag — da han mente, at gårdmændene under almindelig valgret dominerede valgene på landet, har denne yderligere indrømmelse forekommet ham uvæsentlig. På et møde mellem H. M. Petersen og de nationalliberale førere blev det vedtaget at arbejde for hans forslag også i landstinget, og et par dage efter blev dets sidste og vigtigste del fra ministeriets side betegnet som akceptabel. Folketinget vedtog imidlertid en anden form for landstingets sammensætning, der lå fjernere fra fællesudvalgets indstilling, og H. M. Petersens forslag kom ikke til afstemning.

Da grundlovsforslaget kom til rigsrådets landsting, indledte Madvig debatten med at fraråde at gå tilbage til tingets oprindelige standpunkt, de 1200 og 200 rdl. Han lagde vægt på at bevare overensstemmelsen med ministeriet, og da Bluhme gjorde vedtagelsen af fællesudvalgets indstilling fra foråret til kabinetsspørgsmål, opfordrede Madvig til at stemme for den, dog kun som grundlag for overenskomst med det andet ting. Han erklærede sig nu rede til at give efter selv i »noget af det væsentlige«. Han antydede, at han håbede på forlig med folketinget på basis af H. M. Petersens ændringsforslag, som ministeriet jo tidligere havde kunnet tiltræde. Madvig har sikkert fra grundlovsforhandlingernes begyndelse været forberedt på at landstinget måtte gøre væsentlige indrømmelser, og selv om han stadig indskærpede, at man måtte være fast for at »tilvejebringe også på den anden side en stærk følelse af nødvendigheden af til en vis grad at give efter«, advarede han nu mod at spænde buen for højt. Mens Andræ fandt, at landstinget havde strakt sig vidt nok, var Madvig nu åbenbart ivrig for at få ende på forfatningssagen og erklærede det for højst betænkeligt at standse den og fortsætte med to repræsentative forsamlinger, som Andræ anbefalede.

Særlige omstændigheder tilskyndede de nationalliberale til at ofre noget for at nå et resultat. Allerede i marts, inden fællesudvalgets forhandlinger var sluttet, havde der vist sig tydelige tegn til forståelse mellem bondevenner og godsejere, og i april forhandlede kongen om et ministerium Frijs. Der kan næppe være tvivl om, at en hovedgrund til Madvigs som til mange nationalliberales imødekommethed over for folketinget

siden foråret og iver for at støtte det vaklende ministerium Bluhme har været frygt for hvad en sådan ny alliance kunde indebære, også af forringede grundlovsgarantier for Københavns og købstædernes indflydelse. Fællesudvalgets flertalsindstilling fra april 1865 bragte med alle sine mangler i Madvigs øjne dog den fordel, at hovedstaden skulde have 8 og byerne tilsammen halvt så mange folkevalgte landstingsmænd som landdistrikterne, mere end folketingsflertallet hidtil havde villet gå med til; forholdet mellem by- og landbefolkningen var omtrent som 1 til 3. Indstillingen gav tillige, som junigrundloven og novemberforfatningen og iøvrigt også folketingets hidtidige forslag, københavnerne mulighed for at blive valgt udenfor hovedstaden.

Det viste sig imidlertid umuligt at nå til enighed mellem tingene på dette grundlag, og sagen gik for sidste gang i fællesudvalg. Ligesom i de tidligere fællesudvalg i grundlovssagen var Madvig menigt medlem. Få dage før udvalget blev nedsat, fandt bondevennernes berømte middag for godsejerne sted på hotel Phønix. Alliancen mellem de små og store bønder var altså en kendsgerning og fik afgørende betydning for udvalgets forhandlinger. Madvig talte under disse for købstædernes indflydelse, bevarelsen af de kongevalgte og forholdstalvalg. På et vist tidspunkt virkede han sammen med flere nationalliberale for en overenskomst på grundlag af fællesudvalgsindstillingen fra foråret, der kunde muliggøre ministeriet Bluhmes forbliven. Da et regeringsskifte syntes uundgåeligt, stemte han sluttelig med samtlige nationalliberale for det forslag, der blev grundlov. Han har formodentlig betragtet det som det mindste af flere mulige onder og vel særlig frygtet et landsting, hvis opbygning var endnu mere præget af venstres synspunkter. Det var sikkert mod hans ønske, at den nye grundlov gav folketingsvælgerne magt over halvdelen af valgmandsvalgene til landstingene og byerne en langt svagere repræsentation end den tidligere fællesudvalgsindstilling, mens han næppe har været helt så utilfreds som adskillige nationalliberale med at godsejerne fik en særlig indflydelse. Han var dog forbitret over bestemmelsen om, at landstingskandidaten skulde have bopæl i kredsen. Han betegnede den som »en ligefrem plet på forslaget«, der var »fremgået af noget, som jeg ikke kan kalde andet end misundelse imod den i København koncentrede masse af intellektuel og materiel udvikling«.

Da Madvig i rigsrådet medgav fællesudvalgets indstillinger sin iskolde anbefaling, sagde han, at han ganske vist aldrig efter 1848 — altså da den almindelige valgret var indført — havde troet det muligt at få et godt tokammersystem herhjemme, men at han dog oprindeligt havde håbet på noget bedre end det foreliggende. Han anså det imidlertid for umuligt

at opnå rimeligere betingelser ved at vente, navnlig efter at oktoberforeningen havde brudt den konservative front i landstinget. Og trods alt mente han, at de højst beskattedes indflydelse, kongevalgene og forholdstalvalgmåden — hvis retfærdighed han tidligere havde prist — gav udsigt til et pålideligere landsting end junigrundlovens³⁵.

4. Kampen for landstingets indflydelse.

Hvis tokammersystemet i Danmark skulde betyde noget som konservativ garanti, måtte førstekammeret have en reel magt i bevillingssager. Allerede i rigsforsamlingen sagde Madvig, at landstinget burde have større indflydelse på budgettets bestemmelse end overhuset og det franske pairskammer af 1830, da valgbestemmelserne til det lavere kammer ikke hos os som i England og Frankrig gav sikkerhed for, at »ejendommens og besiddelsens interesser i det hele der vil blive varetagne«. Han angav dette som grund til, at ministeriet betingelsesvis havde tiltrådt grundlovsudvalgets flertals forslag om finanslovbehandling i forenet rigsdag. Endnu mere utilsløret hævdede han 1865, at fordi landstinget var »en repræsentation for et vist antal skatteydere eller indtægtsnydere, som derved er indirekte skatteydere«, måtte det have en »virkelig indflydelse« på finansloven. Han billigede utvivlsvist 1863 den bestemmelse i novemberforfatningen — indsat på Andræs initiativ — der gav et fællesudvalg myndighed til at afgøre finanslovtvister mellem tingene, og det var ham en skuffelse, at det tilsvarende forslag i ministeriet Bluhmes grundlovsudkast ikke kunde gennemføres³⁶.

Madvig har altså fra begyndelsen ønsket, at landstinget skulde have indflydelse også på enkeltheder i finansloven, men han har tillige som Krieger og grundlovsudvalgets flertal frygtet, at denne indflydelse takket være behandlingen i to kamre skulde blive illusorisk. Han opgav dog ikke straks håbet. I den første rigsdagssamling beklagede han, at landstinget på grund af begyndelsesvanskeligheder ved finanslovsforslagets tilrettelæggelse og behandling fik det for sent til at gøre sin opfattelse gældende på den måde, »det vel kunde have krav på«, og mente at forholdet næste gang vilde bedre sig.

Denne forbigående optimisme har vel sammen med usikkerhed overfor de ny konstitutionelle problemer medvirket til, at han som minister undlod at protestere mod regeringens forsøg på lovgivning på finansloven og ikke tog forbehold angående anvendelsen af de særlige fonds under kultusministeriet, noget han senere fortrød. 1853 hævdede Andræs, at landstinget burde opgive en frugtesløs kamp for at rette finanslovens

enkeltheder og nøjes med at forsvare visse konstitutionelle principper; han frarådede derfor tinget at nedsætte et finansudvalg, men Madvig stemte uden motivering imod ham. 1856, efter at landstinget et par gange havde fået finanslovsforslaget en halv snes dage før samlingens slutning, havde Madvig dog tilsyneladende resigneret, sagde ligefrem at »bevillingsmyndigheden« lå hos folketinget, og at dette var en uheldig men nødvendig følge af grundlovens ukritiske efterligning af udenlandske principper. Hans præmisser og hans konklusion med hensyn til landstingets stilling var nu de samme som Andræs, men han antydede i vage ord, at forholdet måske senere kunde ændres; muligvis har han tænkt på en grundlovsrevision. Som oftere i den slags situationer forklarede han, at han fra begyndelsen havde forudset misèren. Det kan være rigtigt, hvis han tænkte på grundlovsforhandlingerne, men det stemmer ikke så godt med, at han 1850 lovede landstinget dets »fulde indflydelse« ved næste finanslovbehandling.

Først under finanslovbehandlingens i december 1858, efter det sommervalg, der skaffede venstre et nogenlunde sikkert flertal i folketinget, blev han mere stridbar. Det var dog ikke ham men Bjerring, der kaldte landstinget til kamp, mindede om hvad Madvig 1849 havde sagt om landstingets indflydelse på finansloven og opfordrede til at stille ændringsforslag. Madvig sluttede sig til Bjerring. Han indrømmede at landstinget i almindelighed ikke skulde blande sig i bevillinger, som folketinget og vedkommende minister var enige om; men han hævdede nu tillige (omtrent som Lehmann havde gjort det to år før), at landstinget ikke blot skulde våge over principperne, men også kunde ændre bevillinger, om hvis konstitutionelle berettigelse der ikke var tvivl, men »om hvilke der i det andet ting hverken er opnået en betydelig enstemmighed i tinget selv eller enstemmighed mellem folketinget og regeringen«. Han stillede som flere andre ændringsforslag, også i et tilfælde hvor de konstitutionelle principper ikke var krænket, og fik dem vedtaget af tinget. Han benyttede lejligheden til at angribe regeringen for alt for stor eftergiveness overfor folketinget og beklagede, at landstinget også måtte opgive at øve indflydelse på adskillige almindelige love, fordi de kom for sent fra folketinget; som den bedste udvej af denne vanskelighed anbefalede han at nøjes med at samle rigsdagen hvert andet år og da i længere tid³⁷.

Tingenes kamp om finansloven og om indflydelse på den almindelige lovgivning kulminerede foreløbig marts 1860. Ministeriet Rotwitt forelagde kun enkelte af sine lovforslag i landstinget, og bondevennerne gjorde i højere grad end tidligere deres synspunkter overfor finansloven gældende. Madvig tog ved denne lejlighed fremtrædende del i debatterne

og i udvalgsarbejdet. Hans standpunkt havde ændret sig noget siden 1858. Bjerring hævdede overfor venstre, at det under grundlovsforhandlingerne fra alle sider blev forudsat, at landstinget skulde have samme indflydelse på finansloven som folketinget, bortset fra at udkastet skulde forelægges først i dette. Så langt gik Madvig ikke. Han indrømmede, at folketinget havde den »første og overvejende stemme«, »såvidt der er tale om at svare ja og nej til enkelte forlangte bevillinger udenfor de ved lov og kontrakt fastslåede«. Men, sagde han, »dette ting er aldeles reduceret til nul, når det ikke holder fast på den sætning, at en bevilling, der ikke har absolut eller stor nødvendighed, bør falde bort, når tingene ikke kan blive enige om betingelserne for denne bevilling«. Derved blev landstingets opgave åbenbart ikke blot at vogte over finanslovens renhed og være opmand mellem regeringen og et uenigt folketing. Madvig er her tydeligt på vej til at indrømme, at begge ting ikke blot formelt var ligeberettigede, men faktisk burde øve samme indflydelse på bevillinger.

Med hensyn til et andet af finanslovproblemerne var han nu nået til den noget håndfaste opfattelse af rigsdagens stilling, som han senere hævdede. Han påstod overfor Monrad, at rigsdagen havde »en statsretlig forpligtelse« — forskellig fra en blot moralsk forpligtelse — til at votere visse summer, og at nægtelse heraf vilde være »et retsbrud«, uanset at ingen domstol kunde dømmе rigsdagen. Madvig sigter her uden tvivl til statens »ved lov og kontrakt fastslåede« udgifter og indtægter. Hans opfattelse slutter sig nær til J. E. Larsens, selv om denne i sin statsret overhovedet ikke går ind på muligheden af en finanslovnægtelse; i realiteten var Madvigs standpunkt nu ikke meget forskelligt fra Ørsteds, som han i landstinget 1850 havde taget afstand fra: at mange af finanslovens poster kun i uegentlig forstand bevilges af rigsdagen.

Konflikten i 1860 drejede sig dels om folketingets forsøg på gennem finansloven at påvirke fastsættelsen af retsbetjentes gager, dels om den såkaldte bevillingsparagraf i visse almindelige love, som efter indenrigsminister Monrads mening medførte, at disse måtte forelægges først i folketinget. Et foreløbigt kompromis blev resultatet af behandling i et fællesudvalg, som Madvig var formand for; men et for landstinget tilfredsstillende forslag om bevillingsparagrafferne, fremsat af Bjerring, kunde ikke gennemføres i udvalget, og Madvig stemte i tinget selvanden med Andræ imod dettes flertalsindstilling. Konstellationen er betegnende. Madvig holdt sig i disse år m. h. t. en række vigtige finanslovproblemer, også vedrørende forholdet mellem kongeriget og monarkiet, nær op ad Andræ. Det er også bemærkelsesværdigt, at han ikke tog initiativet til

kampen, men alligevel var uforsonligere end de fleste, da den var begyndt. At det foreløbige kompromis satte visse embedsmandsgager lavere end han fandt rimeligt, har ikke gjort ham mere villig til at bøje sig³⁸.

I samlingen 1860—61 indtrådte en afspænding. Indenrigsminister Monrad forelagde en lang række udkast i landstinget, som derved fik den rigelige del i lovgivningsarbejdet, det havde ønsket, og Bjerrings forslag til løsning af konflikten om bevillingsparagrafferne blev gennemført. De vigtigste principspørgsmål vedrørende finansloven, som i de følgende år kaldte Madvig frem, knyttede sig til Monrads ikke gennemførte forslag om gejstlighedens lønning, men Madvigs stilling hertil var måske mere bestemt af hensynet til kirken end til landstinget. Når han søgte at begrænse dispositioner på finansloven over kirkelige indtægter, handlede han dog også i landstingets interesse. Han udtalte i den forbindelse, at man måske burde kræve lov for at ændre anvendelsen af særlige stiftelser som Sorø Akademis midler, og beklagede at han tidligere havde medvirket til beslutninger i anden retning — et nyt vidnesbyrd om at hans opfattelse af finanslovproblemerne havde ændret sig.

Han var stadig utilfreds med junigrundlovens bestemmelser om finanslovens behandling. I sin pjece om forslaget til novemberforfatningen (oktober 1863) hævdede han — for sit vedkommende vistnok første gang — i tilslutning til Andræ den rene »nejteori«, d. v. s. at det af tingene, der nægtede en ikke lov- eller kontraktbestemt bevilling, burde beholde ret. Men han fremhævede, at den ligestilling mellem tingene, som fulgte af teorien, ikke gjaldt i praksis, fordi landstinget som regel havde altfor kort tid til finanslovbehandlingen. Da Madvig i pjecen argumenterede for etkammersystemet eller i hvert fald for behandling af bevillingslove i forenet rigsråd, understregede han dog måske mulighederne for at hævde landstingets indflydelse under junigrundloven mindre stærkt end han ellers vilde have gjort³⁹.

Oktoberforeningsministeriet Frijs skaffede ikke landstinget den position, det efter Madvigs mening havde krav på, skønt ministeriet både 1867 og 1868 benyttede tingets hjælp til at få fjernet en del af folketingets ændringer i finanslovsforslaget. Allerede ved slutningen af 1. samling under den nye grundlov klagede han over, at landstinget havde måttet vise »den alleryderste resignation« m. h. t. at prøve lovforslag, og opfordrede det til for alvor at tænke på at hævde sin stilling. Et par år efter sagde han, at ministeriets eftergivenhed overfor folketinget havde gjort ham »mere og mere utilbøjelig« til at tilbyde sin understøttelse. Da folketinget i samlingen 1868—69 udstemte flere bevillinger af budgettet, og regeringen for ikke at skabe konflikt undlod at foreslå dem genoptaget i

landstinget, gjorde Madvig det for kultusministeriets vedkommende, men fik kun ganske få stemmer med sig; i hvert fald den ene bevilling — til det kgl. teater — vedrørte i sig selv ikke noget konstitutionelt spørgsmål. Madvig gav regeringen hovedskylden for, at finanslovforslaget havde fået en behandling, der var »så lidet stemmende med den stilling og indflydelse, der tilkommer landstinget i vort konstitutionelle liv«, og han voterede ene mand mod forslagens overgang til 3. behandling.

I samlingen 1869—70 genoptog ministeriet kampen med folketinget om finansloven, og forslaget gik ændret tilbage fra landstinget. Men ved eneste behandling 19. maj forkastede folketinget et par små militære bevillinger, hvis vedtagelse grev Frijs havde gjort til kabinetsspørgsmål, og ministeriet faldt. Forinden havde grev Frijs og Andræ tænkt på at holde de finansielle stridsspørgsmål åbne til et nyt ministerium var dannet, og det var måske deres idé Madvig greb, da han til landstingets eneste behandling af finansloven 24. maj foreslog de to af folketinget forkastede bevillinger indsat påny. Meningen var, sagde han, at give »et eventuelt nyt ministerium lejlighed til at optage kampen«. For landstinget var det imidlertid efter grev Frijs' fald en betænkelig sag at indlede en parlamentarisk konflikt uden sikkerhed for støtte fra det nye ministerium, og Madvigs fremgangsmåde vilde ikke jævne vejen for den regeringskoalition af nationalliberale og godsejere, som der nu var udsigt til og som for første gang i seks år åbnede hans nærmeste politiske venner adgang til magten. Krieger anså i hvert fald ikke tiden for moden til en afgørende strid med folketinget og venstre. Han gik i spidsen for næsten alle nationalliberale mod ændringsforslagene, og Madvig tog dem derefter tilbage. Det må være denne episode, der — ikke uforståeligt — bestyrkede den norske statsråd Ketil Motzfeldt i hans mening om Madvigs »lidenhed udi politikken«⁴⁰.

Efter endnu et forgæves forsøg på at få landstinget til at indsætte bevillinger, som folketinget havde strøget og ministeriet ikke krævet genoptaget (1871), indrømmede Madvig omsider i foråret 1873, at det var ørkesløst for landstinget at vedtage ændringer i almindelige bevillings-sager, når ministeriet havde erklæret sig tilfreds med folketingets afgørelse. Han understregede samtidig ved hjælp af nejteorien, at dette ikke gjorde skår i tingenes ligeberettigelse, som han altså nu vilde holde på. Den blev ikke opgivet, »fordi vi ikke kan fremtvinge bevillinger på et eller andet punkt, mens vi derimod vilde opgive den, hvis vi ikke vilde hævde vor ret til at nægte bevillinger«. Når folketinget fortrinsvis skar bevillingerne ned, var nejteorien dog naturligvis en fattig trøst for landstinget, og Madvig havde også svært ved at affinde sig med hvad han anså

for regeringens eftergiveness mod folketinget i denne henseende. Endnu i foråret 1874 beklagede han ministeriet Holsteins »uklare« stilling til finansloven og til forholdet mellem tingene. Han sigtede hermed uden tvivl også til finansminister Krieger, der ikke vilde trække så snævre grænser for finanslovens område som Madvig. Landstingets ret og pligt til — eventuelt på trods af ministeriet — at forsvare de konstitutionelle principper og våge over finanslovens renhed hævdede Madvig selvfølgelig stadig. Han var i sin sidste rigsdagssamling, i hvert fald delvis af formelle grunde, med til at fjerne et dyrtidstillæg for embedsmænd fra finansloven, hvorved i sidste instans dets gennemførelse blev umuliggjort. Imod højres og vistnok også de fleste af centrumsgruppens ønsker stillede han endog forslag om at forhøje tillægget udover hvad folketinget havde villet indrømme⁴¹.

Madvig havde ikke haft synderligt held med sine bestræbelser for at skyde landstinget frem i kampen med venstre om finansloven. Det skyldtes tildels, at der i tinget ikke var fuld enighed mellem godsejere og nationalliberale eller indenfor centrum, som efterhånden var i opløsning. Meget betød det også, at finansminister Krieger principielt stillede mindre strenge krav til finanslovens renhed — det gjaldt f. e. i sagen om dyrtidstillægget —, at han fandt finansloven lidet egnet til genstand for en parlamentarisk konflikt og som minister anså det for mere nødvendigt at tage hensyn til folketinget end Madvig gjorde. Samarbejdet mellem ministeriet Holstein og godsejerne i landstinget var ikke det bedste, og ingen af parterne stolede på den andens standhaftighed i en skærpet situation. Imidlertid, ved slutningen af samlingen 1873—74 sagde Krieger i et ministermøde, at hvis folketinget afknappede bevillingerne »vilkårligt og lunefuldt« eller optog lønningslove o. l. på finansloven, måtte landstinget behandle denne »som andre love«, d. v. s. med grundighed og en vis frihed til at ændre enkeltheder; og det var netop hvad Madvig vilde⁴².

5. *Forfatningskonflikten i 1870erne og 1880erne.*

Inden Madvig opgav sit landstingsmandat, var han begyndt på en ny række politiske skrifter, der handlede om forfatningskampen. Allerede under debatten om landstingets adresse til kongen april 1873, som afviste folketingets krav om parlamentarisme og forsvarede kongens ret til selv at vælge sine ministre, havde han kort gjort rede for sit konstitutionelle syn: »I grundloven står, at begge dele af repræsentationen samvirker lige lig m. h. t. lovgivningen, og der står at Hans Majestæt selv vælger sine ministre. Derimod står der intet om noget som helst hensyn, Hans Maje-

stæt har at tage ved dette valg. Det følger af sig selv, at en konstitutionel regering aldrig kan bestå, når ikke på den ene side Hans Majestæt tager de kloge og forsigtige hensyn, han må tage, og på den anden side repræsentationen tager de samme hensyn. Det er en samvirken, hvor man kommer hinanden imøde, og hvis der sker ulykker, ligger skylden der, hvor man ikke kommer imøde, men vil påtvinge den anden side, at den skal underordne sig«.

I anledning af folketingets standsning af finanslovsforslaget og det forestående opløsningsvalg uddybede han i Dagbladet 17. oktober 1873 anonymt denne tankegang. Han hævdede — i overensstemmelse med hvad han havde sagt 1860 — at man ved at nægte at behandle finansloven begik grundlovsbrud, og at det samme gjaldt forsøget på at gennemføre parlamentarismen med tvang. Parlamentarismen, d. v. s. »ministeriets beståens afhængighed af at have repræsentationens, endsige nødvendig det ene tings flertal for sig«, savnede retsgrundlag, sagde han. Han henviste til grundlovens § 2 (om de tre statsmagter) og § 13 (om at kongen udnævner og afskediger sine ministre) og forkastede overfor disse »klare ord« tidligere og nuværende ministres »ubetænksomme« overførelse af engelske formler på danske forhold. Han sigtede vistnok ikke blot til Emil Rosenørns bemærkning i 1870 om det kompakte flertals ret til magten, men også til Kriegers tidligere tale om parlamentarismen som en naturlig frugt af den konstitutionelle udvikling.

På den anden side kunde den gamle tekstkritiker ikke billige Matzens spidsfindige fortolkning af grundlovens § 25 (om foreløbige love) som anvendelig på provisoriske finanslove; det er vistnok Matzen han sigter til, når han om tilvejebringelsen af midler til regeringens førelse i konfliktsituationen siger, at det ikke kommer an på »ved kunstige og vilkårlige fortolkninger at bevare et skin af fuld lovmæssighed«, men at regeringen må følge »nødvendighedens lov«. Iøvrigt afviste han ethvert kompromis og opfordrede regeringen til at fortsætte kampen, eventuelt ved ny opløsning, indtil folketinget opgav sin »forfatningsstridige påstand«. Opløsningsvalget bragte imidlertid venstre tab og konflikten blev løst ad fredelig vej⁴³.

Artiklen i Dagbladet blev skrevet under en regering, der var præget af Madvig nærstående nationalliberale. Med Estrups ministerium fra 1875 følte Madvig sig ikke personligt forbundet, og under den skærpede forfatningskamp indtog både regeringen og store dele af højre principielle standpunkter, som han ikke kunde billige. Hans indlæg fra denne tid om konstitutionelle spørgsmål — en række anonyme artikler i Dagbladet 1876 og nogle pjecer under navn 1882 og 1885—86 — havde en skarpere

brod mod højres anskuelser og politik. Han gav ganske vist stadig venstre hovedskylden for konflikten, fastholdt sin tidligere mening om finanslovnægtelse og parlamentarisme (der var »i bestemt strid« med grundloven), men betonede tillige de pligter og begrænsninger, forfatningen pålagde landsting og ministerium; for det sidstes vedkommende pligten til, for såvidt konstitutionelle betingelser ikke blev tilsidesat, at arbejde for at tilvejebringe en finanslov og i dette øjemed også bekæmpe eventuelle overgreb fra landstinget.

Hans vigtigste påstande var følgende: *at* landstinget udenfor de ved lov og kontrakt bestemte eller »med alders hævd« overleverede udgifter ikke havde ret til — således som man fra visse sider i højre påstod — at fastholde større bevillinger end folketinget vilde give; *at* provisoriske finanslove af »frie bevillinger« kun i helt ekstraordinære tilfælde kunde optage summer, som begge ting ikke havde stemt for — de på de provisoriske finanslove fra 1880erne optagne fæstningsbevillinger betegnede han 1886 som ulovlige i en pjece, der var skrevet for offentligheden, men takket være Madvigs sædvanlige betænkeligheder kun blev udsendt til en snæver kreds; og *at* en provisorisk lov ikke kunde overleve den følgende rigsdagssamling. Den sidste påstand hævdede han — ligeledes kun i det nævnte privattræk — ikke blot mod regeringen og højre i almindelighed men tillige mod en højesteretsdom; han var her i overensstemmelse bl. a. med betænkningen fra et landstingsudvalg 1857, af hvilket han havde været medlem. Hvad han allerede 1873 havde antydnet om den provisoriske finanslovs karakter, udviklede han nu nærmere: den kunde ikke som Matzen havde påstået gives i henhold til grundlovens § 25; den var »en nødordning udenfor forfatningen, fordi forfatningen har foreskrevet en årlig finanslov uden at optage bestemmelser, der sikrer dens tilvejebringelse«, og som nødordning burde den kun forelægges rigsdagen gennem statsregnskabet. Denne Madvigs opfattelse har fået tilslutning i den nyeste udførlige retsvidenskabelige fremstilling af den provisoriske lovgivning i Danmark.

Det fjernere mål for Madvig var en forfatningsændring, der anviste midler til endelig løsning af en finanslovkonflikt. Det nærmeste mål var et regeringsskifte. Tanker om et sådant — mest med sigte mod et venstre- eller koalitionsministerium — havde været fremme i højrekredse og blev diskuteret i pressen umiddelbart før Madvigs artikler november 1876 blev trykt. I dem beklagede han, at det ensidigt landstings- og godsejerprægede ministerium Estrup ikke var egnet til at samle alle konservative kræfter eller tilvejebringe den overensstemmelse mellem selvstændige og ligeberettigede forfatningsfaktorer, som grundloven forudsatte. Med be-

tænkelse konstaterede han ti år efter, at »den fuldt beføjede kamp for kongens ret til at vælge og beholde sine ministre« stod i fare for at gå over til en kamp »for visse ministres ubetingede bibeholdelse«, og det var ham ubehageligt, at landstingets flertal var ved at blive regeringens jasi-gere. Den ikke offentliggjorte pjece 1886 endte ligefrem med en appel til kongen om at tage andre ministre, »forsonlige« konservative, som dog havde autoritet til at tilbagevise »uberettigede krav« og selv stille »uafviselige foreløbige fordringer«.

Et venstreministerium eller venstreministre var for Madvig noget utænkeligt. Venstres førere syntes, skrev han 1886, »ikke ved nogen, enten i udførelsen af offentlige hverv eller i omfattende privatvirksomhed bevist indsigt og dygtighed, endside for dagen lagt mådehold og upartiskhed« at egne sig til en så høj stilling. Og deres vælgere, flertallet af bønderne, var efter hans mening hildet i en »ensidig og ofte uklar opfattelse af sine særinteresser og i en af smigrere næret forestilling om egen indsigt og dygtighed«. Fire år før havde D. G. Monrad ladet sig vælge til folketinget i Middelfart. Han fandt da, at såvel de bønder der talte for ham som dem der talte imod ham var mærkeligt begavede. »Bondestanden synes i de sidste år at have gjort store fremskridt«, tilføjede han. Det er ikke tvivlsomt, hvem af de to der havde mest føling med, hvad der i disse år skete i det danske folk.

Madvigs bemærkning om venstreførerne røber tillige, hvor fjernt han stadig var fra en moderne demokratisk statsbetragtning, hvor nær han på et hovedpunkt endnu stod den lære, han havde nemmet i sin ungdom. Han var liberal, for så vidt som han ikke med Hegel talte om stænder og korporationer som grundlag for den politiske repræsentation. Men når det gjaldt om at finde de bedste mænd til at styre staten, spurgte Madvig ikke alene efter de dygtigste politikere. Han spurgte efter mænd, der var fremragende som professorer, industridrivende, departementschefer, stor-købmænd, godsejere. Det var en tankegang, der længe var rådende i det gamle højre, og som endnu har en ikke ringe udbredelse blandt dem, der er tilbøjelige til at opfatte politik alene som et spørgsmål om administration. På det punkt tænkte Monrad mindre gammeldags. Til gengæld ræsonnerede han mere abstrakt liberalt end Madvig da han skrev, at »grosserereren forsvinder, kaffe- og sukkerhandelen bliver borte, etats-råden bliver usynlig«, når manden går ind i det politiske liv.

Den sidste fase i Madvigs politiske forfatterskab begyndte med en ensidig opfordring til kamp mod venstres formentlige overgreb, men efterhånden blev den præget af stigende bekymring for kampens følger, stillingen i vort offentlige liv, uforsonligheden og hvad han opfattede som

retsbegrebernes opløsning på begge sider. Hans optræden vakte naturligvis ikke ublandet begejstring hos regeringens tilhængere, højrebladene tog afstand, og et af hans indlæg blev ligefrem nægtet optagelse i Berlingske Tidende. Men han stod indenfor det københavnske højre ingeniunde alene med sin kritik af Estrup. Hans angreb 1886 på regeringen for tilsidesættelse af handels- og industriinteresser sluttede sig til hvad børsoppositionen havde fremført, han byggede nogle af sine betragtninger på C. V. Nyholms anonyme kritik af de provisoriske finanslove, og hans pjece 1882 er formodentlig skrevet bl. a. for at støtte den oppositionelle del af højre ved landstingsvalget samme år. Skønt hans ord efter brygger Jacobsens mening altid øvede uhyre indflydelse, fik de som man i den givne situation kunde vente ingen påviselig umiddelbar praktisk virkning; hans skarpeste bemærkninger mod Estrup, fra 1886, blev desuden først publiceret mange år efter. Nekrologerne i højres og venstres presse viser, at han led den skæbne, der sædvanligt overgår mellemstandpunkternes folk, når kampen er på sit højeste: han blev ildeset og mistænkeliggjort af begge de stridende parter. Måske har Madvig hos visse af regeringens tilhængere vakt eller styrket betænkeligheder, som siden har frugt. Moralsk var det i hvert fald af værdi, at mænd som Krieger og Madvig talte rettens sag til de oprørte gemytter. Den fine jurist Julius Lassen udtrykte sin uforbeholdne glæde over pjecen fra 1886, der i denne fortolkningernes og spidsfindighedernes tid havde udtalt, hvad der lå »mange tungt på sind og samvittighed«, og C. St. A. Bille opfordrede lige efter Madvigs død hans søn til for fædrelandets skyld at offentliggøre pjecen.

Trods Madvigs åbenlyse mangel på forståelse af elementære politiske kræfter og tilbøjelighed til at opfatte problemerne som overvejende juridiske fortolkningsspørgsmål, hører hans senere indlæg om forfatningskampen til det bedste han har skrevet om offentlige anliggender. De er klare, væsentlige og i visse henseender vistnok selvstændige i tankegangen. Han har, som han selv vedgik, ikke opfundet »nejteorien« eller læren om tingenes ligeberettigelse, adskillige synspunkter, også i kritikken af Estrup, har Krieger og han fælles, og her er måske tale om gensidig påvirkning. Men de to var ikke enige i eet og alt. Krieger kaldte i den grundlovgivende rigsforsamling finanslovnægtelse et revolutionært middel, men senere indrømmede han ligesom statsretslæreren C. G. Holck, at den formelt havde hjemmel i grundloven. Madvig derimod fastholdt i hvert fald siden 1860, at finanslovnægtelse var et forfatningsbrud. Og skønt Krieger i 1870erne og 1880erne gik imod venstres krav om en parlamentarisk regering, var han principielt mindre afvisende mod parlamen-

tarismen end Madvig. Endnu i begyndelsen af 1870erne sagde Krieger, at han og hans generation havde svært ved at opgive den tanke, at parlamentarismen var det normale resultat af den konstitutionelle udvikling.

Det hænger måske sammen med, at Krieger var mere af en politiker og desuden mere tilbøjelig til at tage ved lære af udlandet i konstitutionelle spørgsmål. Madvig holdt ligesom før 1848 på, at vor forfatningsudvikling var national og ikke måtte forurenes af påvirkning udefra. Når Krieger påviste, at vi savnede de forudsætninger og den lange politiske tradition, som parlamentarismen i England byggede på, tilføjede Madvig — november 1876, femogtyve år før systemskiftet — at »betingelsernes tilvejebringelse hos os er umulig, fordi vi arbejder på en anden jordbund, med en anden fortid«. Han vilde nok også give monarken personlig et større politisk spillerum end Krieger. Parlamentarismens forudsætning, partisystemet, var Madvig i grunden altid imod. På det punkt forblev han tro mod den gammelliberale individualistiske opfattelse, der passede så godt til hans natur, og praktiserede den mere konsekvent end de fleste national-liberale. Han beklagede 1882, at rigsdagsmændenes »individuelle overvejelse og følelse af ansvar« tildels havde veget pladsen for partidisciplin. Da han 1876 antydede, at i hvert fald et partielt ministerskifte var ønskeligt, håbede han, kongen vilde finde »indsigtsfulde fag- og forretningskyndige . . . mænd . . . uden parlamentarisk fortid og uden politisk partistilling«.

Bag Madvigs og flere af hans samtidiges syn på de konstitutionelle enkeltproblemer ligger en helhedsopfattelse af den danske forfatning som et konstitutionelt kongedømme, omtrent som Krieger skildrede det i folketinget 17. oktober 1873. Opfattelsen bygger på en meget bogstavelig fortolkning af grundlovens ord om magtens deling, og Madvig støttede den for sit vedkommende til, hvad novemberministeriet havde udtalt eller stiltiende forudsat, da det 1849 godkendte rigsforsamlingens vedtagelser. Han og hans meningsfæller vilde fri overenskomst mellem en selvstændig kongemagt og en selvstændig rigsdag, mellem to ligeberettigede afdelinger af repræsentationen. De opfattede rigsretsanklagen som rigsdagens egentlige konstitutionelle magtmiddel overfor ministeriet — selv om Madvig naturligvis ikke vilde frakende rigsdagen ret til at søge at indvirke på kongens valg ved direkte henvendelse til ham, kritik af ministrene og nægtelse af »frie« bevillinger — og fremhævede i det hele domstolens betydning stærkere end venstre. Når Madvig angreb de metoder, regeringen brugte for at fremme formål, som han i og for sig billigede — fæstningsbyggeriet, pressefrihedens indskrænkning o. a. — var det sikkert bl. a. af hensyn til forfatningen, for at retsordenen ikke skulde lide skade.

Det udelukker imidlertid ikke, at hans standpunkt efter hans egen mening i det lange løb vilde vise sig fordelagtigt for højre, eller at han ligesom Krieger har frygtet, at Estrups forbliven vilde komme venstre tilgode. Han betragtede problemerne med konservative øjne, og han skrev ikke blot for sandhedens skyld, men i tro på, at »ligefrem anerkendelse af det virkelige retsforhold« vilde gøre det lettere for landstinget at hævde sin stilling, og at ikke mindst læren om den provisoriske finanslov som en nødforanstaltning gav regeringen en bedre position overfor venstre end de »kunstige fortolkninger«, som man knap nok kunde få højre selv til at tro på. Folketingsparlamentarismen vilde bringe en venstre-regering; landstingsparlamentarismen, der faktisk blev det estrupske standpunkt, og som både Krieger og han bekæmpede, var ikke blot klart uholdbar og derfor farlig, men vilde måske også gøre det vanskeligere for politikere af den nationalliberale og embedsmandstype, som han nærmest sympatiserede med, at få magten.

Og når det før 1864 passede i hans politiske kram, var han som adskillige nationalliberale mindre øm over kongens frie valg af ministre og stod parlamentarismen betænkeligt nær. I november 1858, da venstregrupperne havde flertal i folketinget, sagde han ganske vist, at han ikke anså det for muligt at have en parlamentarisk regering i Danmark, »og navnlig ikke særligt for kongerigets vedkommende«. Men skønt det andræske rigsråds forfatningsmæssige stilling overfor ministeriet var langt svagere end rigsdagens efter 1866, og skønt 1855-forfatningen indeholdt nøjagtig de samme »klare ord« som grundloven om kongens ret til at udnævne og afskedige ministrene, fandt han det som vi skal se urigtigt, at ministeriet Rotwitt 1859 blev dannet »uden nogen påvirkning af rigsrådets stemning og omdømme«. Han hævdede i sin pjece mod ministeriet 1860, at den der ikke vilde anerkende rigsrådets kontrol »og betydningen af dets tillid eller mistillid for monarkiets ministerium«, dermed indrømmede absolutismens tilstedeværelse. Og han tilføjede: »Behøves rigsrådets bevilling af pengemidlerne til regeringens førelse og statsanstaltens opretholdelse, da er det med det samme fuldt beføjet til indseende med, hvem disse pengemidler og regeringens førelse ved hjælp af dem betros«. Men i rigsrådet havde bondevennerne ikke flertal og næppe mulighed for at få det⁴⁴.

II

DET NATIONALE SPØRGSMÅL OG MONARKIETS ORGANISATION

1. *Før 1848.*

Skønt spørgsmålet om det danske sprogs skæbne i Sønderjylland blev rejst offentligt i 1830erne både syd og nord for Kongeåen, ses det ikke, at Madvig på dette tidspunkt har beskæftiget sig mere indgående med det danske nationale problem eller med nationalitetsproblemet i almindelighed. I det tidligere omtalte universitetsprogram fra 1840 antydede han ganske vist, at nationalstaten, sprogligt defineret, var den bedste statsform. Men da han 1838 og 1840 ønskede »det slesvigske spørgsmål« bragt frem i kongerigets stænder, sigtede han vistnok blot til hertugdømmets statsretlige forhold. Når han samtidig hævdede, at hans konstitutionelle indstilling havde et nationalt og historisk præg, betød det formodentlig kun, at han ligesom flere i den heibergske kreds ikke billigede den liberale bevægelses brud med den historiske kontinuitet⁴⁵.

Først under og efter det nationale røre 1842 trådte han frem med en fyldigere redegørelse for sin opfattelse af nationalitetens væsen, foreløbig i form af overvejelser over et problem knyttet til hans eget fag. Ved Videnskabernes Selskabs hundredårsjubilæum holdt han foredrag om sprogenes forhold og stilling i kulturudviklingen. Han talte om at sproget angiver nationens grænse, og som ret udtryk for alt hvad der rører sig i folket ikke kan tænkes erstattet af noget andet sprog. Et sprogskifte kan medføre optagelse i en større og kraftigere kulturkreds, sagde han, men det sker ikke uden opløsning af den kultur, der er knyttet til det gamle sprog, og da det er overklassen, der først antager det nye, unddrager den sig derved fra kulturfællesskabet og efterlader almuen i den sørgeeligste tilstand med de naturlige kanaler til kulturens udbredelse afskårne. Selv efter at overgangen er sket, kan der gå århundreder inden befolkningen bliver for alvor delagtig i den nye kulturkreds og inden den får samlet en skat af minder og udtryk for følelsen, der helt er dens egen. Det gælder da særlig for et lille folk om »i det hele at slutte sig tæt sam-

men i nationallivet«, men et sådant sammenhold måtte ikke forveksles med »en sygelig, med sig selv koketterende retning«⁴⁶.

Foredraget blev holdt 25. november, ni dage efter at præsidenten for Slesvigs stænder havde forbudt Hiort Lorenzen at tale dansk i forsamlingen. Skønt Madvig ikke nævnedes Slesvig eller Hiort Lorenzen, havde han åbenbart denne begivenhed i tankerne. Den havde allerede givet stærk genlyd i kongeriget. Ingen, der kendte lidt til forholdene syd for Kongeåen, kunde være i tvivl om, at Madvig med sine bemærkninger om sprogskiftet sigtede også til Slesvig. Med tydelig appel til kongen og de andre høje dignitarer blandt tilhørerne sagde han: »Som den allerstørste ubesindighed må man betragte bestræbelsen for at opløse en allerede ikke stor sproghelhed eller svække sammenhængen og enheden deri for ret stærkt at afpræge en politisk adskillelse« (d. e. mellem Slesvig og kongeriget). Og i hans næste ord var det svært ikke at finde en hentydning til den hån, som præsident og flertal i de slesvigske stænder nylig havde vist det danske sprog: »Men lige så vigtig som omhuen for sproggrænsens udstrækning er hævdelser af den ved sproget betegnede dannelseskreds i agtelse og gyldighed, at ikke større ydre magt skal tiltage sig skindet af højere åndelig berettigelse«. Dette var jo overhovedet en opfordring til ikke at kapitulere sprogligt og kulturelt for Tyskland.

Få dage efter henvendte Madvig sig første gang til offentligheden i et politisk anliggende. Sammen med H. N. Clausen, J. F. Schouw og tre andre af den ældre, moderate generation af liberale udsendte han en erklæring om den nationale strid. Underskriverne fralagde sig på det danske folks vegne den hensigt at inkorporere Slesvig, udvide det danske sprogs og de danske institutioners grænser eller på anden måde træde den tyske nationalitet i Slesvig for nær, men tilsagde samtidig kongen folkets støtte til at håndhæve statens enhed, landshøjheden over Slesvig og den danske nationalitet i hertugdømmet⁴⁷.

Denne meget mådeholdne tilkendegivelse var bevidst rettet mod de »ultraliberales« nationale manifestationer. Den nøjedes med at kræve beskyttelse for den bestående danskhed indenfor helstatens rammer. Den stemte godt med H. N. Clausens artikler 1842—43 om den danske nationalitet i Slesvig, men afveg i indhold og tone stærkt fra Orla Lehmanns majtale 1842 om Danmark til Ejderen; måske har Madvig allerede med sine bemærkninger i jubilæumstalen om sprog og nation tænkt på Lehmann, for hvem sproggrænsen og »det ældgamle skel mellem skandinavisk og germansk nationalitet« ved Slien ikke faldt sammen. Erklæringen blev foreløbig Madvigs eneste fremtrædende deltagelse i den danske

ationale bevægelse. Hverken som taler eller indbyder var han med i hyldesten til Hiort Lorenzen, og før 1848 synes han ikke — som adskillige nationalliberale — at have haft nærmere personlig forbindelse med lederne af den danske vækkelse syd for Kongeåen, selv om det vides, at han lejlighedsvis traf Flor hos H. N. Clausen.

En af grundene til Madvigs tilbageholdenhed var formodentlig, at han med uvillie så på de ekstremere former for national selvhævdelse og selvyndelse, som blomstrede under det voksende nationale røre. Det er allerede antydnet i jubilæumstalen, og han udtrykte det klart, da han i det af ham og andre stiftede Skandinavisk Selskab januar 1844 talte om skandinavismens forhold til den almindelige kultur. Foredraget var stærkt polemisk, som næsten alt hvad Madvig talte og skrev om offentlige anliggender. Mod det han altid anså for Grundtvigs nationale hovmod fremholdt han, at den menneskelige kulturs vej i det hele og store ikke var gået over Norden. Han angreb det program for en dansk national kunst med inspiration i Nordens mytologi, som Høyen kort efter fremlagde for den samme tilhørerkreds. I stedet for Grundtvigs og Høyens noget massive »Nordens ånd« stillede han den gennem »livets skole og dialektik«, under stadig vekselvirkning med andre nationaliteter udviklede nordiske ånd, d. v. s. »den almindelige menneskeånds livsbewægelse, som den er betinget ved Nordens naturforhold og som den under disse selv har uddannet sig«. Vor levende og virkelige nationalitet er ikke en tusind år fjernet nordiskhed, sagde han, ganske som Heiberg og hans skole. Overfor talen om nordisk fællesskab hævdede han: vor ægte skandinaviske handlen er dansk, i danske former, som bærer skandinavismen specialiseret i sig. At denne indstilling ikke førte til politisk skandinavisme, er en selvfølge⁴⁸.

I de moderne europæiske nationalitetsbegrebers tilblivelseshistorie er det muligt at skelne to hovedtyper, der ganske vist sjældent optræder rent. I de gamle vesteuropæiske nationalstater var det naturligt at ligestille nationalitet og statsborgerskab, og i Frankrig lagde man siden den store revolution vægten på villien til samhørighed; med Renans ord: *l'existence d'une nation est un plébiscite de tous les jours*. I Mellemeuropa, hvor de politiske grænser jævnlige krydsede de nationale, gik man ud fra det, der vanskeligt eller slet ikke lader sig ændre ved en villiesakt: naturforhold, fælles herkomst og minder, sprog og sæder, folkekarakter. Madvig hører hjemme i den sidste tankekreds. Den opfattelse af forholdet mellem sprog og nationalitet, han fremsætter, er grundlagt af Herder, og allerede Christian Paulsen havde 1832 anvendt den på Sønderjylland, fremhævet det åndeligt ødelæggende i skiftet fra dansk til tysk sprog og i

sprogskellet mellem de dannede og almuen i Nordslesvig; Paulsens skrift har Madvig uden tvivl kendt i det mindste af omtale. Madvig udtrykker også en herdersk tanke, når han hævder at afstamning, sprog, natur-omgivelser og historie er med til at give et folk dets ejendommelige præg. og at det enkelte folk er led i en kultursammenhæng, der rækker langt ud over nationens grænser og generationens liv. Som Herder mener han, at det tilkommer hvert folk at løse »kulturens opgave« på sin måde, og betoner især vekselvirkningen mellem natur og menneskeliv. At folke-ånden kan ændre sig med naturomgivelser og politiske forhold er åbenbart også Herders opfattelse, selv om tanken kan findes prægnantere udtrykt hos Niebuhr o. a. Adskillige af Herders synspunkter blev jo iøvrigt overtaget af senere forfattere, bl. a. den historiske retsskole.

Vi skal ikke her forsøge at bestemme den læsning, der har inspireret Madvig, kun antydningstvis placere ham i forhold til nogle tyske tænkere. Madvig har ikke Herders sans for det primitive og hans anstrøg af kulturpessimisme, Madvigs tro på fremskridtet er mere grundfæstet end den tyske filosofers (og adskillige romantikeres). Heller ikke har for ham som for den gamle Herder de forskellige folk kulturelt samme værd. På disse punkter minder Madvigs tankegang mere om Hegel. Hegelsk er i det væsentlige også hans opfattelse af »den fælles kulturbevægelses« gang fra Grækenland over Rom til os, selv om begrebet fælles kulturbevægelse er mere herdersk end hegelsk. Madvig siger at dannelsen »sammensmelter det almindelige [ø: universelle] indhold med de særegne [ø: nationale] elementer«. I indledningen til Savignys elev G. F. Puchtas fremstilling af den romerske retshistorie hedder det, at folkets individuelle ånd efterhånden åbner sig for mere almene [universelle] tanker; »denn jede bildung besteht in der aufnahme eines allgemeinen, das sich mit dem besondern vermählt, und dessen natürliche schroffheit und isolirung überwindet«. Madvigs specielle formulering af problemet det nationale og det universelle, at »det ægte nationale fremkommer af den sande, sine betingelser begribende stræben mod det universelle«, kunde man jævnstille med Fichtes ord »patriotismus ist der wille, dass [der zweck des daseins des menschengeschlechtes] erreicht werde zu allererst in derjenigen nation, deren mitglieder wir selber sind«. Madvigs ordvalg ligner derimod stedvis Savignys. Til Madvigs »almindelige menneskeånd« svarer hos Savigny »der allgemeine menschegeist«, som åbenbarer sig på individuel måde i det enkelte folk; Madvig mener at Nordens ånd har sin styrke i en »kraftig almenmenneskelig udviklingsstræben«, Savigny finder i sædvanerettens tilblivelse »die äusserung eines allgemein menschlichen bil-

dingstriebes«. Rigtignok er der en karakteristisk betydningsforskel mellem stræben og trieb. Savigny lægger vægt på den ubevidste kollektive vækst, Madvig som Fichte og Herder (tillige) på individets bevidste indsats.

Madvig rationaliserer så at sige de romantisk-historiske forestillinger om det nationale. Han bevarer væsentlige træk, deriblandt folkekarak- teren og folket som personlighed, føjer vistnok intet afgørende nyt til, men fjerner en del mystik. På flere punkter virker hans betragtninger trods den besværlige sprogform mærkeligt moderne og realistiske. Ud af den solide kerne i sit eget væsen advarer han mod at dyrke det nationale kunstigt i stedet for at lade det være vor naturlige livsform. Det er talt i Heibergs eller endnu bedre Poul Martin Møllers ånd. Allerede 1830 havde Madvig i tilslutning til David vendt sig mod den form for patriotisme, der blev fremkaldt eller stimuleret af national panegyrik. Senere afviste han under en debat om Skolen i Soer på den grundlovgivende rigsforsam- ling tanken om »en særskilt karakteren af danskhed monopoliserende undervisningsanstalt«; skolen for danskhed er det danske land, sagde han. Men til forskel fra Poul Møller havde Madvig ringe sans for hvad Heiberg kaldte det provinsielle; hans ideal var vistnok altid som Heibergs en ensartet national dannelse, udbredt ovenfra. Og i een henseende er han snæver, i hvert fald sammenlignet med Herder. Kultur betyder hos Mad- vig den europæiske, i antikken udspringende kultur, og han hævder som Hegel dennes overlegenhed og moralske ret i sammenstødet med natur- folkene (slutningen af jubilæumsforedraget 1842). Russerne sætter han, atter som Hegel, udenfor »den rette almindelige kulturbevægelse«, fordi de ikke med kristendommen i latinsk form modtog fortidens kulturarv⁴⁹.

Det er dog navnlig bemærkelsesværdigt, at Madvig advarer mod dansk og nordisk isolation, samtidig med at han hævder nationalitetens ret og bestandighed: »Skandinaven er menneske, før han er skandinav, og den historie, der skal opklare ham livets helhed, der skal skaffe ham bevidst- hed i dannelsens og kulturens almindelighed, er den hele menneskelige kulturs og dannelses historie«. Han vedkender sig især forbindelsen med tysk åndsliv som det naturligste og frugtbareste for os. Ligheden mellem hans og hegelianeren J. L. Heibergs indstilling til nationalitetsproblemerne er også her umiskendelig, et nyt vidnesbyrd om Madvigs nære åndelige overensstemmelse med den konservative heibergske kreds i disse år. Rigtignok vurderede han faren fra tysk nationalitet højere end Heiberg gjorde det, og var vel også på visse andre punkter uenig med ham. Mol- bech fortæller 1846 om en middag hos stiftsprovst Tryde, hvor Madvig

og Fr. Paludan Müller på den ene, Martensen og Heiberg på den anden side diskuterede som »et formeligt tordenvejr« om nationernes ejendommelige og konstante karakter. Senere skulde det vise sig, at Madvig i en krisesituation satte det nationale over det konstitutionelle, ligesom Heiberg 1843, men modsat den unge D. G. Monrad. Han erklærede da også i Skandinavisk Selskab, at han intet havde imod, at hans opfattelse af nationaliteten blev betegnet som konservativ, og blev taget på ordet af Lehmann, der takkede ham med en skål for »moderation i moderationen«. Et par år efter skrev Madvig til en ven, at han blev betragtet som »næsten for tysksindet for en god skandinav«⁵⁰.

Udenfor Danmark finder vi en lignende indstilling til nationalitetsproblemerne hos mænd i hvem det 18. århundredes verdensborgerlige ånd var levende: Herder, Goethe, Wilh. v. Humboldt, Fichte. Ligesom de betoner Madvig stærkt kulturens universalitet — selv om han (med Heiberg) i hvert folk kræver den udefra kommende påvirkning tilegnet på selvstændig måde og assimileret til en national kulturhelhed — ligesom de (og den historiske retsskole) tager han i sine overvejelser om det nationale sit udgangspunkt i »kulturnationen«, folket som sproglig og kulturel enhed. På den ene side vender han sig mod den historiske retsskoles og visse hjemlige kredses tendens til national selvtilstrækkelighed, til — selv når de som den historiske retsskole i princippet anerkender det universelle mål — faktisk at »sætte det særegne først«. På den anden side stiller han sig i en vis modsætning til Hegel, for hvem folket kun har mening som underlag for staten. Måske rummer hans bemærkninger 1844 også på dette sidste punkt en brod mod de nationalliberale; deres nationale opfattelse havde jo allerede fået en fast statsretlig udformning i ejderprogrammet, som ikke helt stemte med et sprogligt defineret nationalitetsbegreb. Vi skal siden se, at det voldte Madvig vanskeligheder og medførte svingninger, da han selv skulde tilpasse sit nationalitetsbegreb til den politiske virkelighed.

Foreløbig drøftede han dog ikke dette problem, heller ikke for Danmarks vedkommende. Ordet »stat« forekommer ikke i de to foredrag. Madvig holdt sig på det kulturelle plan og drog endnu ingen konsekvenser m. h. t. monarkiets organisation. Som gammel mand forklarede han, at han tydeligere end mange andre så de vanskeligheder for en forfatningsordning, som forholdet til hertugdømmerne voldte, men at han endnu famlede sig frem mod en nationalt dualistisk løsning og ikke havde »færdige råd at give«. Fremstillingen støttes af et brev fra 1840, og intet tyder på, at han før 1848 har taget standpunkt for en konstitution omfattende

Danmark og Slesvig (eller en del af det sidste). Ligesom Monrad har han måske en tid tænkt sig forfatningsspørgsmålet løst gennem een lovgivende forsamling for hele monarkiet, men ved sin interesse for den sønderjyske danskheds sag og sin iver for at få Slesvigs statsretlige stilling klargjort skilte han sig tidligt ud fra helstatsmænd som Algreen Ussing og David. Blandt de oplevelser, som bidrog til at klare hans stilling, kan have været udenlandsrejsen 1846, der efter hans senere udsagn gav ham et stærkt indtryk af tyskernes sympati for slesvig-holstenismen og deres længsel efter national enhed⁵¹.

Lige efter Christian VIIIs død søgte — iflg. Molbech — Madvig og Krieger at bevæge universitetsprofessorerne til en samlet henvendelse gennem rektor til kongen om Slesvig og en fri forfatning. Det er første gang, vi træffer Madvig i politisk samarbejde med Krieger, der iøvrigt ikke hørte til de yderliggående oppositionsmænd. De tos aktion, hvis forløb ikke kendes, må ses i forbindelse med det livlige nationalliberale røre i disse dage og især med deres kolleger Clausens og Schouws nylig udkomne pjece Ved Tronskiftet, hvori der blev foreslået en fri dansk-slesvigsk forfatning med en etkammerrigsdag udgået af stændervalg. Man tør formode, at Madvigs og Kriegers initiativ har været båret af en lignende national og moderat-konstitutionel ånd.

Den liberale agitation blev foreløbig afbrudt af reskriptet 28. januar 1848, der bebudede fælles stænder for kongeriget og Slesvig og Holsten, med lige mange repræsentanter for Danmark og hertugdømmerne. Bl. a. den sidste bestemmelse vakte kritik hos den nationale bevægelses mænd, og Madvig var »yderst opbragt«. Det var i denne situation af betydning at samle alle konstitutionelt og nationalt sindede til en fælles front, Monrad og vistnok også Krieger arbejdede derfor, og et led i disse bestræbelser var utvivlsomt et møde mellem ældre og yngre liberale, som dagen efter reskriptets udstedelse blev afholdt hos J. F. Schouw⁵². Blandt deltagerne var også Krieger og — uvist på hvis foranledning — Madvig, som jo tidligere lejlighedsvis havde samvirket med Clausen og Schouw i det nationale spørgsmål. Efter mødet, hvor stemningen overvejende var pessimistisk, skrev Madvig den artikel til Fædrelandet, som kom 4. februar og lagde grunden til hans politiske position. Han bedømmer heri forfatningsplanen fra nationalt synspunkt. Det er den numeriske ligevægt mellem kongerigets og hertugdømmernes repræsentation han med ærlig vrede protesterer mod som et overgreb mod den danske nationalitet, der hidtil havde været den første i staten. Den paritet af danske og tyske i den fælles lovgivende forsamling, der kan forudses efter valgmanen, er farlig,

hævder han, ikke blot for danskheden i Sønderjylland, men for hele det danske folke- og statsliv, fordi tyskerne tilhører en så meget større og mægtigere, kulturelt og især sprogligt mere erobningsdygtig nation. I enklere og mere slående ord, end han sædvanlig evnede eller gav sig tid til at finde, fremmaner han danskhedens undergang: Selv om monarkiet vedbliver at bestå, er det med en sådan forfatning spørgsmålet, om ikke »det folk, hvis erindring den danske historie er, som har udviklet den danske nationalkarakter og har sit mærke i det danske sprog, vil under sorg og nød forsvinde og gå over i en anden skikkelse«. »Det båder danskheden lidet, at den plejes i Sorø og opfriskes med Islandsk, når man ikke skaffer den agtelse i nutidens offentlige liv og forhold.« Det er den samme angst for tyskhedens expansion, som Monrad før 1848 havde givet så stærke udtryk.

Dette første alvorlige offentlige angreb på reskriptet ramte det punkt, som det var lettest at rejse en folkestemning mod, og har derigennem formentlig bidraget væsentlig til at gøre forfatningsplanen umulig. Men en praktisk løsning af monarkiets forfatningsproblem anviser Madvig ikke i artiklen. At han kunde foreslå at sikre tyskhedens interesser ved en bestemmelse om kvalificeret majoritet ved beslutninger, når et mindretal af repræsentanterne krævede det, viser blot at han savnede politisk erfaring. Intet tyder på, at delingstanken på dette tidspunkt var levende hos ham. Efter at stænderdeputerede for hertugdømmerne havde vedtaget at andrage om en fri forfatning for Slesvig og Holsten, krævede han tværtimod 28. februar offentligt som en af 45 fremtrædende mænd af alle oppositionens afskygninger principalt en fælles rigsforsamling for kongeriget og Slesvig, altså en ejderdansk forfatning, subsidiært under en enhedsforfatning for monarkiet (helstatsforfatning) garantier mod krænkelse af det danske folks ret og mod Forbundets overgreb nord for Ejderen. I den egentlige martsbevægelse deltog han ikke — hans yngste datter døde i begyndelsen af måneden — og til martsministeriets medlemmer havde han efter eget sigende intet nærmere forhold, selv om han som undervisningsinspektør fra juli samarbejdede med Monrad. Iflg. hans langt senere forklaring billigede han martsministeriets ejderprogram, fordi han overfor Forbundets indblanding og oprørernes krav — en fællesforfatning for hertugdømmerne og Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund — anså det for nødvendigt foreløbig at fastholde det folkeretlige og traktatmæssige standpunkt. Det er rimeligt at antage, at først den offentlige og private diskussion om Slesvigs deling fra sommeren 1848 har fået ham til mere indgående at tænke over dette spørgsmål⁵³.

2. *Madvigs stilling i novemberministeriet.*

Novemberministeriets programerklæring, der blev konciperet af Clausen og med uvæsentlige ændringer af Madvig vedtaget i statsrådet 16. november, opstillede et provinsielt selvstændigt Slesvig i realunion med kongeriget og adskilt fra Holsten som det eneste for ministeriet antagelige fredsmål. Visse hovedtræk af dette program, navnlig den fælles dansk-slesvigske rigsdag, fastholdt regeringen formelt til sidst i 1851, men de enkelte ministre omfattede det med meget forskellig varme. Samarbejdet blev yderligere vanskeliggjort derved at ministeriet i almindelig politisk henseende repræsenterede vidt forskellige anskuelser, rækkende fra moderat liberalisme (H. N. Clausen og nær ham Madvig) til den rene reaktion.

Af de tidligere martsministre var justitsminister Bardenfleth den, der var mest stemt for en ejderdansk løsning, mens A. W. Moltke var mere lunken, om end loyal overfor programmet, og marineminister Zahrtmann af overbevisning helst statsmand. Indenrigsminister P. G. Bang havde allerede fra martsdage ønsket Slesvig større selvstændighed, end de nationalliberale vilde indrømme, og krigsminister Hansen sluttede sig til marineministeren. Nærmest Madvig i national henseende stod H. N. Clausen og foreløbig finansminister Sponeck⁵⁴. September 1849 blev Bang afløst af M. H. Rosenørn, der på dette tidspunkt var ejderdansk. Skiftet betød for så vidt en styrkelse af ministeriets nationale fløj, selv om den nye indenrigsminister kun gjorde sig lidet gældende i den store politik. Ejderdansk sindet, men ligesom Sponeck af konservativ støbning, var tilsyneladende også F. F. Tillisch, da han marts 1851 blev minister for Slesvig.

Regeringens program stødte imidlertid på modstand ikke blot fra slesvigholstenerne, men i større og mindre grad fra de tyske magter og Rusland, hos hvilket vi jævnlig måtte søge diplomatisk hjælp. Den foreløbige fred med Preussen og Forbundet i juli 1849 førte ikke til nogen klar overenskomst om hertugdømmernes fremtidige stilling i monarkiet. Heller ikke ved den endelige fred i juli 1850 lykkedes det at nå til en aftale med Preussen om monarkiets ordning, som derfor vedblev at være et udenrigspolitisk problem og atter og atter blev drøftet i ministeriet. På grund af den russiske kejserslægts arvekrav kunde arvefølgespørgsmålet ikke løses uden Ruslands samtykke, og uden forståelse med de tyske magter om hertugdømmernes stilling kunde Holsten, som Østrig og Preussen på forbundets vegne besatte, ikke genvindes. Med en af Sponeck i forbindelse med H. N. Clausen udarbejdet forfatningsplan, der indbefattede en dansk-slesvigsk rigsdag og en særlig dansk-slesvigsk hær men iøvrigt

havde visse helstatstræk, rejste Sponneck januar 1851 til Berlin og Wien. Han kom hjem med den besked, at planen som udgangspunkt for forhandlingerne om monarkiets ordning var godkendt såvel af Preussen og Østrig som af de derværende russiske gesandter. I sommeren 1851 blev planen, det såkaldte notabelprojekt, forelagt en forsamling af notabler fra Danmark og hertugdømmerne, og dennes dansksindede flertal foreslog den ændret i ejderdansk retning, mens holstenerne afviste den.

Baggrunden for den nationale gruppes relativt stærke stilling i ministeriet under disse vanskelige udenrigspolitiske forhold var opinionen i befolkningen og på rigsdagen, som helstatsmændene foreløbig ikke vovede at tage en konflikt med. Det er betegnende, at Madvig i folketinget januar 1851 enstemmigt opnåede en bevilling til en kirkeforsamling, som han gjorde til kabinetsspørgsmål, og at Hans Egede Schack under bravo- og hørråb erklærede at ville stemme for forslaget, ikke for at støtte sagen, som han var imod, men for at give Madvig et tillidsvotum, »for at vise ham, at vi i ham ser danskhedens og forfatningens tro forsvarer, hvem vi glæder os over ved denne lejlighed at kunne give et vidnesbyrd om vor tillid og højagtelse«. Så hjertelig var stemningen ganske vist ikke altid. Madvig mente undertiden, at folketingsflertallet vilde ham »særlig ilde« på grund af hans konservatisme, han var irriteret over sine jævnlige nederlag overfor finansudvalget og savnede åbenbart en tid lang snævrere politisk kontakt selv med de nationalliberale førere i tinget; først notabelforsamlingen 1851 medførte en fortroligere tankeudveksling om »de større spørgsmål« mellem ham, Andræ, Hall og navnlig Krieger. Alligevel var han overfor rigsdag og opinion regeringen en nyttig mand, som vanskeligt kunde undværes. I denne situation kunde han med sin skarpe forstand og evne til klar formulering øve en vis indflydelse på ministeriets beslutninger⁵⁵.

Desværre var, som krigsministeren engang sagde, ministeriets medlemmer enten upopulære på rigsdagen eller i udlandet. Madvig blev i rapporter fra de konservative stormagters diplomater i København betegnet som radikal demokrat, eller i hvert fald som en »ultradansk«, der stiledede mod monarkiets opløsning. Alene hans »med undseelse forbundne mangel på færdighed i fransk« hindrede ham i selv at retlede de fremmede gesandter og i det mindste forklare, at ministeriet var konservativt indstillet overfor de demokratiske bevægelser; han mistænkte den »fanatisk anti-konstitutionelle« krigsminister for at lægge ham og hans meningsfæller for had hos diplomaterne, men formodentlig var den nationalliberale presses ros tilstrækkelig til at gøre Madvig og hans venner fordægtige i Petersborg, Wien og Berlin⁵⁶.

Det blev til sidst skæbnesvangert for regeringen, efter at Holger Reedtz august 1850 havde afløst Moltke som udenrigsminister. Moltke var måske hverken som kabinetsleder eller udenrigsminister meget overlegen, han havde set det som en hovedopgave at undgå konflikt mellem de modstridende anskuelser og vilde bestandig glatte ud og gå uden om; men med sin »til perfidi grænsende ulyst til at komme frem med det ubehagelige og vanskelige« (for at bruge Madvigs irriterede udtryk om en mand han iøvrigt højagtede, og hvem han senere kaldte »en af de nobleste gods-ejere«, »en grandseigneur af gammel stil i det gode«), var det dog lykkedes Moltke at holde sammen på ministeriet. Reedtz var mindre utilbøjelig til at sætte sagerne på spidsen. Når Moltke beholdt generende aktstykker i lommen, lagde Reedtz demonstrativt stormagtsdiplomaternes nærgående kritiske udtalelser om regeringens nationale og liberale fløj på statsrådets bord. Han havde vakt Madvigs forbitrelse ved at gå uden for sin instruks, da han afsluttede præliminærfreden i Berlin, for Madvig og hans meningsfæller utvivlsomt et nyt vidnesbyrd om, at det danske diplomati, som var bundet i den gamle tids tankegang og for en stor del tyskdannet, modarbejdede den nationale politik. I den henseende var Madvig på sin post, og han kunde f. e. sammen med Sponneck og Clausen hindre, at vor tidligere forbundsgesandt Pechlin lige efter freden 1850 fik for frie hænder til at forhandle med vore modparter, hvad der efter Madvigs mening hurtigt vilde have resulteret i et »fuldkomment Slesvig-Holsten«. Men grundskaden lod sig ikke fjerne⁵⁷.

Efterhånden synes Madvigs ubehag ved dette forhold at have fortættet sig til uvillie mod den nationalt indifferente og lidet konstitutionelt sindede udenrigsminister, der sidst i 1850 åbent erklærede sig for direkte forhandlinger med de tyske magter på grundlag af en helstatsordning, senere slog på, at Danmark overfor udlandet måtte vise, at det havde »hjerte også for tyskerne i Slesvig«, og ønskede at tage vidtgående hensyn til stormagternes stadig skarpere angreb på regeringens politik, især overfor hertugdømmerne, men også indadtil. »Jeg er bleven mere og mere overbevist om hans blanding af uduelighed og upålidelighed«, skrev Madvig til Krieger 1. juli 1851. Da Reedtz krævede, at regeringen skulde foretage et skridt for at genoprette østmagternes og særlig Ruslands tillid, stemte Madvig dog maj 1851 for at undgå regeringskrise i et uheldigt øjeblik (netop som notablerne var trådt sammen) for hans rejse til zaren i Warschau — med det stille håb, at han derved vilde gøre sig umulig hjemme som udenrigsminister. Efter Madvigs mening skulde formålet med rejsen være at forsvare og retfærdiggøre regeringens politik, mens Reedtz åbenhjertigt i statsrådet erklærede, at hans opgave var at erfare,

for hvilken pris stormagterne vilde medvirke til løsning af det danske spørgsmål. Prisen viste sig bl. a. at være ophør af Tillischs danskvenlige styre i Slesvig og en personforandring i ministeriet. Som uønskede elementer i regeringen nævnedes russerne Clausen og Madvig. Under disse forhold vilde udenrigsministeren ikke fortsætte, og som følge deraf vedtoges 28. juni 1851 hele ministeriets demission⁵⁸.

Allerede inden Reedtz' afrejse var Madvig klar over, at en ministerkrise var nært forestående. Til uenigheden om den nationale politik kom skarpe personlige modsætninger. Sidst i maj truede både Tillisch og general Hansen med at gå af som følge af kompetencestrid mellem de civile og militære myndigheder i Slesvig, den autoritære krigsministers forhold til rigsdagen kunde ikke være dårligere, og Madvigs nerver var spændt, så Krieger måtte formane ham til ikke at gøre en konflikt med Bardenfleth om en så ubetydelig sag som Herlufsholms forstanderskab til kabinetspørgsmål. Sponeck forberedte Madvig og Clausen på, at den sidste eventuelt måtte ofres sammen med Rosenørn, der også var persona ingrata i Petersborg. Både i statsrådet og i privatbreve til Krieger erklærede Madvig sig villig til at vige for en regering, der kunde tilfredsstille østmagterne ved indadtil at styre mere konservativt, når blot det gamle ministeriums nationale politik blev fortsat. Han erkendte, at det lammede det siddende kabinet på een gang at skulde værne om landets nationale begrænsning og sammenhæng og om vor indre frihed og udvikling, og hældede, skrev han, mere og mere til en kombination, der på den ene side udelukkede Clausen, Rosenørn og ham selv, på den anden Reedtz og den reaktionære krigsminister. Skulde han selv som den i udlandet mest antagelige af sin gruppe fortsætte »med opofrelse af folkegunst, med udsigt til had og miskendelse og mangen bitterhed«, hvad han var lidet tilbøjelig til, måtte det være for at holde noget igen overfor en for stærk bevægelse til højre. Et homogent konservativt ministerium håbede han kunde løse det slesvigske spørgsmål; når afgørelsen var konsolideret et par år, kunde vi atter nogenlunde være herrer over vor indre udvikling. Lignende ideer var Monrad omtrent samtidig inde på. Som den eneste mulige leder af et sådant ministerium tænkte Madvig sig Sponeck, der måtte kunne bringe os ud af »denne jammerlige halvhed, dette ministerium uden hoved og ledning«, hvori folk som Reedtz kunde sætte en stolen for døren.

Adskilligt af dette, ikke mindst tanken om at en mere konservativ politik indadtil var nødvendig, kan være inspireret af Sponeck selv. Madvig var ikke blind for finansministerens opportuniste, anså ham for i hjertet at være tilhænger af enevælden, men troede dog ikke han ligefrem vilde

omstyrte grundloven. Fremfor alt mente Madvig, at han uden at være folkelig national dog var dansk og især antitysk. Madvig forholdt ikke Sponneck sine ønsker om det kommende ministeriums sammenhæng og meddelte ham samtidig, at en regering uden Clausen, Rosenørn og Madvig, men med Hansen — som Sponneck ikke var helt utilbøjelig til at beholde — måtte regne med hans og hans meningsfællers dødelige fjendskab⁵⁹.

I mødet 28. juni, hvor ministeriets afgang blev besluttet, erklærede Madvig på Tillischs og egne vegne en opløsning af regeringen for nødvendig, men udtalte sig i stærke ord mod et systemskifte, d. v. s. overgang til helstatspolitik, og mod en regeringsomdannelse, der ligefrem betød opfyldelse af uberettigede udenlandske krav. Et systemskifte anså også Sponneck for udelukket, naturligvis af indrepolitiske grunde, med mindre — således havde han allerede i begyndelsen af juni skrevet til grev Bille-Brahe — enten Holsten kunde træde ud af Det tyske forbund eller Danmark udefra blev tvunget til at acceptere hvad det nu i tre år havde kæmpet mod. Derimod var alle indviede klare over, at visse af ministrene måtte fjernes. A. W. Moltke og en tid tillige Sponneck varetog regeringsdannelsen. De blev hurtigt enige om at flytte Tillisch til indenrigsministeriet og fjerne såvel den for alle besværlige general Hansen som Clausen, Rosenørn og Madvig. Bagved kravet om specielt Madvigs fjernelse stod åbenbart Reedtz, næppe alene af politiske grunde.

Til gengæld satte de nationalliberale ledere Hall og Krieger, støttet af Andræ, alt ind på at bevare den betydeligste af det trekløver, som russerne havde denuncieret. Krieger fandt Madvig uundværlig, selv om han ikke havde rigtig »courage«. Han virkede fra Flensborg, og i de første dage af juli kom »magikeren Hall«, selv på tale som minister, til København og begyndte at arbejde for Madvigs kandidatur. Han mødte sympati hos Tillisch, men i begyndelsen absolut afvisning fra Treschow, der også under denne krise virkede i kulissen, fra A. W. Moltke, Sponneck og Bardenfleth. De sagde Hall, at valget stod mellem Reedtz og Madvig, og hverken Moltke eller Bardenfleth turde af hensyn til østmagterne fortsætte uden Reedtz. Hall indvendte, at Madvigs forbliven var nødvendig af hensyn til rigsdagen, han fik F. M. Knuth, hvem Moltke ønskede som kultusminister, til at love ikke at fortrænge Madvig, og han søgte at bevæge den designerede justitsminister A. W. Scheel til at kræve Madvigs optagelse som betingelse for sin indtræden. Scheel bearbejdede i hvert fald de uvillige, navnlig Madvigs hovedmodstandere Reedtz og den designerede minister Carl Moltke.

Samtidig pressede Tscherning og Balth. Christensen, der frygtede en

alt for højrefarvet regering, gennem Berling på kongen. Tscherning fandt karakteristisk nok ved krisens begyndelse, at Sponneck, Madvig, Rosenørn, Tillisch og van Dockum var »en ret god stok« at samle en regering om, mens han helst vilde af med Moltke, Hansen, Reedtz, Bardenfleth »og måske Clausen«. Frederik VII lod virkelig — således fortæller Hall — A. W. Moltke vide, at han måtte se at holde på Madvig, da det dog var »alt for flovt at give efter i alle henseender for Reedtz' udenvæltiske fordringer«. Overfor en så mægtig koalition har det været svært for A. W. Moltke og Sponneck at stå fast, og efterhånden synes Madvig at være blevet accepteret af alle de designerede ministre med undtagelse af Reedtz. Krisen endte dramatisk med, at de samlet søgte at bevæge udenrigsministeren til at tåle Madvig som kollega, og efter nogen tids standhaftighed bøjede Reedtz sig, formodentlig i erkendelse af at det var nødvendigt at beholde en garant over for rigsdagen og umuligt at få en mere acceptabel. I Carl Moltke havde han desuden fået en passende modvægt mod Madvig.

Hall havde ved sin ankomst til København fundet Madvig træt og lettet ved udsigten til at slippe fri, men han lod sig hurtigt overbevise om, at det var hans pligt at fortsætte, hvis det kunde ske. Krieger mente til at begynde med det samme, men da det tegnede til at Reedtz skulle bevare sin stilling, Tillisch flyttede til indenrigsministeriet og Bardenfleth til det slesvigske ministerium, advarede han dog bestemt Madvig mod at genindtræde, fordi han i så fald intet vilde kunne udrette. Netop denne kombination blev imidlertid resultatet, endda med den tyskdannede, konservative helstatsmand Carl Moltke som minister uden portefeuille og designeret minister for Holsten, og da Madvig som den sidste blev opfordret til at tiltræde den, sagde han ja.

Hall var ganske naturligt efter omstændighederne godt tilfreds med sit værk, og Madvig hævdede selv, at en bedre sammensætning af ministeriet, alt taget i betragtning, ikke havde været mulig at opnå, og at han da måtte blive på sin post og foreløbig »efter evne fastholde den retning, som ingen af deltagerne i kombinationen har haft mod til at erklære sig imod«. Formelt var resultatet heller ikke ringe. Selv Reedtz anså det endnu for umuligt at fravige grundtrækkene i det af statsrådet vedtagne notabelprojekt, som han også under sin rejse til østmagthofferne havde holdt på, og i ministeriets program udtaltes det, at dette udgangspunkt ikke måtte forlades og — hvad der i mere end een henseende var betegnende for situationen — at grundloven ikke måtte ændres undtagen ad forfatningsmæssig vej. Tillisch havde som betingelse for sin genindtræden bl. a. krævet, at ingen forandring måtte ske i Slesvigs styre, altså heller ikke i sprogreskripterne, og Madvig havde fordret at Carl Moltke skulde

udtræde af det danske statsråd, når han overtog den holstenske portefuille⁶⁰.

Madvigs stilling var imidlertid en helt anden og svagere i ministeriet af 13. juli, end den havde været i novemberministeriet. Nationalpolitisk var vægten i statsrådet forskudt til hans ugunst. Han var nu den eneste af de civile ministre, der med nogen ret kunde siges at repræsentere nationalliberale synspunkter. Justitsminister Scheel, som havde været hans og Clausens tillidsmand i fredsdelegationen, gled ligesom Sponneck over i regeringerne under den Bluhme-Ørstedske æra, og her havnede senere også Tillisch. Madvig følte sin forringede position stærkt, selv om det var en lettelse at være fri for krigsminister Hansen. Ikke mindst statsrådets nationalt blandede sammensætning, så længe Carl Moltke sad der, pinte ham. Mange år efter anerkendte Madvig i en af sine smukkeste rigsdagstaler den loyale holstenske helstatsmands sjældne karakter. Carl Moltke havde, sagde Madvig, efter hans overbevisning lidt mere i sit hjerte ved begivenhederne 1848—50 end de fleste andre, han bevarede i den hårde kamp troskaben mod Danmark, men fortærede sin egen livsrod. Men Madvig tilføjede, at Moltke ikke ved nogen enkelt handling havde gjort Danmark stor nytte, og i 1851 var de bitre modstandere. »Er det ikke hårdt,« skrev Madvig 15. juli til Krieger, »at en hensynsløs, frejdig fremtræden af den nationale individualitet, også i dens modsætning til andre, kan med en vis ret blive betragtet som usømmelig og krænkende i kongens højeste råd?«

Overfor stormagterne fastholdt Danmark dog notabelprojektet, men i ministeriet herskede der stor uenighed om monarkiets fremtidige ordning. Mod Carl Moltke, der vilde have kongen til på egen hånd at flytte toldgrænsen fra Ejderen til Elben, og som ønskede fællesministre, der ikke var ansvarlige for folkerepræsentationerne, forsvarede Madvig rigsdagens ret, støttet bl. a. af Sponneck og A. W. Moltke; men han antydede samtidig sin villighed til en konservativ kursændring i den indre politik ved at erklære, at det ikke var hans mening at udelukke enhver forandring i grundloven, og at han på ingen måde var »utilgængelig for endogså betydelige forandringer i den«. Det er snarest indrømmelser af den art fra Madvigs side, Reedtz sigtede til, da han lige efter juliministeriets dannelse forsikrede den russiske legationssekretær, at krisen havde haft en gavnlig virkning på Madvigs meninger. Men Madvigs bemærkning fortsætter jo blot den tankegang, han allerede før ministeriets omdannelse havde været inde på⁶¹.

3. Slesvigs forfatningsmæssige stilling. Sprogpolitikken. Kultusministeriet og Slesvig.

Under de forhandlinger om Slesvigs forfatningsmæssige stilling, der lige fra foråret 1849 til slutningen af 1851 med mellemrum optog ministeriet, og hvis retningslinier var angivet i kongens proklamation af 27. marts 1848, vilde Madvig indrømme Slesvig noget større selvstændighed end Clausen, der f. e. var imod oprettelsen af et særligt slesvigsk ministerium. For at imødegå påstande om inkorporation var det nødvendigt til en vis grad at holde på selvstændigheden, men Madvig synes også modsat Clausen at have haft virkelig respekt for hertugdømmets særpræg. På den anden side stemte han, tildels støttet af Clausen og Rosenørn, mod at give slesvigerne en uforholdsmæssig stor repræsentation i den dansk-slesvigske rigsdag og rigsret; i det dansk-slesvigske fællesskab skulde de så vidt muligt gå ind på lige fod med de kongerigske. For den slesvigske ministers vedkommende løste han elegant på een gang problemerne om balancen mellem særligt og fælles og om den konstitutionelle ansvarlighed ved at foreslå at give ham sæde og stemme i det danske statsråd som minister uden portefeuille. Vigtigst for ham var dog nok hensynet til sprogforholdene i Slesvig, fordi udgangspunktet for hans overvejelser om nationalitetsproblemer var sproget, men sproget som udtryk for en kultur — ligesom hos J. L. Heiberg i afhandlingen om Dansk og Tysk — og et sindelag. »Der skal kæmpes for at styrke det danske *sind*, hvor det er ilive, vække det, hvor det slumrer, udbrede det, hvor det savnes«, skrev han i marts 1849. Dermed var, bemærker Axel Linvald, programmet for den senere danske sprogpolitik opstillet. I betragtning af at Madvig vilde hævde de tyske slesvigeres sproglige rettigheder, hvor de ikke var i afgjort mindretal, er det dog tvivlsomt, om ordene bør fortolkes i Regenburgs ånd.

I hvert fald gik Madvig foreløbig ikke så langt, men ganske vist længere end status quo. Efter hans forslag til en slesvigsk forfatning fra april s. å. var de dansktalende dele af Slesvig, som skulde have dansk kirke-, skole-, administrations- og retssprog, ikke blot Haderslev, Åbenrå, Løgumkloster og Sønderborg amter samt det augustenburgske godsdistrikt, men også områder, af hvilke enkelte dele hidtil ikke havde haft dansk kirke- og skolesprog, nemlig Tønder amt (undtagen de frisiske egne) og 2. Angler godsdistrikt. Madvig nævner ikke som dansktalende Nordborg amt, måske fordi Als og Ærø i forvejen hørte under det danske kultusministerium, ej heller Flensborg amt, om hvis sproglige forhold præsterne lige før 1848 havde givet temmelig nedslående indberetninger til kancelliet, og

som i hvert fald kun delvis var dansktalende, men iøvrigt følger hans opstilling Chr. Paulsens liste fra 1837 over distrikter med dansk folkesprog. For dansktalende distrikter udenfor denne sprogrænse gav Madvigs udkast adgang til efter afstemning at få dansk kirke- og skolesprog.

Flere ministre mente, hans forslag gik for vidt, og de af statsrådet 20. april 1849 vedtagne grundlinier for Slesvigs forfatning forudsatte åbenbart, trods Clausens indvendinger, at den før oprøret gældende grænse for kirke-, skole- og forvaltningssprog skulde stå ved magt; kun en uklar bestemmelse om »ligelig ret og beskyttelse« for »hvert steds sprog« syntes at åbne mulighed for senere ændringer. Da forfatningsspørgsmålet på ny kom til behandling i statsrådet i november, vedtoges det uden dissens af Madvig, at grænsen for dansk kirke- og skolesprog (der atter bestemte forvaltningssproget) skulde være som 17. marts 1848. Ændringer heri kunde kun ske, når $\frac{2}{3}$ af den myndige mandlige befolkning i vedkommende sogn eller skoledistrikt androg derom, og endda krævedes der tilladelse af en kvalificeret majoritet i landdagen, før noget spørgsmål vedrørende de to nationaliteters og deres sprogs gensidige forhold og rettigheder kunde forhandles der. Men dette var ganske vist før den endelige fred med Preussen og før Slesvigs generobring, altså på et tidspunkt, da et vist mådehold fra dansk side var påkrævet; de to planer skulde bruges under fredsforhandlingerne, og i hvert fald den sidste blev i følge statsrådets vedtagelse betragtet som yderste danske indrømmelse⁶².

I begyndelsen af 1851 indførte Tillisch uden at spørge befolkningen, og iøvrigt også uden medvirkning af den danske regering som helhed, dansk skolesprog og afvekslende dansk og tysk kirkesprog i store områder, der lå udenfor hvad Madvig i 1849 havde betegnet som den dansktalende part af Slesvig, og som tildels havde tysk folkesprog. Det ses ikke, at han protesterede. Tværtimod forsvarede han Tillischs styre mod udenrigsministerens angreb ved at erklære, at en stor del af klagerne over det hidrørte fra »tabet af den tyske nationalitets uberettigede overvægt«, og at regeringen havde vist hjerte for de tyske undersåtter, »så vidt deres ret strækker sig«. Han var 1853 forbitret over Martensens kritik af styret i Slesvig, og enkelte andre bemærkninger fra 1850erne og senere synes at vise, at han i det hele godkendte sprogreskripterne, men han ses ikke i rene ord at have taget stilling til dem, og det har næppe faldet ham helt let at forlige dem med sin opfattelse fra 1849. Selv om han dengang til en vis grad kan have gjort en dyd af nødvendigheden, passer hans daværende sprogpolitiske mådehold så godt til hans oprindelige nationalitetsbegreb, at man næppe bør betragte hans indstilling som alene taktisk bestemt. I sit store forsvarsskrift for den nationale politik behandler han

sprogstyret i Slesvig påfaldende forsigtigt, og han anså det 1864 åbenbart for småligt, at indtil 1861 konfirmationen i de blandede distrikter skulde ske på dansk, og at man ikke vilde overlade familier med huslærere frit at bestemme undervisningssproget. Madvigs nationalfølelse var altid mindre robust end Regenburgs, og det er forståeligt, at denne betragtede Madvig som endnu mere forsagt, tvær og uvillig end de andre ministre, mens Madvig i hvert fald senere fandt, at Regenburg fik for stor magt.

Men Madvig var oprigtigt interesseret i at få dansksindede embedsmænd til hertugdømmet, og samarbejdet mellem Tillisch og ham synes i denne henseende i det hele at have været godt. At han januar 1851 offentlig benægtede, at han øvede særlig indflydelse på besættelsen af gejstlige embeder i Slesvig, er næppe »jammerligt«, som Regenburg mente, men blot et forsøg på at fralægge regeringen inkorporationstendenser. Hvorom alting er: selv om Madvig ikke vilde påstå, at misgreb fra dansk side i Slesvig helt var undgået, og selv om han lejlighedsvis efter sin ministertid påtalte sådanne, benægtede han både 1864 og senere overfor A. D. Jørgensen bestemt, at der mellem krigene i det hele skulde være sket tyskerne i Slesvig uret⁶³.

Den grænse for dansk kirke- og skolesprog, statsrådet vedtog, var først tillige tænkt som eventuel grænse for det danske kultusministeriums myndighed. Slesvigs beståen som forfatningsmæssigt udelt område forudsat, var det utvivlsomt Madvigs ønske, at kirke og skole i hele hertugdømmet, således som Chr. Paulsen havde tænkt sig, skulde bestyres af det danske kultusministerium og lovgivningen derom i hvert fald med enkelte undtagelser behandles på den fælles rigsdag. Det var Madvigs forslag i foråret 1849, da han havde Clausen, Sponneck og Bardenfleth med sig, og dertil vendte han som eneste medlem af statsrådet tilbage sidst i september 1851, efter at notablernes flertal havde foreslået kirke- og undervisningsvæsenet overført til de dansk-slesvigske fællessager. En ensartet øverste styrelse anså han for hensigtsmæssigst under den sprogekamp med påfølgende flytning af sproggrænsen, som han fra begyndelsen forudså, og hvis styrelsen blev henlagt til det danske kultusministerium, vilde den nationalt afgørende forbindelse med kongerigets kirke og skole og derigennem med dansk folkeliv være sikret for det danske Slesvig. »Den virkelige tyske befolkning« i hertugdømmet kunde efter hans mening kræve undervisning og gejstlig betjening ikke blot på tysk, men i tysk form, og skulde derfor have en særlig biskop med »overvejende tysk dannelse«, og en tysk departementschef for kirke- og skolesager; han var øm over Sydslesvig-tyskernes nationale rettigheder, og når der under freds-

forhandlingerne blev tale om at angribe dem, var hans stående bemærkning i statsrådet: det er synd, det er ligefrem synd!

Da han ikke kunde få tilslutning til at lægge hele Slesvig under kultusministeriet, holdt han på, at idetmindste den del af Slesvig, der havde dansk kirke- og skolesprog, skulde administreres af dette, fordi en undervisning i dansk ånd kun på den måde kunde garanteres. Men allerede i november 1849 anså regeringens flertal, også Sponneck, det for umuligt at gennemføre dette forslag, og i Sponnecks plan til monarkiets ordning, der blev godkendt af statsrådet december 1850 og siden forelagt notabellerne, forudsattes det, at kirke- og undervisningsvæsenet skulde være slesvigsk særanliggende undtagen for Als, Ærø og Tørning len; under fredsforhandlingerne i Berlin modsatte Madvig sig bestemt, at vi skulde opgive også disse områders gamle gejstlige forbindelse med kongeriget, der havde virket så meget til at bevare dansk sprog og tænkemåde i den sønderjyske befolkning.

Hvor stærkt dette spørgsmål lå Madvig på hjerte, lyser ud af et brev til Sponneck fra januar 1851, hvori han for det »yderste tilfælde« at en helstatsløsning skulde blive nødvendig, anråber sin kollega om at »redde det eneste værn for nationaliteternes ligeberettigede stilling i Slesvig, den eneste form, hvorunder denne kan blive til en virkelighed, derved, at det nordlige Slesvig i det, der mest umiddelbart berører og bestemmer folkedannelsen, i kirke- og undervisningsvæsen underlægges en med kongeriget fælles bestyrelse«. Under statsrådets foreløbige behandling af notabellernes indstilling foreslog han forgæves en kompromisløsning, hvorefter kirke- og skolelovgivning skulde behandles af landdagen og den danske kultusminister have en specialportefeuille for det slesvigske kirke- og undervisningsvæsen. Derved vilde han jo kunne gøre sit til, at lovgivningen blev lagt så nær som mulig op ad kongerigets, og var i stand til at holde embederne besat med de rigtige mænd. Ved den endelige behandling optog Madvig som nævnt notabelflertallets forslag⁶⁴.

Det er betegnende, at Madvig synes at have formet sin opfattelse af vore nationale problemer uden at kende forholdene i Slesvig af selvsyn. Hans viden herom i november 1848 stammede nok overvejende fra bøger. Som minister fik han naturligvis officielle kilder til sin rådighed, og gennem Chr. Paulsen, Tillisch, Laur. Skau og andre, ikke mindst gennem danske præster og skolemænd, som han opmuntrede til at fortælle om stemninger og tilstande i hertugdømmet, supplerede han sine indtryk. Men han besøgte vistnok først Nordslesvig efter ministertiden. Hans ven bornholmeren J. W. Marckmann blev 1850 præst i Hoptrup, anbefalet til Til-

lisch af Madvig, og hans broder P. A. Madvig 1854 fysikus i Haderslev. Sommeren 1854 holdt Madvig ferie hos dem begge, og hans takkebrev til pastor Marckmann er bevaret. Det viser, at Madvig endnu på dette tidspunkt ikke havde været i Angel, i Mellemslesvig eller på Tøndereggen; han ønskede at besøge disse nationale kampområder og håbede, at indtrykket ikke vilde blive for nedslående. Men opholdet på Haderslevveggen havde, skrev han, styrket hans overbevisning om vor kamps retmæssighed, selv om ikke alt var sket, hvad der kunde være sket, eller alt undladt, hvad der burde være undladt. Han havde også hentet sig fortrøstning til ægtheden og sandheden af de folkelige elementer, der skulde bære vor sag og bearbejdes for den. »Eet er vist. Vi er gået frem, omend ikke så langt, som ønskeligt var, eller med den fulde sikkerhed for det opnåede, som burde have«⁶⁵.

4. Slesvigs deling. Notabelprojektet.

Madvig huskes i den politiske historie bedst som talsmand for Slesvigs deling. Hans holdning overfor dette spørgsmål i ministertiden fremstilles i hans erindringer⁶⁶ som overordentlig konsekvent: Han har aldrig troet det muligt at gennemføre hverken den »fulde ejderpolitik« med den skarpe adskillelse af Holsten og et snævert forbundet Danmark-Slesvig, eller den modificerede ejderpolitik, som til sidst blev formuleret i den forfatningsplan, der blev forelagt notablen. Fra sin indtræden i ministeriet ventede han kun på det øjeblik, da ejderpolitikken uigennemførlighed var bevist, og den løsning, der efter hans mening var praktisk mulig, retfærdigst og bedst for danske interesser, også når monarkiets af Madvig ventede sprængning indtrådte, en forfatningsmæssig tvedeling mellem Danmark-det danske Slesvig og Holsten-Sydslesvig, kunde sættes i værk; kun fordi han endnu håbede på denne løsning, gik han juli 1851 påny ind i regeringen. Mens han biede sin tid, var det opgaven for ham som for de andre nationalt indstillede ministre at være på vagt mod alt, hvad der kunde føre os i retning af en helstatsordning eller en form for slesvigholstenisme.

Madvigs forklaring er godtaget bl. a. af Neergaard og passer til visse kildeudsagn fra ministertiden, men kan i sin helhed hverken bevises eller modbevises. Imidlertid er memoireforfattere notorisk tilbøjelige til at forenkle, efter 1864 tog meget sig anderledes ud, og det er et spørgsmål, om Madvig gennem alle de stærkt skiftende udenrigs- og indenrigspolitiske konstellationer var helt så målbevidst, overbevisningsfast og forudseende, som hans fremstilling fra alderdommen lader forstå. Iflg.

erindringerne udtalte han i det første statsrådsmøde, han deltog i, at han var villig til at underkaste sig den givne situation og de deraf følgende forsøg, men at han var overbevist om disses frugtesløshed og forbeholdt sig til sin tid at komme tilbage til den udvej, der for øjeblikket ikke turde betrædes. Bemærkningen er ikke protokolleret. Hvis Madvig allerede i november 1848 anså delingen for den ønskeligste løsning og udtrykkelig forbeholdt sig senere at foreslå den, må man med Neergaard undre sig over, at han uden offentlig reservation gik ind i en regering, hvis program ligefrem var at hindre delingen. I et votum af 20. juli 1849 hævder han ganske vist, at han ved sin indtræden ikke havde nogen »klar oversigt« over, hvilken andel i martsministeriets opløsning spørgsmålet om delingen havde, men det er lidet troligt, at han ikke i hovedtræk har kendt sammenhængen, som han selv i erindringerne vedgår ikke var nogen hemmelighed⁶⁷.

En episode fra ministeriets første tid kan i hvert fald fortolkes således, at Madvig har vist mere iver end nødvendigt for at binde ministeriet og sig selv til det rene ejderprogram. Tre rigsdagsmænd havde underhånden meddelt grev Moltke, at de påtænkte en interpellation mod Slesvigs deling. Tanken var at støtte ministeriet, men i statsrådet 2. december var flere ministre betænkelige ved interpellationen, bl. a. af frygt for, at et stærkt parti i salen vilde udtale sig for deling. Til sidst vedtoges det efter Madvigs forslag at meddele de tre herrer, at »man aldeles stemmede med de ytrede anskuelser«, men måtte fraråde at indgive andragendet, da det rimeligvis vilde føre til det modsatte af det tilsigtede. Det synes naturligt at antage, at Madvig til at begynde med hverken har betragtet ejdergrænsen som uopnåelig eller delingen som den i og for sig ønskeligste løsning, men at han ligesom Clausen har anset delingen for noget, det kunde blive nødvendigt at gå tilbage til, og som var langt at foretrække for en adskillelse af kongeriget og Slesvig. Dette stemmer også med Clausens fremstilling af ministrenes oprindelige holdning i hans andragende til statsrådet 15. juli 1849, der på dette punkt ikke blev modsagt af Madvig. Madvigs nævnte votum siger kun, at han ved drøftelsen af instruksen til underhandlerne i London »bragte tanken om en deling på bane«. Det indeholder iøvrigt en antydning af, at han med en vis skinsyge overfor Clausen har søgt at hævde prioriteten til delingsplanen indenfor ministeriet⁶⁸.

I hvert fald, i sommeren 1849 var Madvigs standpunkt modnet, men det var rigtignok efter at Hans Egede Schack — som Madvig senest fra marts 1848 havde forbindelse med — i sin pjece om Slesvigs deling (udkommet maj 1849) havde forsvaret denne udvej som den i og for sig bedste, og efter at en gruppe indflydelsesrige rigsdagsmænd i samme måned havde

henvendt sig til Clausen og talte for hellere at tage en deling end noget der lignede en helstatsløsning. Da det viste sig vanskeligt at komme overens med Preussen, foreslog Danmark, også efter Madvigs ønske, en international kongres til ordning af det dansk-tyske spørgsmål, og Madvig forbeholdt sig da 30. juni at stille forslag om Slesvigs deling, hvis kongresforhandlingerne skulde vise, at der kun på denne måde kunde opnås fred. Bestemmelserne i præliminærfreden 10. juli og Preussens og den mæglende magt Englands holdning kunde tyde på, at vi ved den endelige fred hverken vilde kunne opnå en konstitutionel forbindelse med hele Slesvig eller hertugdømmets klare adskillelse fra Holsten.

For at redde den snævre forbindelse idetmindste med noget af Slesvig ønskede Clausen, der nu ikke længere turde regne med en tilfredsstillende ejderdansk løsning, at ministeriet skulde enes om delingen som subsidiær basis for de endelige fredsunderhandlinger. Han foreslog endog, at vi ved ratifikationen af præliminærerne udtrykkeligt skulde reservere os denne udvej, for at den ikke skulde blive afskåret. Madvig, som var sikker på, at det vilde være umuligt at opnå fred på den gamle basis ved direkte forhandling med Preussen, fulgte ham, men med den væsentlige tilføjelse at han foretrak delingen for enhver anden afgørelse og anså den for »den eneste finale, når ikke hele Slesvigs tab foretrækkes«. Når han ikke foreslog den som principal basis, var det, sagde han, fordi han ikke mente sig berettiget dertil efter den del, han hidtil havde taget i forhandlingerne. Også denne bemærkning tyder på, at hans stilling til delingen i november 1848 ikke har adskilt sig væsentligt fra Clausens.

Sponneck viste stærk sympati for delingen som subsidiær løsning, men fandt som sædvanlig ikke tidspunktet egnet til at stille forslag derom. Statsrådsflertallets modstand mod Clausens og Madvigs forlangende førte i september til, at de søgte om afsked. De var under et vist pres udefra, og Monrad havde 24. juli i Fædrelandet — uden direkte at nævne delingen — opfordret dem til nationalpolitisk at sætte deres villie igennem eller demissionere. Men krisen blev bilagt ved et kompromis, der må have været mere efter Clausens end efter Madvigs smag: De danske underhandlere om den endelige fred skulde fastholde kravet om en fælles rigsdag for Slesvig og kongeriget. Hvis Preussen afviste kravet, skulde et nyt fredsmål kun opstilles efter forhandling med rigsdagen, og muligheden af at voldgive spørgsmålet til en international kongres blev holdt åben. Som garant for overenskomsten blev den af Madvig for karakterstyrke og pålidelig national indstilling højt værdsatte A. W. Scheel tilforordnet fredsforhandlerne⁶⁹.

I det følgende halvandet år kom Madvig gentagne gange tilbage til

spørgsmålet, i begyndelsen opmuntret ved private efterretninger om voksende sympati for delingen i Nordslesvig; han har vel også vidst, at slesvigholstenerne efter Tillischs mening arbejdede mod samme mål. Den ene af vore fredsunderhandlere baron Pechlin foreslog i november regeringen en delingsordning, bl. a. på foranledning af den almægtige russiske gesandt i Berlin der vistnok handlede i forståelse med den preussiske udenrigsminister. Madvig greb straks lejligheden. Skønt forslaget var kompliceret og blev sat i forbindelse med visse for Danmark uantagelige betingelser, vilde han benytte det som udgangspunkt for realitetsforhandlinger, men kun Rosenørn støttede ham for alvor. Da ministeriets flertal i hvert fald anså det for udelukket, at delingsforslaget kunde fremsættes af os, vilde Madvig have vore forhandlere til at foranledige, at modparten gjorde det, men heller ikke dette vandt synderligt bifald hos hans kolleger. Hans forslag mødte stadig modstand, også hos Sponneck, og selv Clausen, der efterhånden mere og mere fulgte denne, holdt i foråret 1850 bestemt fast på det udelte Slesvig.

Først da det i juni blev klart, at det var umuligt at opnå fred på den hidtidige basis, fik Madvig statsrådsflertallets tilslutning til at vore underhandlere i Berlin skulde spørges, om en endelig løsning vilde kunne tilvejebringes på grundlag af Slesvigs deling eller noget der nærmede sig dertil. Alle tre delegerede var imod at tanken nu blev bragt ind i underhandlingerne. Madvigs åbenhjertige meddelelse til Scheel, at premierministeren og Bardenfleth ventede et nej på spørgsmålet, har næppe gjort underhandlerne mere tilbøjelige til at svare positivt. Derefter var det naturligvis udsigtsløst at Madvig straks forlangte delingen overvejet af statsrådet⁷⁰.

Efter den simple fred søgte Madvig endnu en gang at omstemme sine kolleger. Anledningen var måske, at Clausen og Sponneck var kommet overens om grundtrækkene af det senere notabelprojekt, og da dette forudsatte den konstitutionelle forbindelse mellem kongeriget og hele Slesvig, var resultatet af Madvigs aktion, vistnok hans sidste seriøse forsøg på at bringe sagen til forhandling i det samlede ministerium, på forhånd temmelig givet. Ikke desto mindre leverede han i sit andragende af 13. oktober 1850, i hvilket han bad statsrådet tilråde kongen Slesvigs deling som forhandlingsgrundlag for en endelig fred, sit udførligste og bedste forsvar for sin yndlingstanke. Sagen kom ikke til mundtlig drøftelse, men de fleste ministres — ikke Sponnecks — vota er bevaret; de viser ikke blot Madvigs isolation i øjeblikket, men også en dybere gående forskel på hans og de andres tankegang.

Af de tidligere delingstilhængere Rosenørn og Clausen fandt den første

det umuligt efter Isted at afstå mere af Slesvig end stykket syd for Eckernförde, som Danmark endnu ikke havde besat, og selv det kunde efter hans mening ikke tilbydes fra dansk side. Også Clausen vilde holde på den tidligere basis og kun i yderste nød, d. v. s. hvis der var fare for enten et Slesvig-Holsten eller et Danmark-Slesvig-Holsten som konstitutionel trehed, bringe »den tyske erobringssyge« delingen som offer; som eventuel grænse nævnede han Slien og Trenen. Heller ikke Bardenfleth anså situationen for så håbløs, at det var nødvendigt at opgive den historiske og retlige basis, og det, som nu også i hovedtrækkene var Clausens og Sponnecks program: en vis selvstændighed for Slesvig, organisk forbindelse mellem dette og kongeriget, og en vis forbindelse mellem hertugdømmerne for at tilfredsstille slesvigholstenerne. Han var især betænkelig ved at indrømme, at »statsinstitutionernes område bør rette sig efter nationaliteternes omfang«; han forudså tyskhedens nationale ekspansion og grænsens stadige flytning mod nord, hvis dette princip blev anerkendt. Til Bardenfleth sluttede sig de to militære ministre og i det væsentlige A. W. Moltke. Den renlivede helstatsopfattelse repræsenterede Reedtz, der vilde tage Londonprotokollen som udgangspunkt og tilbyde Holsten samme forbindelse med Danmark som Slesvig. Han lagde vægt på, at Danmarks konservative venner var imod nationalitetsprincippet: valgte vi det, valgte vi vore modstanderes politik⁷¹.

Unægtelig var der en afgrund imellem udenrigsministeren, der i sit votum spurgte, om ikke troen på nationaliteten var noget forbigående, og Madvig, for hvem nationalitetens ret på begge sider og de nationale kræfters styrke også i Tyskland var kernen i sagen. Stor var også afstanden fra Bardenfleth til Madvig. Som Bardenfleth rigtigt sagde var hans forudsætning, at tyske og danske kunde leve sammen, Madvigs at de var uforenelige. Men begivenhederne siden sommeren 1849 havde sat spor også i Madvigs argumentation, og hans hævde af nationalitetsprincippet havde fået et stærkere indslag af andre synsmåder. Dengang erklærede han åbent, at han anså delingen for den i og for sig bedste løsning, og at en organisk tilknytning af hele Slesvig havde sine betænkeligheder »med hensyn til dens indre sandhed og berettigelse«; nu nøjedes han med »næsten« at tvivle på, at det er ønskeligt at bevare den snævre forbindelse med det hele Slesvig, ja indrømmer et sted »aldeles«, at bevarelsen af hele Slesvig vilde være at foretrække, når den kunde opnås på tilfredsstillende måde. 1849 som 1850 hævder han kun at ville udskille det rent tyske Sydslesvig, eller endog blot en del deraf, men det synes som om han i sit første indlæg i højere grad vil lade den aktuelle sprogtilstand bestemme grænsen, idet han vedkender sig »troen på den store magt,

der ligger i den ved sproget betegnede nationalitet, når følelsen heraf vækkes og næres«. 1850 fremhæves som grundlag for delingslinien »de bestående inddelinger« og »den i det endnu ikke fuldstændig uddøde danske sprog bevarede erindring om oprindelsen og . . . den dertil knyttede tilgængelighed for danske sympatier«, altså den tidligere sprogtilstand; Danmark må og skal, »støttende sig på sin ret«, holde fast på alle de blandede distrikter »og slet intet opgive . . . uden hvad der er rent og ublandet tysk lige ned til grunden«. Også sprogpolitisk er hans standpunkt ændret fra den absolutte ligestilling for begge nationaliteter, når han 1850 taler om, at vi i Mellemslesvig har ret til at gribe standsende ind mod det tyske fremstød. Konsekvent ønsker han nu Slien som grænse. 1849 var det øjensynligt, at hans forhåbninger ikke gik så langt mod syd, måske heller ikke hans ønsker. Som et skel, der vilde have været særligt egnet til at gøre sønderjyderne fortrolige med delingen anførte han da den af Palmerston foreslåede militære demarkationslinie, der skulde gå fra Flensborg til Husum, men det antal Nordslesvigere, han nævnedes, og andre af hans bemærkninger tyder på at han regnede med en endnu nordligere grænse.

Måske forekom det i 1850 Madvig lidt mere nødvendigt at sukre den beske pille for sine kolleger, måske har han tænkt på, at Laur. Skau et år forinden havde skrevet til ham: »Her i det nordlige Slesvig vilde en deling ikke finde mange modstandere, hvis linien blev ved gamle Dannevirke«. Men der kan næppe være tale om, at hans nye standpunkt væsentlig var taktisk og beregnet på at vinde de andre ministre eller tilfredsstille slesvigerne. Dertil er overensstemmelsen for stor mellem andragendet af 13. oktober og hans betragtninger i 1864, da han påstod: statsgrænsen kan ikke være rent national, ved siden af nationaliteten og folkevillien gælder den historiske og positive ret og den gælder ubetinget som ret til at afgøre og bevare besiddelsen, hvor nationaliteterne er blandede; her har staten i sproget en støtte til at hævde retten, og den er forpligtet til såvidt muligt »og så meget klogskab og billighed tillader« at opretholde det. Han tilføjer i 1864, at man næsteften den historiske ret for de blandede distrikters vedkommende måtte fastholde de militærgeografiske hensyn. Om grænsedragning efter folkeafstemning er der ikke tale, og Madvig tager udtrykkelig afstand fra Napoleon III's anvendelse af nationalitetsprincippet.

Men jævnsides den af sproget bestemte nationalitet optræder dog altså i 1864 folkevillien, og det er ikke tilfældigt, at Madvig her bruger det tysksprogede Elsass' bevidste tilslutning til Frankrig som eksempel. Folkevillien var jo kernen i det vesteuropæiske nationalitetsbegreb —

hvis man tør bruge ordet nationalitet i denne forbindelse. Når Madvig skulde tillempe sit oprindelige sprogligt definerede nationalitetsbegreb til den politiske virkelighed og bl. a. mødte loyalitet også hos den tysktalende del af Flensborgs befolkning, har han måttet tage flere og flere andre hensyn i betragtning. For at forstå Madvigs stilling til det specielle slesvigske problem må man navnlig gøre sig klart, at han både 1864 og 1850 vilde håndhæve den danske nationalitets fortrinsret indenfor det område, der i gammel tid havde været dens, og unægtelig var der efter Isted et bedre grundlag for at gøre dette synspunkt gældende end i 1849. Måske har Tillischs styre allerede sidst i 1850 givet ham et andet syn på danskheden i Mellemlesvig og dens fremtidsudsigter, måske har han blot ment, at den storpolitiske situation — hvori også indgik den liberale tyske enhedsbevægelses nederlag — tillod at gennemføre og fastholde en sydligere grænse end året før. Trangen til mod tyske prætentioner at hævde den danske nation som den førende i staten var en væsentlig og oprindelig side også af Madvigs nationalfølelse, og den må ikke overses, fordi den oftest giver sig afdæmpede udtryk. Den bar allerede hans angreb på januarreskriptet 1848⁷².

Den kommer også frem i Madvigs argumentation for delingen 1850. Han påkalder historiens vidnesbyrd: Alle stærke stater har helt eller overvejende bestået af een nation. Hvis det danske monarki ikke skal gå til grunde, må man derfor indrømme den nationalitet, der bærer dets selvstændighed, ret til fuld og fri udvikling under det snævrere politiske og kulturelle samliv, først og fremmest med fælles repræsentation. Hvis man for at holde på det hele Slesvig går ind på en ordning, der er slesvig-holstenismen tilstrækkelig imod til at vedligeholde en stærk opposition, men for løs til at skabe en organisk sammenhæng med kongeriget, vil Slesvig formodentlig være tabt straks, »skønt det mulig først senere bliver fuldstændig åbenbart«. Til at gennemføre en for Danmark tilfredsstillende forbindelse med hele Slesvig vil det være umuligt at opnå Holstens tilslutning og stormagternes påkrævede støtte. En kompakt tysk minoritet måtte man håde i hele riget og i Slesvig selv vise et vist hensyn, og Madvig kan ikke »uden dyb bekymring og modstræben« tænke på en rigsdag med to berettigede sprog. Minoriteten vil bestandig se hen til Holsten, den vil klage over undertrykkelse og søge at fremkalde indblanding udefra, og hvis en ny kamp opstår, vil den let trække mere med sig. »Intet er vanskeligere og farligere for et ikke stort folk end at have til berettiget medejner af statslivet en afdeling af et stort og mægtigt folk«.

Den nærliggende udvej er da, at Sydslesvig uden at gå ind i det tyske forbund forbindes administrativt og legislativt med Holsten og sammen

med dette indgår i union med Danmark; thi en konstitutionel helstat er af mange grunde umulig, og »intet berettiger Danmark, om det end ønskede og kunde det, til at påtvinge Holsten et andet forhold« end unionens. Madvig har utvivlsomt tænkt sig, at Holsten kunde gå helt tabt for monarkiet, i efteråret 1850 en ikke unaturlig opfattelse, og han har håbet ved denne ordning at forebygge, at det rev hele Slesvig med sig. Delingen vil efter Madvigs mening være udtryk for »klog billighed« og vil kunne accepteres af stormagterne, den vil redde ansigtet for Tyskland, og slesvigholstenerne, der også er krigstrætte, vil gøre langt mindre modstand mod den end mod en ejerdansk løsning. I et brev til Sponneck et par måneder efter henviser Madvig til, at delingen næsten ikke vil berøre ridderskabet og godsejerklassen, når Svansø og Dänischwold administreres sammen med Holsten, et forhold, også Schack havde brugt som argument for Sydslesvigs samhörighed med Holsten. Madvig har formodentlig tillige tænkt på, at delingen næsten helt vilde befri Danmark-Slesvig for den politisk og nationalt besværlige gruppe af tyske aristokrater⁷³.

H. N. Clausens indlæg fra 1848—49 viser, at han kunde følge Madvig et godt stykke på vejen, også i den betragtning at foreningen med Slesvig vilde blive inderligere og fastere, hvis den tyske part blev skilt ud, og om vort grænsekrav ved en eventuel deling var de nu nogenlunde enige. Men Clausen opfattede dog altid delingen som et onde og vilde udnytte den relativt gunstige militære position i 1850 til det yderste, mens Madvig netop i den så en fordelagtig mulighed for, at et delingstilbud kunde tage sig ud som en dansk indrømmelse. Clausen kunde heller ikke i samme grad som Madvig frigøre sig for bitterhed mod de slesvig-holstenske oprørere og tyskerne i almindelighed. Det sidste gjaldt vel også om konservative ministre som Tillisch og Sponneck, af hvilke i hvert fald den første gennem sin onkel P. C. Stemmann havde tilknytning til den dansk-nationale tradition fra Frederik VI's regering.

Hans Egede Schack påstod uden at turde anbefale en afstemning, at alene den slesvigske befolknings nationale villie burde bestemme grænsen. I virkeligheden gik han som naturligt for en overbevist demokrat i 1849 ud fra det vesteuropæiske nationalitetsbegreb, modsat Madvig, hvis overvejelser begyndte under enevælden og trods deres revolutionære konsekvenser havde rod i en konservativ forestillingskreds. Men iøvrigt havde de tos opfattelse væsentlige berøringspunkter, og det er en nærliggende tanke, at Madvig har lånt visse argumenter fra Schack. Begge fremhævede de, hvilke utæmmelige kræfter de nationale bevægelser havde udløst både i hertugdømmerne og Tyskland, begge hævdede, at en anden løsning end

delingen vilde sætte monarkiets eksistens på spil, begge bekendte deres tro på, at udviklingen overalt i Europa bar mod nationalstaten. Bag Madvigs syn på det slesvigske spørgsmål ligger ikke blot den fine forståelse af sprogets betydning for nationaliteten i begge dens hovedaspekter, kulturnationen og statsnationen, som han havde forud for de fleste af sine samtidige, men også den allestedsnærværende udviklingstanke. At Madvig nu tillige anlagde andre synspunkter, ændrer ikke det fundamentale forhold⁷⁴.

Man kan betvivle, at Sligrænsen vilde have skaffet den ro om spørgsmålet, Madvig håbede på. Bardenfleth frygtede næppe uden grund for tysk irritation i Mellemslesvig og vilde ved en eventuel deling helst udelukke alle tyskere og under ingen omstændigheder gå sydligere end den faktiske demarkationslinie 1849, fra Gelting bugt til nord for Tønder. Men tiden gav jo Madvig ret i det væsentlige af hans almindelige betragtninger. Det er også troligt, at regeringen endnu på dette tidspunkt kunde være kommet overens med modparterne om en deling, som allerede flere gange var foreslået bl. a. fra engelsk og preussisk side. Madvigs gamle modstander Reedtz, der som udenrigsminister og tidligere førstedelegeret ved fredsforhandlingerne 1849—50 havde visse forudsætninger for at vide besked, indrømmede i sine bemærkninger til Madvigs andragende af 13. oktober, at man på hans betingelser rimeligvis kunde tilvejebringe »en i det mindste øjeblikkelig fred, hvorpå Preussen og vistnok selv det nuværende statholderskab vilde for tiden gå ind«; han tilføjede, at man kunde have gjort det samme på næsten ethvert tidspunkt under striden, hvilket unægtelig kaster et ejendommeligt lys over fredsdelegationens afvisende svar på Madvigs spørgsmål i juni 1850.

Det var da mere indenrigspolitiske end udenrigspolitiske vanskeligheder der stod i vejen for at gennemføre hans ønsker. Både kongen, den toneangivende del af befolkningen og efterhånden vistnok de fleste politikere var imod dem, og fra selve Slesvig kom der stærke protester. Den sympati for delingen som nøddudvej, der i 1848—49 fandtes hos flere nationalliberale og bondevenner, måtte naturligt svinde efterhånden som vor militære stilling blev bedre, og selv om tanken havde sine hemmelige tilhængere, hvad Madvig flere gange antyder, blev det stadig politisk farligere for dem at bekende kulør. Det vidste Madvig naturligvis. Der var, skrev han 1883, i det første folketing kun to mænd foruden ham selv, der vedgik at Slesvigs deling var den i og for sig ønskeligste løsning, nemlig Schack og Andræ⁷⁵.

Man har, næppe med rette, bebrejdet Madvig, at han under disse omstændigheder ikke søgte at rejse en stemning for sin opfattelse udenfor

ministeriet. Det kan diskuteres, om det som han senere hævdede vilde have været uforsvarligt i den vanskelige udenrigspolitiske situation, men han har sikkert ret i, at det vilde have været håbløst. Schacks og Fædrelandets agitation 1848—49 havde ikke båret megen frugt. Hvis Madvig havde demissioneret og offentlig var gået fra ejderprogrammet, endnu medens den øvrige regering formelt fastholdt den konstitutionelle forbindelse mellem Danmark og hele Slesvig, vilde hans position have været såre svag, og hans udsigt til at hverve proselytter blot i den nationalliberale rigsdagsgruppe sikkert ringe, selv om han havde haft de politiske kontakter og de lederevner, han savnede. Hvis han ikke vilde resignere, var der formodentlig ingen anden vej at gå end den han valgte: at prøve på at vinde ministeriet eller dets flertal for delingstanken, således at kongen og rigsdagen kunde blive stillet overfor en diplomatisk situation, hvor delingen var den naturlige og fra dansk nationalt synspunkt antageligste udgang; 1849 mente Sponneck åbenbart, rigsdagen kunde bringes til at acceptere delingen, i hvert fald lettere end Slesvigs selvstændighed.

Det behøver ikke at have været svaghet, når Madvig flere gange fandt sig i, at hans krav om en realitetsdiskussion med påfølgende endelig stillingtagen til delingsspørgsmålet blev afvist af statsrådets flertal, som Sponneck, der henviste til faren for ministeriets sprængning eller stemningen på rigsdagen, og i reglen Clausen sluttede sig til. Formodentlig har Madvig anset det for nødvendigt at vinde først og fremmest Sponneck, den nationale regeringsfløjs stærke mand. Madvig betragtede ikke som Clausen Sponneck som sin chef, han stolede ikke helt på hans karakterfasthed og frygtede hans magtglæde, der kunde friste ham til at lægge Holsten ind under sin ministerielle myndighed. Men han mente dog, finansministeren ikke var »uden tro og ære«, og nærrede ikke ringe respekt for sin handlekraftige og sagligt svært rustede kollega. Hvis blot Sponneck kunde vindes, vilde antagelig Clausen og måske flere følge ham, og Sponneck havde vist netop så megen sympati for delingstanken, at Madvig måske nok med føje kunde tro, han vilde lade sig overbevise, når ejderløsningens uigennemførlighed var åbenbar. At Madvig tog fejl i dette, er en anden sag⁷⁶.

Det hører med i billedet af Madvigs opfattelse at han ligesom de fleste ministre så meget nøgternt på vore militære muligheder, selv om han også af udenrigspolitiske grunde anså det for vigtigt at vi hævdede vor våbenære. I rigsdagen sagde han engang at det skyldtes de udenlandske magter, at vi fik lov at levere slaget ved Isted, men at den danske hær alligevel havde reddet Danmark, »thi hvis ikke slagene ved Fredericia og Isted var vundne, så var det aldeles utænkeligt, at noget dansk monarki

kunde være opretholdt, nogen helstatspolitik gennemført«; for Danmarks fremtidige stilling i monarkiet var det nødvendigt at vi militært besejrede den slesvigholstenske hær. Madvig havde et par uger før Fredericiaslaget krævet en mere aktiv krigsførelse, men med den motivering at vi burde forbedre vor position under fredsforhandlingerne og tage hensyn til stemningen i hæren og blandt jyderne. Han var klar over at vi ikke kunde tænke på at generobre Slesvig, så længe vi havde Preussen imod os. I april 1850 sluttede han sig til finansministeren, der af finansielle grunde anså det for umuligt at føre krig det følgende år, mens Clausen ikke vilde udelukke muligheden⁷⁷.

Når vi ikke kunde føre krig og dog skulde genvinde Holsten og sikre Slesvig, måtte vi forhandle. Indtil freden i Berlin juli 1850 havde Madvig arbejdet på at få delingsforslaget ført frem under de direkte forhandlinger med Preussen. Allerede i maj havde han taget afstand fra Sponnecks yndlingstanke om eventuelt at voldgive vor sag til en stormagtskongres og sagt at man, især når arvefølgen var ordnet og monarkiets integritet derved sikret, ikke kunde vente andet af en endelig konference af diplomater end etableringen af et Slesvig-Holsten. Af mange tegn er det tydeligt at han nu satte sin lid til direkte underhandlinger mellem Danmark og hertugdømmerne eller Holsten. Hvis holstenerne kunde bringes til at akceptere eller endnu bedre til selv at foreslå delingen, hvad Madvig ikke anså for udelukket, vilde formodentlig også den værste hindring for dens virkeliggørelse være ryddet af vejen. I samtaler med et par af de holstenske udsendinge, der i forsommeren 1850 var i København, og hvem han og Sponeck på regeringens vegne forhandlede med, søgte han efter sit eget udsagn at lægge dem tanken så nær, som han kunde uden at stille direkte forslag, og han troede at den faktisk havde vundet indgang hos nogle af ridderskabet og godsejerne. Det mentes også, at de holstenske udsendinge havde benyttet opholdet i hovedstaden til at søge føling med forskellige delingstilhængere. Dette hører da vel med til baggrunden for Madvigs delingsaktion under sidste fase af fredsforhandlingerne.

Det var derfor en selvfølge, at Madvig i juni støttede Sponeck i statsrådet, da denne foreslog at høre en forsamling af notabler fra kongeriget, Slesvig og Holsten om Slesvigs fremtidige stilling. Clausen ønskede, at holstenerne først skulde være med til at forhandle om Slesvigs materielle forbindelse med Holsten, når kongerigets og Slesvigs indbyrdes stilling var ordnet, men Madvig svarede at det var ugørligt at udelukke holstenerne fra en del af forhandlingerne om Slesvigs fremtidige stilling, da Preussen af hensyn til Tyskland ikke kunde undlade at blande sig i forholdene. I sit andragende af 13. oktober 1850 udtalte Madvig ganske

vist tvivl om at notablerne overhovedet vilde blive sammenkaldt, fordi det havde så dårlige udsigter med pacifikationen af Holsten. Han tænkte sig nærmest direkte forhandlinger mellem Danmark og Holsten under »kraftig mægling« af en neutral stormagt. Men hvis notablerne trådte sammen, vilde, hævdede han noget letsindigt, delingsforslaget komme frem af sig selv i forsamlingen og vilde meget let »vinde mere og mere plads« som subsidiær indstilling.

Når ministeriet ikke vilde antage delingen som program, kan det derfor ikke have været Madvig ukært at flertallet af hans kolleger endnu i september, formodentlig ud fra forskellige motiver, fastholdt at der ikke skulde forelægges notablerne en organisationsplan som forhandlingsgrundlag; han gik så vidt som til at erklære, at det danske statsråd var uberettiget til at udstede noget program for forhandlingerne, da både Danmark og Holsten gjorde fordring på Slesvig og altså var parter i sagen. Ud fra hele denne tankegang måtte det være ham magtpåliggende at undgå konflikt med holstenerne, navnlig efter at nogle af ridderskabet i begyndelsen af november i en offentlig erklæring havde vist forhandlingsvillie.

Det er sikkert en væsentlig del af forklaringen på det standpunkt, han i statsrådet omkring nytår 1851 indtog til visse Holsten vedrørende sager. I december frarådede han »under alle betingelser« at indkalde tropper, selv om pacifikationen af Holsten skulde trække ud, i januar protesterede han som den eneste mod krigsministerens krav om at vi skulde besætte Frederiksort og Nord-Rendsborg, før de danske tropper kunde trækkes tilbage fra Sydslesvig. Ligeledes alene, kun delvis sekunderet af Rosenørn, støttede han Reventlow-Criminils forslag om fuld amnesti for samtlige oprørske holstenske militære, også de officerer, der havde svigtet deres faneed til den danske konge; ved reorganisationen af den holstenske hær kunde man senere fjerne dem, mente han⁷⁸.

På samme tid besluttede statsrådet sig til en ændret fremgangsmåde overfor notablerne. Ved juletid 1850 foreslog udenrigsminister Reedtz at benytte de gunstige udenrigspolitiske konjunkturer til direkte forhandlinger med de tyske magter om hertugdømmernes stilling på basis af en helstatsplan, udarbejdet af Pechlin. Både Madvig, Clausen og Sponneck protesterede bestemt mod Pechlins udkast, der bl. a. forudsatte fællesministre for alle tre hertugdømmer; dets gennemførelse vilde, sagde Madvig, betyde at Danmark aldeles intet havde opnået med alle sine ofre. I stedet enedes flertallet af ministrene om Sponnecks af Clausen tiltrådte forfatningsplan, det såkaldte notabelprojekt, hvis nøjere udvikling og mulige ændring forbeholdtes rådslagning med notablerne. Udenrigsmini-

sterens forslag blev dog delvis taget til følge. Som tidligere nævnt rejste Sponneck 11. januar til Wien og Berlin for at søge de tyske stormagters godkendelse af projektet.

Dermed var den taktik opgivet, som Madvig utvivlsomt havde foretrukket, og som også Sponneck indtil omkring årsskiftet synes at have anset for mulig: at komme overens med hertugdømmerne om monarkiets ordning uden forinden at blande de tyske magter ind i forhandlingerne. En sådan taktik lod sig ikke fastholde, efter at Østrig og Preussen i begyndelsen af 1851 på Forbundets vegne havde besat Holsten. Madvig ventede sig ikke store resultater af Sponnecks mission og troede ikke på at den kunde skaffe sikkerhed for gennemførelsen af det efter hans mening kunstige og komplicerede projekt. Han tænkte sikkert på delingen, når han understregede at statsrådet stod frit, hvis Sponneck ved sin hjemkomst erklærede projektet for uigennemførligt. Til Sponneck selv skrev han lige før hans afrejse og mindede ham om at det senere vilde være umuligt at komme tilbage fra hvad han under sine forhandlinger indrømmede, eller fastholde hvad han ikke reserverede sig. Madvig bad ham, hvis det som venteligt ikke lykkedes ham at nå sit egentlige formål, prøve at virke for Slesvigs deling, gøre den antagelig ved at skyde nationalitetsprincippet i baggrunden, fremstille den som en indrømmelse til Holsten og navnlig til ridderskabet og godsejerne, gøre opmærksom på at en tryk overvægt for danskerne i deres egen stat vilde gøre dem mindre modtagelige for skandinaviske ideer⁷⁹.

Sponneck fandt det dog ikke nødvendigt at gå bort fra sin egen plan. Allerede på hjemvejen sendte han Madvig en optimistisk meddelelse om sine resultater; vor gesandt i Wien Bille-Brahe var, skrev han, »aldeles gennemtrængt af projektet« og mente det for Danmark kun gjaldt om at stå fast, da man dog ikke vilde føre krig for at tvinge os. Mundtligt meddelte Sponneck statsrådet som sit hovedindtryk, at Østrig og Preussen for at tækkes Rusland under den vanskelige indre tyske situation egentlig havde »opgivet det slesvigske spørgsmål«. Denne bedømmelse af den øjeblikkelige stilling var utvivlsomt korrekt. Man har påstået at han ved samme lejlighed indrømmede, at han i Berlin havde erklæret sig villig til at give afkald på den fælles dansk-slesvigske rigsdag. Det kan ikke være rigtigt. Ikke blot strider det mod statsrådsprotokollens referat, men en sådan opgivelse af selve hovedpunktet i det nationalliberale program vilde øjeblikkelig have fremkaldt den stærkeste reaktion fra i hvert fald Clausen og Madvig. Den velinformerede Krieger udtrykker vist den almindelige mening, også i ministeriet, når han i juni, da han må have

kendt Madvigs syn på sagen, skrev til Monrad, at Sponneck på sin rejse havde opnået mere, end nogen ventede.

Statsrådets opfattelse af hans resultat formulerede Madvig til brug for rigsdagen nøgternt som så, at regeringen nu kunde anvende projektet som basis for notablernes forhandlinger. Men nogle af hans kolleger mente nok at målet var i sigte. I en tale i Skandinavisk Selskab for Sponneck ved hans hjemkomst sagde Clausen, at man nu turde håbe på en heldig afgørelse af vore ydre forhold. Trods modsatte påstande navnlig i Rosenørns erindringer, fremsat med kendskab til den senere udvikling, tør det vistnok hævdes, at der nu herskede en ikke ringe optimisme hos den fløj af ministeriet, der vilde en fælles dansk-slesvigsk rigsdag. Optimismen kunde til en vis grad finde næring i Reedtz' mundtlige erklæring til statsrådet sidst i juni om resultatet af *hans* mission: at »navnlig den russiske regering [havde] tilsagt ham sin bestemteste understøttelse« til at gøre notabelprojektet gældende. A. W. Scheel, der i sommeren 1850 resigneret havde imødeset en helstatsløsning, fortæller at han fik nyt mod, da Reedtz både før notabelforsamlingen og på hjemrejsen fra Warschau (efter at de holstenske notabler kategorisk havde afvist projektet) forsikrede ham, at projektet vilde kunne gennemføres overfor udlandet; den sidstnævnte gang tilføjede Reedtz: i dets oprindelige skikkelse, d. v. s. uden de danske notablers ændringer, men altså dog med den fælles dansk-slesvigske rigsdag. Den gunstige lejlighed til at rejse delingsspørgsmålet i ministeriet, som Madvig havde ventet på, var igen skudt ud i det uvisse⁸⁰.

På denne baggrund bør man se den revision i ejderdansk retning af den foreløbige liste over danske og slesvigske notabler, som i marts 1851 »med stor mølge« fik statsrådets flertal for sig, og hvorved bl. a. helstatsmanden David blev fjernet fra den kongerigske og to ridderskabsmedlemmer fra den slesvigske repræsentation. Samtidig blev den holstenske notabelliste revideret, bl. a. fordi forbundskommissærerne ønskede indflydelse på valget, og Reventlow-Criminil udtalte i den forbindelse, at det vilde blive vanskeligt at finde egnede holstenere, som ikke var slesvig-holstensk sindede, d. v. s. var tilhængere af en snæver forbindelse mellem hertugdømmerne. Man måtte altså på forhånd regne med holstensk modstand mod projektet, og statsrådsflertallet havde allerede heri en grund til at vælge kongerigske og slesvigere, der kunde ventes at antage det. Kongen og flere ministre sagde det åbent. Iøvrigt er det et spørgsmål, om den nye holstenske liste var mere slesvig-holstensk farvet end den gamle.

Neergaards formodning, at nogle af ministrene med revisionen tilsig-

tede at »sprænge notabelprojektet i luften«, kan da næppe fastholdes. Hvad man vilde, var at sikre projektet et flertal og navnlig naturligvis forebygge, at slesvigere og holstenere forenede sig imod det. At man forelagde rigsdagen projektet, at begge rigsdagens formænd nu blev anbragt på listen, og at den af projektet »gennemtrængte« gesandt i Wien Bille-Brahe på Sponnecks og Madvigs forslag blev kommissarius tyder også på, at statsrådsflertallet ventede et praktisk brugbart resultat. Sponneck sagde under forhandlingerne om valget at udlandet vilde besvære sig over enhver notabelliste, men først og fremmest vilde have ende på sagen, og i denne tro har sikkert andre handlet.

Da Wiese i notabelforsamlingen 31. maj på holstenernes vegne afviste projektet og krævede den gamle forbindelse mellem hertugdømmerne genoprettet, blev hans erklæring og det dansk-slesvigske mådeholdne svar, der fastholdt projektet som basis, straks meddelt de interesserede magter, åbenbart for at demonstrere, hvor umulige holstenerne og hvor loyale de andre var. Dagen efter at Reedtz var kommet hjem med opmuntrende meddelelser om Ruslands holdning til projektet, skrev Sponneck til Krieger og rådede til at være forsigtig med at ændre det i »dansk« retning; det tyder på, at finansministeren stadig anså det for gennemførligt. Sponneck havde stor respekt både for udlandet og for den i rigsdagen repræsenterede magt. Når han selv havde fundet en løsning, der syntes akseptabel for begge parter, er det ikke underligt, at han længst muligt holdt fast ved den og troede på den.

Madvig støttede ved notabellistens revision Tillisch, der ønskede notabler også fra den jævne slesvigske befolkning for at få »det danske parti« repræsenteret, og det var Madvig, der foreslog Kriegers valg. Samtidig forfulgte han vistnok stadig sit særlige formål. Han gik med usædvanlig varme i brechen for Tillisch's forslag om Laur. Skau, ved hvis udnævnelse ikke blot Reedtz, krigsministeren og Reventlow-Criminil, men også Bardenfleth og oprindelig Rosenørn og Sponneck bl. a. af hensyn til udlandet var betænkelige, og det lykkedes at få Skau valgt; men Skau havde tidligere i breve til Madvig vist sympati for delingstanken. Og da Madvig på premierministerens vegne bad Andræ tage mod valget til notabel, tilføjede han, at navnlig han selv »af specielle hensyn« vilde sætte pris på, at Andræ kom med. Det sigter formodentlig til at Andræ var delingstilhænger. Er formodningen rigtig, havde Madvig ikke helt opgivet sit håb fra oktober om et subsidiært delingsforslag fra notabellerne⁸¹.

En anden omstændighed kunde tyde på det samme. Kort før notabellerne trådte sammen i Flensborg havde Madvig i begyndelsen af maj en

samtale om projektet med Krieger, måske tillige med Hall og Andræ. De tre notabler dannede under forsamlingen en intim gruppe, der gennem Krieger holdt forbindelse med Madvig og gav ham gode råd. Da Madvig havde sovet et par nætter på samtalen, skrev han til Krieger og advarede ham »og de to andre herrer« mod at kritisere projektet for skarpt overfor Sponneck, da man ikke turde støde nogen og navnlig ikke en så betydelig mand over til modpartiet. Han fremhævede, at det, selv om man nærede ringe håb og store betænkeligheder, var vigtigt at prøve at forbedre udkastet ved at »klare forholdet til Holsten« og »sætte den slesvigske landdag på det rette standpunkt«, hvad der må sigte til lempelige ændringer i ejderdansk retning. »Ellers«, fortsatte han, »udsættes vi for at tabe indflydelsen på noget, som dog kan blive gjort gældende. Endnu idag har jeg set nye beskyldninger og klager over, at den danske regering vil noget andet end programmet, den havde tilbudt. Ethvert forsøg i anden retning må og tør kun komme frem som subsidiært og fremtvunget ved de uovervindelige vanskeligheder, den antydede plan frembyder, og som resultatet af flensborgske indtryk, som forsøg på at tilvejebringe den så attråede tilnærmelse og udsoning, på hvilken måde den kan opnås. Det samme smager forskelligt, når det frembæres forskelligt og til forskellige tider«.

Efter sammenhængen synes det at måtte være østmagterne der vil kræve en særlig motivering for at gå med til en løsning i »anden retning«, og Madvig må da med disse ord enten sigte til en ren ejderdansk plan med ganske løs tilknytning af Holsten eller til en deling omtrent som han havde foreslået den i oktober. Da en rent ejderdansk løsning vanskeligt på dette tidspunkt kunde betegnes som et skridt til forsoning, er der snarest tale om det sidste, og Madvig har i så fald drøftet Slesvigs deling med sine tillidsmænd blandt notablerne uden at møde absolut afvisning. Krieger, der nu almindeligt anses for inkarneret ejderdansk, havde i hvert fald i sommeren 1848 ment, at den danske regerings program måtte ændres til »en god deling«, da Preussen kom med i krigen, og »en lidt mindre god deling«, så længe vi havde hele Tyskland imod os. Dette svarer jo til de to stadier i Madvigs delingsforslag 1850 og 1849. Hall tilhørte sammen med bl. a. Tscherning, Knuth, Andræ og Ploug den kreds af politikere, der i maj 1849 samledes for at virke på ministerium og opinion mod en »slesvig-holstensk« fred, og hvis talsmænd C. M. Jespersen og T. C. Dahl overfor Clausen havde erklæret at foretrække en deling for en helstatslignende løsning. Andræ var som nævnt notorisk delingstilhænger. Hvis Neergaard har ret i, at Andræ i Flensborg søgte at vinde gehør for en administrativ deling af hertugdømmet, er det formodentlig sket i for-

ståelse med Madvig, selv om kun en legislativ deling har kunnet tilfredsstille denne⁸².

Holstenerne viste imidlertid ingen sympati for delingstanken, den blev ikke omtalt i notablernes indstillinger, og dermed var en vigtig forudsætning for Madvigs særpolitik bristet. Det er vel også tvivlsomt, om han på dette tidspunkt har troet synderligt på, at hans idé kunde vinde fornøden tilslutning blandt notablene eller i regeringen, men det er kun med stærke forbehold muligt at sige, hvad Madvig nationalpolitisk tænkte og vilde som minister efter Sponnecks hjemkomst. Det er dog sandsynligt, at han nu en tid har ment, at projektet kunde gennemføres. Selv hvis han stadig foretrak delingen, måtte han jo anse en ejderdansk løsning i en eller anden form for antagelig. Endogså det uændrede regeringsudkast var fra hans synspunkt langt bedre end en helstatsplan, skønt det forudsatte en snævrere forbindelse mellem hertugdømmerne og en løsere mellem kongeriget og Slesvig, end han ønskede, og navnlig gjorde kirke- og undervisningsvæsenet til slesvigsk særanliggende. Da han sidst i maj skrev til Krieger om et konservativt ministerium Sponeck til løsning af det slesvigske spørgsmål, mente han vel snarest, at Sponeck kunde og vilde gennemføre en ordning som notabelprojektets, og han må i hvert fald have tænkt, at en egentlig helstatsordning kunde undgås og ikke var ønsket af finansministeren. En ganske vist tvetydig bemærkning i et brev af 17. maj til Krieger om, at regeringsudkastet jo ikke var godkendt af de tyske magter som endelig ordning og derfor kunde ændres, fortolkes naturligst således, at Madvig har anset det for muligt at gennemføre et modificeret notabelprojekt, også hvis holstenerne nægtede at gå ind på det.

I 1883 påstod Madvig, at han gik ind i juliministeriet med den hensigt at rejse delingsspørgsmålet under statsrådets behandling af notablernes indstilling, men den blev behandlet både første og anden gang, uden at han såvidt det af statsrådsprotokollen kan ses mælede et ord om deling. Et par dage efter juliministeriets dannelse skrev han til Krieger om folkets »afkølede eller uklare stemning«. Han hævdede, at han nu efter bedste evne måtte holde fast ved den retning, der var betegnet ved ministeriets program, altså notabelprojektet, »og i ethvert tilfælde søge at holde alt opret indtil rigsdagen, medens om muligt i en anden retning en forbedring af stemningen og en noget friskere og tillidsfuldere virksomhed befrier os fra noget af det tryk, som stillingen i Holsten bringer«. »En anden retning« kan måske sigte til Slesvigs deling — i så fald har Madvig stadig anset Krieger for delingstilhænger — men dog snarere til et renere ejderprogram. I det nye ministerium måtte det være endnu van-

skeligere at finde jordbund for delingstanken end i det gamle. Og når Madvig overfor sine kolleger vilde støtte sig til rigsdagen og den offentlige mening (hvis »stemningen« da betyder folkestemningen, som er omtalt tidligere i brevet), var vejen den modsatte af den, han før vilde gå for at sætte sin nationale politik igennem, og kunde næppe tænkes at føre til Slesvigs deling.

Hvis denne formodning holder stik, har Madvig i sommeren 1851 opgivet delingen som praktisk politik og sat sit ganske vist spinkle håb til en ejderløsning i en eller anden form. Efterretninger om en tiltagende »nyholstensk« bevægelse for at rive Holsten helt løs fra monarkiet har måske bestyrket ham i dette håb og var vel i det hele taget vand på den ejderdanske mølle. Formodentlig har han til at begynde med regnet med de neutrale stormagters og navnlig Ruslands støtte, efter at vi i det væsentlige havde opfyldt dets ønsker om personskifte i regeringen. Rusland havde jo oftere vist, at det trods tysk modstand kunde sætte sin villie igennem i vor sag. Først i efteråret synes han helt at have forstået, at ikke engang Rusland vilde lade sig nøje med personforandringer og en konservativ kurs i den indre politik⁸³.

5. *Madvig i A. W. Moltkes tredie ministerium.*

De vigtigste af de ændringer i notabelprojektet, notabernes danske flertal havde foreslået, blev fjernet ved behandlingen i statsrådet august—oktober 1851, tildels mod Madvigs stemme. Hovedkampen stod i de første dage af oktober om fremgangsmåden ved forfatningsplanens gennemførelse og om monarkiets hærordning, men da havde allerede Østrig og Preussen i depecher af 9. og 14. september faktisk erklæret notabelprojektet for uantageligt, og Rusland og England gjorde fælles sag med dem. Reventlow-Criminil, der som regeringskommisær for Holsten deltog i forhandlingerne, Carl Moltke og Reedtz forlangte med de tyske stormagters krav i ryggen, at forfatningsplanen skulde forelægges også for Slesvigs stænder, hvor danskerne efter den gældende valglov var i sikkert mindretal, mens Sponneck vilde have den drøftet af en europæisk kongres.

Begge fremgangsmåder kunde ventes at føre til, at det påtænkte fællesskab mellem Slesvig og Danmark måtte opgives, og Madvig afviste dem derfor. Han ønskede selve den konstitutionelle forbindelse mellem kongeriget og hertugdømmet oktrojeret og dermed sat uden for diskussion, og vilde ikke overlade de særlige repræsentationer — for Slesvigs vedkommende helst en landdag valgt efter en ny, for danskerne mere gunstig valglov — mere end indflydelse på detaljer. Hærenheden i monarkiet var

allerede før 1848 blevet stærkt angrebet af de nationalliberale, bl. a. fordi den medførte, at danske tropper kunde komme til at indgå i det holsten-lauenborgske forbundskontingent, og Madvig erklærede først i oktober — med en anden begrundelse — at måtte udtræde, hvis den nu vedtoges; derimod var han villig til at blive, hvis de holsten-lauenborgske troppers forhold til den øvrige del af monarkiets armé forbeholdtes nærmere bestemmelse. Iøvrigt afviste han A. W. Moltkes forslag om at vente med at tage endelig stilling til notabelprojektet for at undgå krise lige inden rigsdagens sammentræden. Også Carl Moltke og Reedtz ønskede nu åbenbart klare linier, og den saglige konflikt synes at være blevet accentueret ved en personlig modsætning mellem de to og Sponneck. Så let denne end tilpassede sig til de skiftende politiske magtforhold, har han næppe med glæde set chancerne svinde for gennemførelsen af hans eget projekt, til hvilket en del af hans prestige var knyttet, og Reedtz, der af sine modstandere blev mistænkt for dobbeltspil, var en velegnet syndebuk. »Alt ondt kommer fra Reedtz«, skal Sponneck i denne situation have sagt. Da tilhængerne af hærenhed, deriblandt ikke blot Carl Moltke, Reedtz og krigsministeren, men også Bardenfleth og Tillisch, blev overstemt, valgte Carl Moltke dette spørgsmål at demissionere på. Han blev kort efter fulgt af Reedtz, der anså tiden for kommet til officielt at opgive planen om den konstitutionelle forbindelse mellem Danmark og Slesvig, og af krigsminister Fibiger⁸⁴.

Under og efter krisen havde forskellige medlemmer af ministeriet føling med østmagternes gesandter, navnlig den russiske gesandt Ungern-Sternberg. Både Tillisch og Sponneck tog under disse forhandlinger afstand fra ejderdanskerne, men fremhævede partiets styrke, som det endnu var nødvendigt at tage hensyn til. Det er formodentlig en refleks af deres opfattelse, når den russiske gesandt under krisen indberettede, at ministeriets afgang vilde bringe »Casinodemagogerne« til magten. Sponneck erklærede i en af disse samtaler, at notabelprojektet ikke var udtryk for hans hjertens mening, men at intet ministerium uden ydre pres kunde opgive den konstitutionelle forbindelse mellem Danmark og Slesvig. Han påkaldte ligefrem et magtsprog fra stormagterne eller i det mindste Rusland, der kunde tvinge Danmark til at genoprette absolutismen eller gennemføre en konservativ helstatsforfatning.

Som foreløbigt program enedes det rekonstruerede ministerium, hvori Madvig var optaget, om notabelprojektet med visse modifikationer, heriblandt at fællesskabet mellem de holsten-lauenborgske tropper og den øvrige del af monarkiets hær først senere skulde fastsættes; forfatningsplanen som helhed skulde ikke forelægges Slesvigs stænder, men even-

tuelt en nyvalgt slesvigsk landdag i forening med den danske rigsdag. Det ser ud som et sidste forsøg på ved små indrømmelser at komme stormagterne i møde, uden at bryde afgørende med den nationale linie og rigsdagens flertal, som man stadig mente at måtte tage hensyn til.

C. A. Bluhme, der var tiltrådt som udenrigsminister ved rekonstruktionen 18. oktober, indledte imidlertid straks uden forhåndsftale med statsrådet, men næppe uden at vide at han var på linie med notabelprojektets fader, forhandling med stormagterne om programmet. Han oplyste statsrådet om, at magterne ønskede hærenheden opretholdt og hele forfatningsplanen forelagt Slesvigs stænder, at Østrig og Preussen aldrig vilde godkende en fælles dansk-slesvigsk rigsdag, at programmets offentliggørelse vilde få de to stormagter til at henskyde vor sag til forbundsdagen og at faren for krig så var overhængende. Allerede i statsrådet 8. oktober, da Reedtz gjorde opmærksom på, at Rusland stillede sig bag Østrig og Preussen, havde Madvig bittert sagt, at hvad udlandet nu krævede ikke blot var en mere konservativ regering, men en »tilbagevenden i det hele« til den gamle tilstand i monarkiet, d. v. s. opgivelse af alt, hvad Danmark i disse år havde kæmpet for. Nu ønskede han det foreløbige program, altså også den konstitutionelle forbindelse mellem Danmark og hele Slesvig, fastholdt og meddelt såvel rigsdagen som stormagterne. Hvis dette skulde føre til åben konflikt med Forbundet, mente han vi måtte lade stormagterne påtvinge os en ordening, da vi ikke kunde føre krig alene.

Han protesterede også mod det forslag, som Bluhme fremsatte i statsrådet 27. oktober efter forhandling med den russiske gesandt: at kongen foreløbig skulde regere enevældigt i hertugdømmerne. Madvig frygtede, at de på den måde underordnede hertugdømmer vilde slutte sig sammen, mens »et vist parti« (d. v. s. bondevennerne) i Danmark vilde stræbe efter at isolere os fra Slesvig for at holde fast på grundloven, og på den anden side udlandet prøve at ændre kongerigets forfatning. Hellere end at give efter for en sådan indblanding vilde han — hvis det havde været muligt af hensyn til rigsdagen — at vi af os selv genindførte absolutismen i kongeriget, en udvej han allerede havde antydnet i statsrådet 13. august.

Madvigs frygt for følgerne af, at den danske regering gik på akkord i det han anså for det nationale livsspørgsmål, hans modstand mod alt, hvad der kunde grave skellet mellem kongeriget og Slesvig dybere, hans bekymring for at vi selv skulde berede vejen for en ny slesvigholstenisme, er åbenbar og forståelig. Hans ønske om en protestpolitik må ses på baggrund af den nationalt oprørte stemning på rigsdagen og i offentligheden i oktober, der fik udtryk i en stor ejderdansk adresse og som kan have

givet ham håb om bred tilslutning til at fastholde notabelprojektet. Han fandt imidlertid ingen støtte i statsrådet, selv om bl. a. Bardenfleth angreb Bluhmes forslag om enevældigt styre i hertugdømmerne. Midt i november havde Madvig selv opgivet sin idé og erkendte, at det ikke nu, efter at Bluhme faktisk havde bundet sig navnlig overfor Rusland, var muligt at fastholde det oprindelige program. Skønt statsrådets flertal på en måde, som han ikke kunde billige, og som han også senere opfattede som et løftebrud, havde forladt den basis, ministeriet var dannet på, og stilede mod en helstatsordning, kostede det ham tilsyneladende endnu visse overvejelser at beslutte at gå; da han 19. november meddelte statsrådet sin bestemmelse, sagde han, at han ikke kunde slutte sig til flertallets program men heller ikke var i stand til at opstille noget bedre, og at han ikke efter sin demission vilde bekæmpe den nye politik, men tværtimod tilråde underkastelse. En sådan holdning har været ham mulig, fordi flertallets program bestemt tog afstand fra slesvigholstenismen: kongen vilde ikke tillade en nærmere forbindelse mellem Holsten og Slesvig end mellem hvert af disse hertugdømmer og kongeriget. Madvigs afskedsansøgning blev først bevilget 7. december, iflg. livserindringerne bl. a. fordi Moltke og andre kolleger vilde holde på ham af hensyn til rigsdagen, en oplysning som bekræftes af en indberetning fra den tilsyneladende velunderrettede franske gesandt.

I sit skrift fra 1864 om den nationale politik siger Madvig, at hans endelige udtræden af ministeriet stod i forbindelse med et sidste forsøg på at bringe delingstanken frem, foretaget mere »af en slags troskab« end med håb om resultat. Det er bemærkelsesværdigt, at påstanden ikke gentages i hans senere fremstillinger af hans forhold til Slesvigs deling. Hvis den ikke skyldes en fejlhuskning, har der nok kun været tale om et af den slags forsøg på fornyet prøvelse af alle teoretiske muligheder, også de forlængst opgivne, som man gør i en håbløs situation, og det må dateres til de allersidste dage af hans ministertid. I det rigtignok meget usikre og ufuldstændige billede af Madvigs nationale politik i tiden fra sommeren 1851, indtil han opgav protestpolitikken, kan et delingsforslag vanskeligt passes ind.

Det er ikke klart, i hvilken grad Madvigs holdning efter notabelforsamlingen og navnlig overfor Bluhmes politik har været påvirket udefra, heller ikke hvilke forhandlinger den af rigsdagen nedsatte såkaldte velfærdskomité har ført med ministeriet. Måske var det et led i en planlagt nationalliberal aktion, at Madvig få dage før rigsdagens sammentræden, og efter at den østrigske ministerpræsident fyrst Schwarzenberg i sine depecher af 9. september havde taget bladet fra munden, i statsrådet

30. september optog notabelflertallets forslag om at overføre kirke- og undervisningsvæsenet til de dansk-slesvigske fællessager, som han ved 1. behandling af notablernes indstilling havde opgivet; men det er også muligt, det blot var et skridt på hans ensomme vej til protestpolitikken. Det blev i hvert fald hurtigt tydeligt, at rigsdagen ikke vovede at besvare Bluhmes program med et mistillidsvotum. Allerede de nationalliberale føreres holdning i folketingets hemmelige møder først i november må have vist Madvig, at der ikke var jordbund for en desperat protestpolitik, selv om Clausen senere talte for en sådan efter at Madvig havde opgivet den.

På den anden side vilde Madvigs forbliven i ministeriet efter at det havde antaget helstatspolitikken have betydet et betænkeligt brud med hans fortid, hvad han naturligvis selv var klar over. De sidste måneder havde slidt på hans popularitet. Fædrelandet havde ved sommerkrisens begyndelse kaldt Madvigs og Clausens forbliven »den sidste støtte, hvorpå nationalitetens og frihedens venner bygger deres håb«, men da der var udsigt til, at Madvig vilde fortsætte alene med Reedtz som udenrigsminister, advarede bladet ham mod at sætte sin politiske betydning og sit gode navn på spil. Også privat måtte Madvig høre for sin indtræden i juliministeriet, og da krisen var overstået, skrev Balth. Christensen til Tscherning, at Madvig efter nylig at have været publikums helt var blevet dets bête noire. Efter hans endelige demission gik Dagbladet så vidt som til at påstå, at han først forlod regeringen, da rigsdagen mindede ham om »ære og pligt«. Bladet betegnede ham som det sidste bånd mellem rigsdagens majoritet og ministeriet, en ærlig dansk mand, men svag. Hvis protestpolitikken var blevet til virkelighed, vilde tonen være blevet en anden, men i den faktiske situation kan det set fra ministeriets synspunkt ikke i samme grad som tidligere have været påkrævet at bevare ham som medlem. Hans værdi som garant overfor den ejderdanske retning vilde være forsvundet⁸⁵.

6. Madvig og helstaten.

Den 27. januar 1852 udnævntes ministeriet Bluhme, uden Bardenfleth og Tillisch, med Madvigs gamle modstander C. F. Hansen som krigsminister og Carl Moltke som minister for Slesvig. Ved kundgørelsen 28. januar lovede regeringen en helstatsforfatning for det firdelte monarki, og der oprettedes et gehejmestatsråd, af hvis medlemmer de to ministre for Slesvig og Holsten-Lauenborg kun var ansvarlige overfor kongen, mens

de øvrige ministres ansvarlighed overfor rigsdagen blev indskrænket til de kongerigske sager.

I folketinget sagde Madvig åbent, at han som minister havde arbejdet for Slesvigs deling: »Jeg har til enhver tid, på ethvert sted, hvor jeg kunde tale frit, stræbt at gøre den tanke gældende, at man for at fastholde unionspolitikken i denne form [d: efter martsministeriets program] mellem Danmark-Slesvig og Holsten-Lauenborg, måtte, og fra et nationalt standpunkt gerne kunde, underkaste sig en sådan territorial indskrænkning for den ene del, der ene syntes at give udsigt til at gennemføre den«. Nogen tvivl om den »indre sandhed og berettigelse« af en snæver forbindelse mellem kongeriget og det hele Slesvig udtalte han ikke, og det var forbindelsen efter martsprogrammet, ikke ifølge notabelprojektet, som han betegnede som uigennemførlig. Han erklærede, at han stadig foretrak en union mellem Danmark-Slesvig (eller den danske del deraf) og Holsten-Lauenborg for selv den bedste helstat, men at man nu ikke kunde undgå »i det ringeste alvorligt at forsøge en helstatspolitik«; der var kun tilbage at prøve at gøre den så gunstig som muligt for Danmark, fastholde skellet mellem hertugdømmerne og ikke løsne forbindelsen mellem kongeriget og Slesvig.

Madvig var naturligvis betænkelig både ved ministeriets sammensætning og ved de problemer, kundgørelsen rejste m. h. t. Slesvigs stilling, ministrenes ansvarlighed og grundlovens indskrænkning, og han ønskede snarest muligt at komme ud af overgangstilstanden og få en helstatsforfatning. At januarkundgørelsen nu måtte anerkendes som grundlag for monarkiets organisation, var også de nationalliberale føreres mening. Som tidligere minister var Madvig dog mere forstående overfor de vanskeligheder, regeringen måtte kæmpe med, mere tilbøjelig til at give den en fair chance, og i kraft af sine særlige erfaringer kunde han med en vis autoritet virke beroligende på tinget. Da et par af ministrene ved ubehændige udtalelser havde fremkaldt forslag fra Krieger om en skarp dagsorden, lykkedes det ham i hvert fald med besindighed at finde vej ud af den tilspidsede situation, samtidig med at han hævdede rigsdagens ret og værdighed⁸⁶.

Også i arvefølgesagen 1852—53 søgte Madvig at mægle, også her var han bundet af sin fortid. Han havde været med til at godkende de forhandlinger med Rusland, der førte til anerkendelsen af prins Christian som tronfølger. Regeringen begærede rigsdagens samtykke til at kongelovens arveretsparagraffer blev ophævet og tronfølgen derefter ordnet på den i Londontraktaten 1852 nævnte måde. Da forudsætningen for Ruslands tilslutning efter Madvigs mening var ophævelsen af den kvindelige

arvefølge, kunde han ikke som J. E. Larsen og hans meningsfæller i rigsdagen angribe realiteten eller benytte sagen til at lægge pres på regeringen i forfatningsspørgsmålet. Han fæstede sig ved formen og krævede prinsen anerkendt som konge eller dog som tronfølger i henhold til kongeloven, inden kongelovens arvefølge blev ophævet. Derved vilde man, hævdede han, undgå et »dansk monarki fra 1852«, dannet ved en stormagtsbeslutning, den nye fyrsteslægt vilde blive kaldet af landet selv, ifølge landets lov som bandt kongeriget og Slesvig sammen, og det vilde være klart at glyksborgerne modtog »en krone, under hvilken Danmark er det uomtvistelige hovedland«. Efter regeringens forslag vilde de derimod arve monarkiet som et kompleks af enkelte lande, der ikke blev holdt sammen af nogen ældre ret. Han anså det for farligt af hensyn til slesvigholstenerne, der ikke vilde opgive det allermindste af deres tidligere retsgrunde.

Madvigs standpunkt deltes til at begynde med bl. a. af Hall og Monrad, men skønt han forsvarede det med varme og fremragende veltalenhed, kunde han hverken vinde J. E. Larsens tilhængere, der fandt, at han opgav hovedsagen, kongelovens arvefølge, eller regeringen, som efter at Bluhme en tid havde givet Madvig håb om forlig til sidst satte sin villie igennem uden afkortning. Madvigs noget subtile forslag er betegnende for hans nationalpolitiske holdning. Ligesom i delingsspørgsmålet anerkendte han de aktuelle kendsgerninger, men vilde ikke helt opgive den historiske ret, han hævdede kongerigets fortrinsstilling i monarkiet og var stadig på vagt mod slesvigholstenske tendenser, ikke mindst i selve Tyskland. Senere bebrejdede han regeringen, at den ikke havde søgt at binde hertugdømmernes stænder ved at forelægge dem tronfølgesagen, og at den ikke havde vovet at æske forbundets tiltrædelse af Londontraktaten. Man påstår, sagde han, at i politik betyder retten intet, »men jeg tror, at retten betyder særdeles meget, thi megen misbrug af magten er fremkaldt af misforståede retsfølelser«⁸⁷.

I spørgsmålet om monarkiets forfatning og grundlovens indskrænkning til at gælde kongerigets særlige anliggender var han forsåvidt enig med regeringen (og faktisk med rigsdagens flertal), som han anså det for ugørligt at lade rigsdagen alene og ikke tillige hertugdømmernes stænder vedtage fællesforfatningen; som forholdene lå, måtte den oktrojeres. Han stemte også ligesom Monrad og enkelte andre for regeringens forslag om at udskrivningsvæset skulde være fælles, men bekendte samtidig sin tro på den almindelige værnepligt. Iøvrigt sluttede han sig til rigsdagsflertallet og krævede fællesforfatningen meddelt rigsdagen inden grundlovsindskrænkningen endeligt blev vedtaget. Helst vilde han have kendt

fællesforfatningen på et endnu tidligere stadium, for at kongerigets forfatning kunde blive tilpasset til monarkiets. På dette punkt lagde han megen vægt. Han anså det for umuligt at skabe en fællesforfatning, der kunde beherske modsatte politiske systemer som den demokratiske grundlov og de konservative stænderordninger i hertugdømmerne.

Han antydede også den vej, han ønskede at gå: Slesvigs og Holstens forfatninger skulde gøres mere frisindede og grundloven måske til gengæld mere konservativ. Når han hævdede som sit princip kun at vedtage hvad der var en nødvendig følge af »og hvad der er vigtigt for fællesforfatningen«, erklærede han sig altså med de sidste ord rede til indrømmelser m. h. t. kongerigets forfatning, som flertallet i rigsdagen ikke vilde gå med til, og han fralagde sig bestemt den mening, at grundloven »endog blot i alt væsentligt« skulde være forbillede for fællesforfatningen. Endelig forlangte han sikkerhed for, at landsdelene blev repræsenteret efter folketallet; Madvigs gamle frygt for paritet mellem kongeriget og hertugdømmerne dukkede op overfor en regering, af hvis medlemmer tre havde kontraseret januarreskriptet 1848. Da Ørsted svarede, at hertugdømmerne fornemmelig ved egen skyld havde mistet retten til en sådan indflydelse, sagde Madvig: Skyld har de haft, men de skal indtræde i fællesforfatningen som vore aldeles brødefri, ligeberettigede medborgere. Pariteten afviste han, fordi den var unaturlig⁸⁸.

Uanset hvad Madvig har ladet være usagt om sine motiver, ønskede han altså nu et konsekvent gennemført helstatsforsøg, med organisk sammenhæng mellem den fælles og de særlige forfatninger, en helstat under dansk ledelse, men iøvrigt med lige ret for monarkiets beboere; for at opnå en sådan ordening var han villig til betydelige konstitutionelle ofre i konservativ retning, ja bragte dem måske med glæde. Men regeringen vilde ikke opfylde de betingelser, rigsdagen havde stillet, det var umuligt at få klar besked om dens hensigter, og i marts 1854 stemte Madvig for Monrads adresse til kongen, der udtalte tvivl om ministeriets politiske pålidelighed og frygt for at det vilde bryde grundloven og ændre den ved oktroj. Alligevel havde Madvigs holdning været en sådan, at han ikke blot undgik den afskedigelse, der kort efter ramte tre af oppositionens førere, men endog 26. juli 1854 blev udnævnt til medlem af rigsrådet, da den Ørstedske absolutistiske fællesforfatning var oktrojeret.

Den 3. august kvitterede han fra Haderslev for udnævnelsesreskriptet uden at tilføje nogen protest. I skrivelse af 2. august bad flere national-liberale politikere og andre københavnske landstingsvalgmænd ham lade være at modtage hvervet, fordi Ørsteds forfatning var grundlovsstridig. Først 12. august ansøgte Madvig kongen om fritagelse og erklærede sam-

tidig at ville nedlægge sit landstingsmandat på grund af svigtende kræfter. Overfor en ny opfordring fra regeringen fastholdt han sin beslutning og hævdede, at den var taget og meddelt hans nærmeste, inden han modtog valgmændenes brev. Han betegnede nu helstatsforfatningen som nationalt men ikke konstitutionelt tilfredsstillende og henviste til sin tidligere politiske optræden, men tog samtidig afstand fra oppositionens yderliggående kritik af regeringen. Sin udtræden af landstinget begrundede han med, at han som særlig betroet embedsmand ikke vilde indvikles i fortsat opposition. Det sidste skridt skyldes jo nok frygt for at komme til at dele Monrads, Halls og Andræs skæbne. Senere vedgik han offentligt, at det kostede ham megen tvivl og kamp at sige nej til at indtræde i rigsrådet. Det er åbenbart, at han var villig til at gå langt med helstatsforsøget, og at det ligesom i november-december 1851 faldt ham svært at begribe, hvad en folkevalgt politiker kan og ikke kan⁸⁹.

Under sin kortvarige politiske uvirksomhed trøstede Madvig sig med, at han vilde have stået lige så isoleret blandt oppositionen i landstinget som overfor ministeriet, og deri havde han jo nok ret. Efter Ørsteds demission kunde han i hvert fald støtte sig til regeringen, og han blev i landstinget en tro forsvarer af ministeriet Bangs forfatningspolitik. Han betegnede dets udkast til fællesforfatning som »fuldkommen tåleligt« og ønskede det godkendt af rigsdagen uden forbehold, for at ikke regeringen under fællesforfatningens videre udvikling skulde være bundet af forpligtelser overfor den ene af de særlige repræsentationer. Han modsatte sig derfor den af Lehmann og flertallet gennemførte udvalgsbehandling. Det stemte godt med, hvad han tidligere havde sagt, når han såvidt muligt vilde undgå at stille hertugdømmerne ugunstigere end rigsdagen i forholdet til fællesforfatningen. Senere imødegik han Lehmann, der ikke vilde anerkende fællesforfatningens § 22 (om gehejmestatsrådets afgørelse af tvister om grænsen mellem særligt og fælles) som »ubetinget lovlig«. Madvig kom ved sin regeringstro holdning i modsætning til det national-liberale flertal, og han fik ved sit valg til rigsrådet 1856 kun en »meget lunken understøttelse« fra deres side⁹⁰.

Det vidner formentlig om Madvigs ry som pålidelig helstatsmand med konservativ farve, at Treschow anbefalede hans udnævnelse til rigsrådspræsident — ganske vist efter fru Andræs sigende med den b hensigt at »blive fri for hans forbandet kedelige snak«. Det havde også været svært at finde en dansk mand til posten, der på een gang var mere acceptabel for begge de i koalitionsregeringen Bang-Scheele repræsenterede politiske hovedretninger og mindre uantagelig for den tyske minoritet. Hans dansk-nationale indstilling var notorisk, men han havde tillige lagt større

respekt for tyskheden i hertugdømmerne og mere villie til forsoning for dagen end de fleste nationalliberale. Som folketingsformand havde han vist både liberalitet og myndighed, nødvendige egenskaber hos præsidenten for en nationalt splidagtig forsamling. Han havde tilstrækkelig erfaring og juridisk indsigt til at klare de fortolkningsspørgsmål, som måtte opstå i rigsrådet, hvor en ny parlamentarisk og konstitutionel praksis skulde grundlægges. Mod disse fortrin vejede det kun lidt, at han talte sit naturligtvis grammatikalsk korrekte tyske med bornholmsk tonefald, og at alene hans slette økonomi forhindrede ham i at samle tyske og danske rigsrådsmedlemmer til selskabeligt samvær, hvad han selv beklagede⁹¹.

Madvig havde ord for i politik at være værst mod sine venner, og fru Andræ mente at han som rigsrådspræsident irettesatte danske mere end tyske. Han gjorde i hvert fald i de første samlinger sit bedste for at dæmpe de nationale modsætninger. Han skred ind, når en taler klassificerede medlemmerne efter landsdele, han slog ned på Lehmanns mindre taktfulde bemærkninger om det slesvig-holstenske oprør, han viste, ud over hvad forretningsordenen krævede, imødekommenhed overfor de tysktalende rigsråder. Selv disses mere eller mindre skjulte angreb på fællesforfatningens lovlighed gik han i virkeligheden udenom med den stående bemærkning, at de herrer ved at deltage i forhandlingerne anerkendte forfatningen. Hans formandskab blev også i hvert fald i den første samling anerkendt fra den tyske minoritets side, og senere betegnede Tschering, der hyppigt havde sammenstød med Madvig, ham som den bedst mulige præsident⁹².

Ved kundgørelse af 6. november 1858 blev oktoberforfatningen på grund af forbundets krav sat ud af kraft for Holstens og Lauenborgs vedkommende. »Madvig ryster på hovedet«, skrev Krieger i sin dagbog, men i 1859 hævdede Madvig i overensstemmelse med ministeriet, de nationalliberale og enkelte andre, at det af danske og slesvigske medlemmer bestående rigsråd ikke behøvede at indskrænke sig til at vedtage, hvad der var absolut nødvendigt for at holde statsmaskineriet igang, at det var kompetent også til at beslutte om forfatningsændringer, og at forfatningsreglerne om kvalificeret majoritet nu måtte anvendes med det reducerede medlemstal (60) som udgangspunkt; hvis der stadig skulde regnes med det oprindelige medlemstal (80), kunde eet medlems fraværelse gøre rigsrådet beslutningsudygtigt i forfatningsspørgsmål. I de stærkeste udtryk erklærede Madvig at ville gå som præsident, hvis rigsrådet forkastede hans opfattelse. Han krævede også under trusel om afgang, at ministeriet skulde holde fast ved at lade et regeringsforslag om forøgelse af konge-

rigets andel i fællesudgifterne behandle som forfatningsændring, hvilket var formelt rigtigt. I begge tilfælde mødte han modstand fra konservative helstatsmænd og nogle af venstre.

Man har bebrejdet Madvig, at han i denne situation af formalisme satte sagerne på spidsen i stedet for at »lade lovene sove en dag«. Det er vistnok at miskende hans og de nationalliberales motiver. Det kan være rigtigt, at deres taktik skabte misstemning blandt tyskerne og hos den danske opposition og satte vore nationalpolitiske vanskeligheder i grelt lys, og Madvigs holdning som præsident 1859 var unægtelig stejlere end i de tidligere samlinger. Men set i en større sammenhæng lader fremgangsmåden sig meget vel forklare. Det var af betydning at konstatere, at Forbundets magt ikke rakte ud over de tyske hertugdømmer; det er vel dette, Madvig i rigsrådet udtrykte således: »Det der er sket er ikke en forandring i forfatningen, men derimod en knusen af den idé, der var underlagt forfatningen«. Af hensyn til fremtiden kunde man dernæst, som Hall fremhævede, ikke lade det stå hen, om det var muligt at få en forfatningsændring gennem det formindskede rigsråd — en betydningsfuld bemærkning. For konsekvensernes skyld var det heller ikke ligegyldigt, om de konstitutionelle former blev overholdt. Dagbladet (der iøvrigt kritiserede regeringen, fordi den havde udstedt november-kundgørelsen uden rigsrådets medvirkning) anførte i den henseende to fra nationalliberalt synspunkt vægtige argumenter: Nationalpolitisk, at hvis det skete førte til en mere permanent udskillelse af de tyske hertugdømmer — den mulighed kunde man jo ikke lukke øjnene for, — var det vigtigt at ejderløsnings ikke fra begyndelsen blev belastet med ulovligheder. Konstitutionelt, at stadige brud på forfatningen vilde bane vej for absolutismen.

Regeringens beslutning om fremgangsmåden ved behandlingen af forslaget om landsdelenes bidrag til fællesudgifterne var da også såvidt det af forelæggelsestalen kan ses truffet allerede ved samlingens begyndelse, og af ministrene synes kun Monrad at have gjort alvorlig modstand, da Madvig senere fremsatte ønske om, at ministeriet skulde holde fast derved. Monrad havde tidligere i rigsrådet søgt at bevæge Madvig til større imødekommenhed mod helstatsmændene, men var blevet skarpt afvist. Hvor megen vægt de nævnte argumenter har haft for de enkelte implicerede, kan naturligvis ikke siges, men det er efter Madvigs hele tankegang sandsynligt, at i hvert fald det første og vel også det sidste har spillet en rolle for ham. En anden sag er, at det måtte være ham ubehageligt at omgå de bestemmelser, han som præsident var sat til at vogte, og at en stærk respekt for de retlige former synes at have været ham i kødet båret⁹³.

Spørgsmålet om det reducerede rigsråds kompetence var tillige et spørgsmål om, hvilken politisk retning der skulde have magten. Af ministrene mente i hvert fald Krieger, at et af motiverne til Tschernings taktik i rigsrådet 1859 var at bringe regeringen i en situation, hvor den med hensyn til fællesudgifterne blev afhængig af rigsdagen. Og i rigsdagens folketing havde efter valget 1858 venstre, i det efter mere konservative valgeregler sammensatte rigsråd de nationalliberale flertal. At dette har spillet en rolle også for Madvigs holdning, kan næppe betvivles, men hans partipolitiske og nationalpolitiske motiver lader sig naturligvis lige så lidt som de nationalliberales her skille ud fra hinanden. Sikkert kan vi blot konstatere, at han var rigsrådets mand. Det var en af hans første anker mod ministeriet Rotwitt, at det var et rigsdagsministerium, dannet mens rigsrådet ikke var sammenkaldt, og at rigsrådet måtte have »en afgørende vægt med hensyn til omdømmet om gehejmestatsrådet i dets helhed«.

Når han bestred rigsdagens kompetence på dette punkt, i udenrigspolitikken og i spørgsmål vedrørende monarkiets forfatningsordning, når han selvanden stillede sig ved regeringens side og januar 1863 stemte mod landstingets ejderdanske adresse til kongen, hvis motiver han billigede, kunde han anføre vægtige nationalpolitiske argumenter. Rigsdagen burde, mente han, ikke gøre sig skyldig i lignende overgreb, som man fra dansk side bebrejdede hertugdømmernes stænder, ikke give det udseende af, at kongerigets repræsentation øvede en særlig indflydelse på de fælles anliggender. Overfor bondevennerne hævdede han, at rigsdagen vilde have været politisk umulig som repræsentation for monarkiet eller blot for kongeriget og Slesvig, junigrundloven umulig som fællesforfatning; alene gennem rigsrådet kunde Slesvig bringes og holdes i forbindelse med Danmark. »Den minister,« sagde han i landstinget december 1862, »som første gang gav kongen det råd at udstrække den danske grundlov fra kongeriget til Slesvig, vilde råde til en af to ting, enten at skille Slesvig fra Danmark eller at sønderrive den danske grundlov ved at udvide den med magt dertil, hvortil den ikke kan udvides. Sammenslutningen mellem Slesvig og Danmark må komme ad anden vej«⁹⁴.

7. *Madvigs overgang til ejderpolitikken.*

Rigsrådets præsident var udnævnt af kongen og forsåvidt regeringens repræsentant. Allerede dette medførte en vis politisk samvirken mellem Madvig og ministeriet Hall. Hans forhold til konsejlspræsidenten var ven-skabeligt, til indenrigsminister Krieger i hvert fald i perioder fortroligt.

Andre omstændigheder må have bidraget til at fjerne den kølighed mellem ham og de nationalliberale som gruppe, han havde mærket ved valget 1856. I foråret 1859 sønderlemmede han i en pjece ud fra lignende synspunkter som i februar 1848 Sponnecks forslag om en ny helstatsforfatning med national paritet eller tysk overvægt, der vilde bringe det danske folk i en »ydmygende og underordnet stilling«, under forfatningsdebatten i rigsrådet s. å. stod han stejlt på det nationalliberale standpunkt, og da Hall var faldet og ministeriet Rotwitt dannet 2. december 1859, blev han hurtigt en centrumsfigur i oppositionen. Det er vistnok betegnende (men naturligvis intet bevis) for denne ændring i hans stilling, at han ikke var med i den nationalliberale inderkreds' drøftelser af taktikken overfor Holsten og Tyskland februar-marts 1858, mens vi allerede en uge efter regeringsskiftet finder ham i langvarig fortrolig samtale om situationen med Andræ, Hall, Clausen, Lehmann og M. P. Bruun.

Det lå nær at samle alle »dannede« mod et ministerium, der som Rotwitts støttede sig til bondevennerne og nød grevinde Danners bevågenhed, og Madvig virkede bag kulisserne ivrigt for at nationalliberale og konservative i fællesskab skulde henvende sig til kongen, kræve rigsrådet indkaldt og ministeriet fjernet. Sammen med Orla Lehmann, H. N. Clausen, Hother Hage og E. E. Rosenørn overrakte han 11. december Hall en væsentlig af nationalliberale politikere underskrevet adresse, der i anledning af det »uden foranledning fra folkerepræsentationens side foregåede ministerskifte« bevidnede det afgående ministerium underskrivernes taknemlighed og usvækkede tillid og i lidet tilslørede vendinger hævdede rigsrådsparlamentarismens princip. 31. januar 1860 trådte han offentligt frem på egne vegne med skriftet »Ministeriet af 2. december«, i hvilket han hånede navnlig udenrigsminister Blixen-Finecke indtil det smagløse for hans politiske dilettanteri og planløse nationale politik, angreb grevindens intrigeren og opfordrede modstandere til at glemme gammelt nag for at bekæmpe den fælles fjende. Angrebet var som talt ud af mange nationalliberale hjerter og skaffede uden tvivl Madvig en ikke ringe popularitet; »både de store og de små af den honnête del af nationen, vi vil nu slå en kreds om J. N. Madvig og . . . om fornødent . . . ofre alt for ham,« skrev den senere som bondevennefjende bekendte jurist de Coninck begejstret til ham efter at have læst pjecen, måske også med tanke på, at den kunde komme til at koste Madvig hans embeder eller et af dem⁹⁵.

Allerede i skriftet mod Sponeck havde Madvig som andre før ham appelleret til de danske adeliges fædrelandssind og erklæret sig rede til at »unde og yde dem ære og hæder, når de går med os og foran os«. Målet

for hans virksomhed under ministeriet Rotwitt var et koalitionsministerium af nationalliberale og konservative. Tanken optog ham levende allerede midt i december, han havde personlig forbindelse med de konservative ledere, især Bluhme, og søgte også føling med tronfølgerparret, der må have været ham venligt stemt efter at han i pjecen mod Sponeck havde brudt en lanse for det i nationalliberale kredse ildesete nye dynasti; også prins Christian ønskede ifølge Krieger en koalition. Sent om aftenen 8. februar døde Rotwitt, og næste formiddag blev Madvig, nu af en af de afgående ministre betegnet som »oppositionens fører«, kaldt til kongen og anmodet om at danne regering. Men Madvig var aldeles ikke rede til at påtage sig en oppositionsførers opgave i en sådan situation og var i virkeligheden heller ikke fører. Han blev åbenbart noget betuttet over den stilling, han ikke uden egen skyld var kommet i, men lovede dog kongen at optræde som mellemmand og søge at samle nogle politikere, der kunde tilbyde et stærkt ministerium. Ifølge Kriegers notat kom han samme dag til denne, »forknytt, aldeles uvillig til at være consejlspræsident, tilsyneladende lidet villig til at tage noget ministerium«, »til syvende og sidst lidt bandende brochuren« og Krieger som den, der stærkest havde tilskyndet ham til at skrive den. Han troede dog endnu, også ifølge Krieger, på muligheden af et ministerium med Bluhme som udenrigsminister, Tillisch som minister for Slesvig, A. W. Scheel, Andræ, Hall og Krieger.

Andræ fandt ikke et samarbejde mellem Hall og Bluhme unaturligt, men vilde ikke selv være minister. Krieger havde i hvert fald fra december beskæftiget sig med koalitionstanken som en mulighed, men havde ikke megen tro til at den lod sig realisere og så noget skeptisk på den lidet diplomatiske Madvigs evner som mægler. Hall var, da det kom til stykket, principielt ikke uvillig til at forsøge, og det er vel næppe sandsynligt, at Madvig vilde have drevet sine forhåndsforhandlinger om et koalitionsministerium så ihærdigt, hvis han ikke i længere tid havde haft eller troet at have en eller flere af de nationalliberale ledere bag sig. Da han nu med Halls foreløbige tilsagn henvendte sig til Bluhme, stillede denne imidlertid sådanne krav om personer og program, at koalitionen blev umulig. Allerede 10. februar opgav Madvig sit forsøg og tog, som Flyveposten maliciøst bemærkede, på inspektionsrejse til Slagelse, angrebet og spottet af begge siders presse. Fædrelandet fandt det heldigt for ham og for Danmark, at hans forsøg var strandet, og påstod, at han ikke i noget parti nød tillid, »fordi han næppe af nogen anden end sig selv anses for en duelig statsmand«. Krieger mente endogså nu, at kongen havde haft Madvig til bedste. I sine erindringer kalder Madvig tanken om et koalitions-

tionsministerium »noget naiv« uden dog at antyde, hvor længe den havde optaget ham⁹⁶.

Man kan i hovedtræk forestille sig, hvad Madvig rigspolitisk ventede af sit koalitionsministerium. I skriftet mod Sponneck betegnede han sit standpunkt som den konservative helstats og bekendte sin tro på, at interesserne i monarkiet kunde brydes efter andre linier end de nationale. I pjecen om ministeriet Rotwitt billigede han Halls politik: at fællesforfatningens indskrænkning til Danmark og Slesvig var »den udvej, man vilde tvinges ind på og måtte betræde hvis al rimelighed og billighed vedblivende fornægtedes for Holstens og Lauenborgs vedkommende«. Men han benægtede, at Hall sigtede mod ejderstaten, og advarede mod de store farer først og fremmest for Slesvig, som en ubesindig og rask udsondring af Holsten vilde medføre. Madvigs ministerliste viser, at dette ikke var tomme ord. Af Bluhme kan han næppe have ventet andet end helstatspolitik, mens de nationalliberale ministre og Tillisch formentlig vilde give sikkerhed mod slesvig-holstenske tendenser og mod opgivelse af det dansksindede styre i Slesvig.

Hvad det konstitutionelle spørgsmål angår antydede Madvig 1859, at han var villig til at ændre helstatsforfatningen af 1855, hvad der må betyde: i konservativ retning. Han indrømmede, at der havde været øjeblikke i de forløbne år, da han måske kunde have bøjet sig for en midlertidig absolutisme i fællessagerne. Men han pegede samtidig på de følger, også for de særlige forfatninger, en sådan absolutisme vilde medføre, og erklærede, at han af overbevisning var modstander af enevælden. Bluhmes tilbøjelighed til at falde tilbage på Ørsteds forfatning fra 1854 har da vel også for Madvig været et anstødspunkt ved regeringsdannelsen. Hvad han vilde, var åbenbart nationalliberal-konservativ samling, sandsynligvis til endnu et forsøg på forsvar for eller om man vil genoprettelse af helstaten, hvor den hos de konservative østmagter velanskrevne Bluhme formodentlig skulde lette forholdet udadtil, Hall og hans meningsfæller virke beroligende på den danske nationale opinion. Men målet var stadig en helstat under dansk førerskab og med dansk præg, sikkert også en konstitutionel helstat⁹⁷.

Men i 1860 erkendte han altså, at ejderstaten var det alternativ, man kunde blive tvunget til at antage, og i det følgende par år nærmede han sig mere og mere ejderpolitikken.

I Halls nye kabinet blev Madvigs nærmeste forbindelse blandt de tidligere ministre, Krieger, ikke optaget, og da rigsrådet foreløbig ikke trådte sammen, var det mindre nødvendigt for ministeriet at tage Madvig med

på råd om den store politik. Formodentlig havde hans forgæves forsøg på at danne regering også svækket hans position. I foråret 1861 skrev han til M. H. Rosenørn, at han levede fjernt fra ministerielle kredse og ikke havde nøje rede på sagernes stilling og regeringens hensigter. Han beklagede vistnok endnu, at det ikke var lykkedes at forsone national-liberale og konservative, og karakteriserede ministeriet som »svagt ved sin mangel på indre sammenhæng og tillid, svagt i flere enkelte medlemmer, svagt ved stillingen til kongen, kongehuset og aristokratiet, ikke uden svaghed i dets chef«. Men, tilføjede han, hvordan skulde man få et bedre, der arbejdede med større klarhed og kraft på væsentlig samme grundlag?⁹⁸

Allerede forinden, i januar 1861, havde Madvig været med til at redigere den store adresse til ministeriet, der blev underskrevet af næsten alle rigsdagsmænd og c. 71.000 andre. Man ventede på dette tidspunkt en forbundseksekution i Holsten, som måske kunde føre til krig, regeringen havde nylig på enkelte punkter givet efter for udenlandske ønsker om ændring af sprogstyret i Slesvig, og folkestemningen var nationalt bevæget. Adressen udtalte, at det danske folk ikke vilde tåle en ordning af monarkiet, der bragte dettes ikke-tyske dele i afhængighed af forbundet, og at underskriverne var rede til ethvert offer for at hævde kongerigets og Slesvigs »bestående konstitutionelle forening« og den danske nationalitets lovlige og billige ret i Slesvig. Det var et program, som formelt ikke var uforeneligt med en helstatspolitik, det krævede blot af en sådan, hvad Madvig stadig siden 1852 havde forlangt. Uanset hvad adressens øvrige ophavsmænd lagde i den, har Madvig kunnet underskrive den uden at opgive helstatstanken. Senest i marts, da de holstenske stænders forfatningsudvalg blankt afviste al tale om et konstitutionelt fællesorgan for monarkiet, må det imidlertid være blevet klart for ham, at adressens hensigt ikke kunde nås ved genoprettelse af den konstitutionelle helstat. Og da han 17. maj som ordfører for en deputation overrakte Hall adressen, svarede konsejlspræsidenten, at regeringen vilde søge konfliktens løsning i en selvstændigere stilling for Holsten. Madvig kom derved til at fremtræde som en af lederne af den opinion, der vilde drive regeringen frem mod ejderstaten.

En sådan opfattelse af hans hensigt var næppe urigtig, i hvert fald ikke på dette tidspunkt. Kort før de holstenske stænder marts 1861 trådte sammen, var han bekymret for, at regeringen vilde gøre dem for store indrømmelser, og truede iflg. Krieger med i så fald at gå over til oppositionen. Så vidt kom det ikke, men da Lehmann, som utvivlsomt vidste besked med Madvigs indstilling, i september 1861 blev optaget i mini-

steriet, regnede han H. N. Clausen, Madvig, Ploug og Bille for de vigtigste af »malkontenterne«, hvilket må betyde den fløj af regeringens tilhængere, som kun kunde tilfredsstilles ved en mere bestemt ejderdansk politik. Madvig har åbenbart frygtet, at ministeriet i sin svaghed skulde lade sig presse til at opgive de principper for monarkiets orden, som han anså for ufravigelige. Han har villet fastholde regeringen ved den politik, som han i 1860 havde godkendt, og har ønsket linien fulgt til ende, da overenskomst med tyskerne på helstatsgrundlaget nu klart var umulig⁹⁹.

I de kritiske og stemningsbevægede år 1860—63 synes også Madvigs stilling til de nordiske enhedsbestræbelser og den skandinaviske alliancepolitik at have ændret sig, sikkert i nær sammenhæng med hans overgang til ejderpolitikken. Endnu 1859—60 havde han åbent udtalt sin tvivl om en nordisk alliances militære værdi og betegnet en forening af de skandinaviske riger under eet dynasti som et ulovligt, sandsynligvis uopnåeligt og ikke engang ønskeligt mål; de tre folk var kommet for langt fra hinanden. Under det nordiske studentermøde i København juni 1862 talte han i Rosenborg have for Carl XV og Frederik VII. Han tog ligesom før afstand fra den dynastiske skandinavisme og fremhævede samarbejdet på åndens område. Men der var dog for den opmærksomme nye toner at høre, ord om de skandinaviske brødre, der havde indset at de burde hjælpes ad med at bevare det hele Norden, om de tre folks stammeenhed, som knyttede deres udvikling og skæbner sammen. Det var allianceforhåbningernes tid. Også i skriftet om den nationale politik fra 1864 vurderede Madvig betydningen af en skandinavisk alliance væsentlig højere end han havde gjort 1859. Og lige efter nytår 1863, da mange ventede krigen, udtalte Madvig sig til M.P. Bruun »meget stærkt« for en kraftig optræden overfor udlandet og »antydede, at man hellere skulde undergive sig Sverrig end underkaste sig de fordringer, der stilledes fra tysk side«. Ordene faldt i den samme måned, da ministrene Monrad og Lehmann foreslog den svenske gesandt en nordisk union. Det er rimeligt at opfatte Madvigs bemærkning som en udløber af drøftelserne i den nationalliberale inderkreds og tilladeligt at formode, at også han i den truende situation en overgang seriøst beskæftigede sig med tanken om en skandinavisk stat, der jo forudsatte Holstens udskillelse. Som vi skal se, overlevede hans nyvakte sympati for den politiske skandinavisme krigen¹⁰⁰.

Ved kundgørelsen 30. marts 1863 brød regeringen afgørende med helstaten og konstituerede et selvstændigt Holsten indenfor monarkiet. Lovgivningsmyndigheden i monarkiets fællesanliggender overgik for Holstens

vedkommende til kongen og stænderne i forening. I de tilfælde, hvor nyordningen resulterede i en forskellig lovgivning for de to statsdele, der var uforenelig med opretholdelsen af det bestående fællesskab, skulde de »nødvendige« foranstaltninger træffes; dette blev almindeligt forstået således, at fællesskabet på disse områder vilde ophøre.

Regeringen havde nu vist den kraftige optræden, Madvig ved nytår ønskede. I maj forsvarede han i en overlegen tale i rigsrådet kundgørelsen som en nødvendig følge af den uret, der var sket os udefra, og han gentog Monrads ord om, at den nye tilstand var vanskelig men den gamle umulig. Han fandt det urimeligt at blive ved at kræve forsonlighed af os, når modparten ikke røbede mindste villie dertil, men forlangte et Slesvig-Holsten. Han indrømmede, at den danske regering måske siden 1854 havde gjort fejl, men mente ikke, at resultatet uden dem vilde være blevet anderledes — en betragtning, som visse moderne historikere kan slutte sig til. Han var atter i hovedsagen ministeriel og vilde i den vanskelige udenrigspolitiske situation ikke fremskynde den videre udvikling. Han gik ligesom ministrene imod de radikale ejderdanske, der krævede en dansk-slesvigs fællesforfatning forelagt straks, og som vilde gøre indgreb i Slesvigs provinsielle selvstændighed. Samtidig fremhævede han — som forresten også Lehmann lejlighedsvis gjorde det — fordelene, ikke mindst de materielle, ved at bevare et vist fællesskab med Holsten, og udtalte sin forvisning om, at det kgl. veto vilde blive anvendt til dette formål. Sikkert har for ham som for visse af de nationalliberale helstaten alene i kraft af sin størrelse trods alt ikke været uden tiltrækning. Først senere erkendte han, at regeringen med kundgørelsen sigtede mod opløsning af enhver anden forbindelse med Holsten end personalunionens, og at dette i bedste tilfælde vilde føre til en lang og besværlig opgørelse, i ugunstigere til en hård krise¹⁰¹.

Madvig veg ikke sit formandssæde under rigsrådets forhandlinger i efteråret 1863 om forslaget til novemberforfatningen, der betød et nyt skridt mod ejderstaten ved at give den af kongen i marts kundgørelsen fastsatte ordning grundlovsform. Men midt i oktober, da første behandling af forslaget var overstået, udsendte han en pjece, hvis anonymitet straks blev gennemskuet. Han hævdede heri, at en ny fællesforfatning for Danmark og Slesvig var nødvendig, fordi den gamle ikke var stærk og populær nok til at vække og samle folket under den forestående konflikt, som dog ikke behøvede at blive krigerisk. Han fandt også forslaget betimeligt og naturligt fremkaldt ved udløbet af den første valgperiode for rigsrådet. Han understregede ligesom Hall og Monrad, men i en vis modstrid med en passus i det kgl. budskab til rigsrådet, at forslaget ikke betød

Slesvigs inkorporation. Han vilde endda udvide hertugdømmets selvstændighed ved at give dets stænder udgiftsbevillingsret; han anerkendte stadig de slesvigske forholds særart og ønskede, at Slesvigs sammensmeltning med kongeriget skulde ske langsomt og frivilligt. I nationalpolitisk henseende delte han tilsyneladende i det væsentlige regeringens opfattelse, og han erklærede udtrykkelig, at han havde opgivet håbet om Holstens sammenslutning med os under en fællesrepræsentation på nogenlunde antagelige vilkår.

Derimod havde han indvendinger bl. a. mod den foreslåede sammensætning af rigsrådet — hvorom mere er sagt i anden forbindelse — og vilde ligesom tidligere have en bedre tilpasning mellem fællesforfatningen og de særlige forfatninger. Han foreslog at rigsrådet skulde vedtage udkastet med den klausul, at det først kunde træde i kraft, når rigsdagens landsting var omdannet i konservativ retning. Kun på den måde, d. v. s. ved at lokke eller tvinge venstre, mente han at kunne sikre den efter hans opfattelse nødvendige og utvivlsomt af ministeriet ønskede ændring af junigrundloven, som ikke var sket 1855. En sådan vedtagelse vilde medføre den nationalpolitiske konsekvens, at fællesforfatningens ikrafttræden måtte udsættes mindst et år, men af pjecen må man forstå, at Madvigs forslag udelukkende skyldes et ønske om solide konservative garantier. Hans argumentation på dette punkt gjorde iflg. Krieger et »dybt indtryk« på Monrad og Lehmann, der vilde have regeringen til at knytte Madvigs betingelse til udkastet. Hall var imidlertid betænkelig og synes at have allieret sig med kongen, der skændte på Madvig og befalede at lade alle vedkommende i rigsrådet vide, at han ønskede udkastet vedtaget snarest muligt og uændret. Madvigs forslag blev i hvert fald ikke taget til følge. Når forfatningen skulde vække og samle folket, har han som den storpolitiske situation udviklede sig, under overhængende krigsfare, ikke godt kunnet misbillige, at den blev vedtaget til ikrafttræden fra nytår 1864, selv om han var utilfreds med en del af dens indhold¹⁰².

Da Christian IX 18. november havde underskrevet fællesforfatningen, foreslog Madvig, at rigsrådet in pleno takkede ham for hans beslutning, og var selv den »upartiske tolk« for rådets følelser. Hans personlige forhold til den nye konge var ikke uvenligt, og det blev lejlighedsvis bebrejdet ham fra nationalliberal side, at han var mindre kritisk overfor Christian IX end overfor Frederik VII; den sidstes karakter og privatliv var den såre borgerlige Madvig imod, og han mindedes ham uvilligt og forbeholdent ved universitetets sørgefest. Da Christian IX vilde have rigsrådet til at ophæve novemberforfatningen og midt i december henvendte

sig til Madvig derom, afviste denne dog efter hvad han fortalte M.P. Bruun kongen med den bemærkning, at når han vilde være dansk konge, måtte han slutte sig til de danske.

Anden juledag 1863 deltog Madvig i det såkaldte lille rigsråd, et møde af 12 politikere, sammenkaldt af kongen efter Halls idé for at undersøge mulighederne for et nyt ministerium, der var egnet til at forhandle med de tyske magter. C. N. David foreslog her en koalition af nationalliberale (for at berolige den danske opinion) og helstatsmænd (af hensyn til udlandet), men Madvig forkastede nu sin egen tanke fra 1860 og talte for, at ministeriet Hall skulde fortsætte. Et par dage efter frarådede han gennem overhofmarchallen indtrængende kongen at tage et blandingsministerium, der vilde være svagt, og advarede mod at tro, at vi kunde hindre krigen på anden måde end ved indrømmelser, der gjorde underhandlinger overflødige og kunde komme til at koste dynastiet tronen. Han mindede om, at Carl Scheel-Plessen nylig i en forsamling af holstenske stænderdeputerede forgæves havde talt for Slesvigs deling og en personalunion mellem Danmark-Nordslesvig og Sydslesvig-Holsten, og afviste altså udtrykkelig som praktisk dansk politik i det mindste i øjeblikket denne løsning, der i de foregående dage var blevet drøftet ved hoffet og havde tilhængere i kongens nærmeste omgivelser. Han påstod, at den eneste mulighed nu var at gøre modstand for at hævde Danmark-Slesvigs uafhængighed af Tyskland og Holsten-Lauenborgs forening med monarkiet enten under en fællesforfatning med dansk overvægt eller i personalunion. Uanset om Hall fortsatte, burde hans politik efter Madvigs mening ikke ændres i princippet, men kun i retning af større villie til forhandling for at fjerne underordnede vanskeligheder. Det er klart, at Madvig frygtede kongens og helstatsmændenes tilbøjelighed til at give efter for slesvigholstenismen. Men endnu på krigens tærskel var hans eneste råd altså at holde fast ved den officielle Hallske politiks gamle alternativer. Og et dansk tilbud om at genoprette den konstitutionelle helstat kan han i den givne situation næppe have tænkt som andet end taktik af hensyn til udlandet¹⁰³.

Den fremstilling, Madvig i sin afhandling fra 1883 om Slesvigs deling og i livserindringerne giver af sit forhold til ministeriet Halls nationale politik i Frederik VII's sidste år, er ikke fri for skævheder. Madvig omtaler ikke tiden fra februar 1860 til september 1863, altså heller ikke sin deltagelse i den store rigsdagsadresse, sin mere positive indstilling til skandinavismen eller sit forsvar for martskundgørelsen. Derimod går han i erindringerne ind på sit forhold til novemberforfatningen, men i omtalen af pjecen om den er udtrykkene for tilslutning dæmpet ned,

mens betænkelighederne er fremhævet og tildels har ændret karakter. Han skriver som gammel, at der hørte en ikke ringe naivitet til at tro, at Tyskland og Preussen vilde tillade og de øvrige magter understøtte ejderpolitikken, selv om kongen ikke var død på et så ulykkeligt tidspunkt. Men i pjecen om novemberforfatningen spurgte han spottende helstatsmanden Andræ, om han med sikkerhed vidste, at forslaget vilde »møde bestemt og afgørende modstand hos mægtige, som vi må bøje os for, eller vække en sådan uvilliesstorm, at vi stedes i stor fare og taber mer, end nogen forbedring i vore forfatningsforhold og vor repræsentation er værd«.

Det er såre langt fra, at han i oktober 1863 røbede frygt for de udenrigspolitiske konsekvenser. Tværtimod, da Tscherning havde advaret mod at »spille krig« og opfordret til at lade begivenhederne føre os, replicerede Madvig: vi skal ikke spille krig, men hvis vi erklærer, at vi under ingen omstændigheder vil modtage krigen, og endda vil vente, til man indrømmer os den forlangte handlefrihed, turde denne venten blive meget lang. Når man med nytte vil lade sig føre af begivenhederne, må man også forsøge at lægge sin egen vægt i dem »førend de uden nogen-somhelst medvirkning fra vor side stiller os lige på det punkt, hvor vi vil hen«. I sine erindringer fremhæver Madvig, at han i pjecen fra 1863 skelnede mellem forfatningens vedtagelse og dens »virkelige endelige ikrafttræden«, for hvilken betingelserne måske ikke øjeblikkelig vilde være fuldt tilstede«. Efter sammenhængen i erindringerne må dette forstås, som om Madvig i 1863 har antydnet, at fællesforfatningen først endelig kunde træde i virksomhed, når Slesvig var delt. Men derom er der ikke tale i selve pjecen. Det i erindringerne i citationstegn anbragte udtryk »virkelige endelige ikrafttræden«, der må sigte til noget andet end blot formel ikrafttræden, findes ikke i pjecen. Den spørger derimod, om forslagens »øjeblikkelige træden i kraft« var så påtrængende nødvendig, at der ikke var tid til at imødekomme konservative forfatningsønsker¹⁰⁴.

Dette udelukker naturligvis ikke, at Madvig ved fællesforfatningens vedtagelse 13. november kan have anset det for umuligt at fastholde ejderstaten, og at han (som han efter krigen påstod) har ment, at Halls politik kunde og under en krise måtte gå over til en renere national politik. Det er også muligt at han (som han ligeledes senere hævder) allerede i oktober, omend med nogen tvivl om consejlspræsidentens forudseenhed og konsekvens, har formodet at Hall havde tænkt sig at bruge ejderstaten som forhandlingsgrundlag. Men hvis Madvig da han i 1863 på hovedpunktet støttede regeringen har beroliget sig med, at Hall nok i grunden

sigtede mod Slesvigs deling, har han været let at trøste. Han kan næppe have været uvidende om, at regeringen også i de sidste år havde afvist delingstanken, da den påny blev fremsat udefra; at Preussen havde haft interesse for denne løsning var en offentlig hemmelighed. Når han minder om, at Hall på grund af aftalerne 1851—52 kun ad omveje kunde komme til en delingspolitik, må det jo siges, at linien fra aftalerne til ejderstaten heller ikke var snorlige¹⁰⁵.

Det er i det hele taget et spørgsmål, om det er rigtigt, hvad Madvig efter krigen lod forstå om sin egen nationalpolitiske målsætning i disse år, og hvad historikerne siden har gentaget, nemlig at han under alle omskiftelser i det mindste i sit hjerte var delingstankens trofaste tilhænger. En dyberegående undersøgelse af den Hallske politik vil måske kaste nyt lys også over Madvigs holdning. Indtil videre må det være tilladt at regne med i hvert fald to muligheder. Den ene, at han har foretrukket delingen, men ment at den ikke kunde foreslås af os og måtte komme som resultat af en krig eller neutrale magters mægling, at det overfor tyske krav om hertugdømmernes adskillelse fra kongeriget var nødvendigt foreløbig at stille sig på det folkeretlige grundlag og holde på ejdergrænsen (jfr. hans senere forsvar for at denne politik blev fulgt 1848), og at man desuden måtte tage vidtgående hensyn til folkestemningen i Danmark og i det hele holde den nationale front samlet mod helstatsmænd og slesvigholstenere. 1883 fortæller han, at han efter det lille rigsråd et øjeblik tænkte på at foreslå kongen et ministerium dannet på grundlag af delingstanken og en midlertidig suspension af novemberforfatningen, men opgav tanken, fordi en sådan politik kunde bringe kongens stilling i fare.

Men det er også muligt, og formentlig mere sandsynligt, at Madvig var blevet stærkere engageret med ejderpolitikken, end han senere vilde indrømme, og at han ligesom H. N. Clausen i 1848—49 var nået til at betragte ejderstaten som målet, delingen som en nødudvej. Hvis Slesvigs deling var den eneste rigtige løsning, var det i hvert fald betænkeligt at gøre dens iværksættelse helt afhængig af initiativ udefra i en fremtidig situation, som Danmark på ingen måde kunde beherske. En påstand om, at det var meningen, kan vanskeligt undgå mistanke for at være en efterkonstruktion, så meget mere som Madvig selv i Den nationale Politik fremhæver denne betænkelighed. Mistanken bestyrkes af den omtalte skævhed i Madvigs erindringer, der heller ikke nævner hans henvendelse til overhofmarchallen sidst i december 1863; det er svært at forlige hans afvisning af delingspolitikken ved denne lejlighed med hans kritik af regeringen (i Den nationale Politik), fordi den undlod at fremsætte et delingsforslag endnu medens Danmark ikke var militært overvældet. Og

hvordan kan Madvig lige efter det lille rigsråd for alvor have tænkt på at foreslå et nyt ministerium, når han — noget erindringerne også lader uomtalt — umiddelbart forinden havde stemt for, at det gamle skulde fortsætte? Når han 1883 antyder, at Frederik VII måske kunde have forsøgt, hvad Christian IX ikke burde risikere, må det huskes, at Madvig også før tronskiftet offentlig gik ind for ejderpolitikken. Så vidt vides har han aldrig mellem 1852 og 1864 søgt at gøre sin indflydelse gældende til fordel for Slesvigs deling. Var det sket underhånden som i hans ministertid, skulde han nok senere have fortalt det. Kun i pjecen fra oktober 1863 kan en enkelt bemærkning til nød fortolkes, som om han regnede med delingen som eventuelt slutresultat.

Det slesvigske problem havde vistnok aldrig for Madvig i samme grad som for Hans Egede Schack 1849 været et spørgsmål om abstrakt national retfærdighed. Nærmest ved dette standpunkt var han 1849, da han ønskede »en naturlig deling væsentlig efter nationaliteterne (thi ganske kan de naturligvis ikke følges), hvorved folket sættes over landet«. Her var han måske påvirket af Schack og hans svoger Andræ. Men folkevillien havde ikke været et fremtrædende træk i Madvigs nationalitetsbegreb, og hans andragende til statsrådet oktober 1850 og ikke mindre hans skrift om den nationale politik 1864 viser, at Danmarks historiske ret til hele Slesvig spillede så stor en rolle i hans tankegang, at ejderpolitikken alene af den grund kan have haft en vis tiltrækning for ham. Når han først havde opgivet det rent nationale standpunkt i grænsespørgsmålet og vilde tage historiske og positiv-retlige hensyn, kunde han for så vidt lige så vel ønske at gå frem til Ejderen som at blive stående ved Slien. Realpolitisk var hans vigtigste argument for delingen i 1850 den nationale bevægelse i Tyskland. Den havde haft trange kår under reaktionen i 50erne og 60erne, hvilket formodentlig også for en del forklarer, at Madvig så længe synes at have troet på den konstitutionelle helstats mulighed. Endelig blev den aktuelle udenrigspolitiske situation ved novemberforfatningsforslagets forelæggelse og under dets behandling, af regeringen internt og offentligt fremstillet som særlig gunstig for dens politik; man lod endog sive ud, at Bismarck havde billiget ejderstaten i forbindelse med et selvstændigt Holsten.

Uanset hvad ministrene i deres stille sind har ment, er det ikke en urimelig tanke, at Madvig har ladet sig påvirke af hvad de sagde, måske også af sin ven Kriegers ejderdanske argumenter. Hvis en politikers forhåbninger gøres til skamme af begivenhederne, er han undertiden tilbøjelig til at glemme, at han har næret dem. Adskilligt tyder på at Madvig, der sikkert som sædvanlig havde sine betænkeligheder, dog under den sidste

fase af overgangen til ejderpolitikken i højere grad end han senere vilde være ved har været grebet af den optimisme, som Krieger i sin dagbog 30. oktober udtrykte med ordene: »i 1863 hidtil stort held«. At hans holdning før Frederik VII's død skulde være udtryk for en art desperation som i oktober-november 1851, forekommer lidet sandsynligt, bl. a. i betragtning af hans bemærkninger til Andræ i pjecen om novemberforfatningen.

For vurderingen af Madvig som politiker og personlighed er det ikke ligegyldigt, om han efter 1852 og navnlig i de sidste år før 1864 så rigtigere end de fleste på vort nationale hovedproblem — som han havde gjort det i det meste af sin ministertid. Var han virkelig altid i denne sag således som Marcus Rubin på grundlag af hans egen fremstilling har karakteriseret ham, »ædruelig, forstående, kritisk, klartskuende og ærlig«? Man må i hvert fald spørge, hvad hans klarsyn var værd og hvilken ret det gav til at dømme andre, når han ikke blot holdt det for sig selv, men offentlig forsvarede novemberforfatningen i nationalpolitisk henseende og endnu ved nytår 1864 afviste en dansk delingspolitik.

I sine erindringer lægger Madvig skylden for at hele Slesvig gik tabt på dem, »der ikke havde haft mod til at åbne deres egne og folkets øjne«. Uanset hvilket endeligt nationalpolitisk mål Madvig har haft i de sidste år før 1864, rammer den anden del af anklagen ham selv med større vægt, end man kan se af hans erindringer. I det danske folks øjne havde han siden 1861 i hovedsagen stillet sig solidarisk med ejderpolitikken¹⁰⁶.

8. 1864.

Da Monrad i de sidste dage af 1863 dannede ministerium, tilbød han Madvig kultusministeriet, men fik afslag. Madvig troede ikke på Monrads standhaftighed i det nationale spørgsmål og synes ikke at have yndet ham som person; det var vistnok ham, Madvig sigtede til, da han 1861 skrev, at Hall blandt sine kolleger havde et »påpassende, ja lurende« element. Til det heterogene Monradske ministerium nærrede Madvig den største mistillid. I en anonym artikel i Dagbladet 2. februar 1864 udtalte han sin frygt for, at Monrad vilde gøre indrømmelser, der kunde føre til opgivelse af ethvert nationalt grundlag for vor politik, og advarede mod at suspendere novemberforfatningen uden at have en ved neutral mægling sikret rimelig anden basis at gå ud fra. Monrad havde da allerede for-gæves søgt at hindre krigen ved at tilbyde at indkalde rigsrådet og gøre novemberforfatningens ophævelse til kabinetsspørgsmål, og artiklen har kun interesse ved at vise, at Madvig ikke havde opgivet sit standpunkt fra

december: »Vil vi, at nogen skal gøre noget for os, må vi selv vise, at vi har tro på vor ret, at vi er overbevist om nødvendigheden af at hævde den, at vi vil kæmpe og lide for den«.

I denne og en følgende artikel fra begyndelsen af marts satte han som målet for vor politik at bevare Holstens forbindelse med monarkiet i rimelig form, men ikke at købe dettes integritet med et Slesvig-Holsten, der vilde lade monarkiets karakter som dansk og dets selvstændighed gå til grunde. I nødsfald måtte Holsten slippes for at redde resten, men under ingen omstændigheder måtte Slesvig blive tysk forbundsland, fordi derved de fuldt selvstændige bestanddeles overvægt i monarkiet vilde forsvinde og den danske nationalitet, der gav staten præg, sammenhold og modstandsevne mod fremmed tiltrækning, lide et føleligt tab. Det er tonerne fra artiklen i Fædrelandet februar 1848 om igen. Vistnok først da Londonkonferencen skulde åbnes, udtalte Madvig sig, antagelig til regeringen, for Slesvigs deling som eneste tænkelige udvej¹⁰⁷.

I begyndelsen af marts forsvarede Madvig, i øvrigt efter samråd med P. Vedel og Krieger, offentlig mod en oprørt opinion de Mezas beslutning om tilbagetog fra Danevirke, han angreb både da og senere de anti-nationale stemninger under krigen i visse dele af befolkningen og kritiserede — med særlig adresse til krigsministeriet — ånden i hæren og ledelsen af operationerne. Efter Dybbøls fald vilde han som nævnt gribe ind i krigsledelsen. »Lad os dog ikke føre krigen pænt og stykkevis, men med den fortvivlede kækhed, som forholdet kræver«, skrev han 2. juli til krigsminister Reich. Endnu sidst i juli bedømte han iflg. M. P. Bruun ikke situationen mere nøgternt, end at han i et selskab hos Orla Lehmanns svigerfar udtalte sig med harme mod en forknyt politik og »gik meget vidt i sine ytringer«. Ligesom Monrad var han da — hvis man tør stole på Bruuns referat — tilbøjelig til at fortsætte krigen. Dagen efter oplyste konsejlspræsident Bluhme i et hemmeligt møde rigsrådets medlemmer om vor stilling, og i modsætning til Monrad bøjede Madvig sig for kendsgerningerne. Han stemte uden motivering, med sorg og vrede, skrev han til fru Heiberg, for at godkende fredstraktaten. 1866 vendte han sig i rigsrådet mod dem der mente, at vi havde tabt krigen på grund af vore militære forsømmelser. Vi tabte, fordi vi måtte tabe, når vi ikke fik hjælp, sagde han, »og på den anden side måtte og burde vi alligevel føre krigen for at forsøge, om vi ikke skulde få hjælp«. Bemærkningen kaster vistnok lys over Madvigs holdning i tiden før krigsudbruddet. Til dens forudsætninger hører sikkert også en for optimistisk vurdering af vor militær-politiske situation¹⁰⁸.

I juli 1864 afviste Madvig sammen med adskillige andre rigsrådsmed-

lemmer helstatsmændenes tanke om et Slesvig-Holsten i dynastisk forbindelse med Danmark. Han satte folkets ret til at leve et frit og naturligt liv over kronens ret til at beherske et bestemt område. Da holstenerne ikke vilde være sammen med os, måtte det, sagde han, være kampens mål at redde hvad der kunde reddes af det danske elements frihed og selvstændighed, at »udvide kredsen af dansk nationalitet og politisk dansk land så vidt som muligt«. Under de bevægede debatter om ansvaret — både bondevenner og konservative vilde lægge det hos de nationalliberale — erkendte han, at den danske regering havde begået mange og store fejl i arbejdet på at gøre Danmark uafhængigt af Tyskland, men tilføjede, at dette ikke gjorde formålet mindre berettiget, og gav slesvigholstenerne med Uwe Jens Lornsen i spidsen skylden for striden. Ulykkens begyndelse fandt han på det tidspunkt, da vi indkaldte tyske konger og tog tyske lande med i det danske rige. Derved var, sagde han, den danske nationalbevidsthed blevet svækket, så man ikke forstod, hvad man skulde holde på. Til de ikke få, der nu spåede Danmarks undergang, var hans sidste ord inden freden, at nederlaget dog havde bragt eet gode, en ren dansk stat. »Lad så det danske folk drage en lære af ulykken, lad det sige sig selv, at tiderne veksler, og at man, idet man bøjer sig under ulykken, skal bevare sin kraft til at søge lykken, hvis den skulde komme; lad ikke folket gå hen og sige sig selv, at det er dødt og forsvarsløst, men lad det sige sig, at det endnu lever, og lad det arbejde på at bygge sin stat god og kraftig og på at vedligeholde den«¹⁰⁹.

Sidst på året 1864 udsendte Madvig, tilskyndet af Krieger, sit hastigt affattede, men stort tænkte og stedvis endnu betagende skrift »Den nationale Politik og det danske Monarchie«, en historisk-polemisk redegørelse for årsagerne til Danmarks ulykke, med udgangspunkt i betragtninger over nation og stat. For første gang siden 1852 hævdede han heri offentligt, at hans tilbøjelighed altid havde været for Slesvigs deling, og at denne løsning, forsøgt på et af de rette tidspunkter (han nævner 1850 og 1858), udenrigspolitisk kunde have været gennemført; men han fremhævede, at kongen og folkestemningen havde været afgjort derimod. Hans konklusion var, at Holsten gik tabt, fordi det som tysk land under den nyeste europæiske udvikling kun kunde bevares for monarkiet i personalunion på uantagelige betingelser; at Slesvigs tab var forberedt ved den danske regerings forsømmelser i århundreder; at det var fuldendt, fordi man ikke i tide vilde opgive den tyske del, efter at »vor fulde historiske ret« ved regeringens skyld »næsten« var blevet ubillig og ikke kunde hævdes overfor Tyskland og de neutrale magter, og fordi vi på grund af en fejlvurdering af situationen forkastede det ganske vist

»yderst tarvelige« forslag på Londonkonferencen om deling ved voldgift. Madvig synes ikke at have delt den almindelige, senere i udenrigsministeriet herskende mening, at det var værre at beholde en ringe part af Slesvig end slet intet.

Den danske regerings fejl var altså iflg. Madvig ikke, at den havde ført en national politik, men at dens politik ikke havde været tilstrækkelig rent national. Fra dette standpunkt angreb han både helstatsmænd og ejderdanske, dog kun de »hårdnakkede« af begge grupper, en i betragtning af hans egen fortid påkrævet begrænsning. De første gav han uret både i deres princip og i deres praksis, de sidste kun i deres praksis; de overså, at der var en efter vore kræfter alt for farlig afstand mellem Ejdergrænsen og de »rimelige« nationale krav. »Men en ufuldstændig erkendelse af nationalitetens ret og betydning i statslivet er sandheden nærmere end ingen erkendelse, og et system, der kun behøvede en grænseberigtigelse, havde et afgjort fortrin for et, der sammenblandede alt i en af indre strid opfyldt forening«. Med stærkere udtryk for egen skyldfølelse i denne sag, end man senere finder hos Madvig, tilføjer han: »De der har haft en mere eller mindre klar bevidsthed om den imellem liggende løsning, er dels ved tidernes ugunst, dels måske ved mangel på mod og kløgt ikke kommet til at søge den, da det var tid«. Madvigs skrift er trods sin kritiske dobbeltfront vistnok det bedste forsvar for den Hallske politik, der hidtil er ført. Endnu i vore dage har dets tanker givet genlyd hos danske historikere¹¹⁰.

9. *Det nationale spørgsmål efter 1864.*

Madvig hørte til den store gruppe politikere, der efter Wienfreden ikke opgav håbet om at Danmark ved andres hjælp i en krig kunde genvinde noget af det tabte. Allerede hans ord i rigsrådet 1864 om at søge lykken antyder det, og under de følgende års forhandlinger om den danske militærordning var han blandt de ikke få der klart udtalte, at vor krigsmagt ikke blot skulde bruges til eget forsvar, men også skulde gøre det muligt at »slutte os til dem, der vil gøre noget for os«. Et renere defensivt formål havde måske den plan om en skandinavisk dynastisk union, som han ligesom adskillige andre beskæftigede sig mere indgående med efter krigen. I et nu forsvundet skrift fra 1865, efter Kriegers råd ikke udgivet, støttede han den tidligere fra anden side fremsatte tanke om en fælles skandinavisk kongelig arvefølge med svensk fortrinsret. Endnu i foråret 1870 sagde han, at Danmark ikke længere alene kunde hævde herredømmet i Østersøen eller en del deraf overfor Rusland og Preussen,

men at Norden kunde tænke på det, når Norden kom til erkendelse af sin opgave og samlede sine kræfter om den. Som mange danske byggede han sit håb om revanche på udsigten til en fransk-tysk krig, og anbefalede allerede 1865 regeringen at nærme sig til Napoleon III. Da krigen kom, søgte han gennem justitsminister Krieger at virke for, at vor neutralitetserklæring fik en form, der ikke kunde hindre vor tilslutning til Frankrig, hvis dette garanterede os støtte; han rådede indtrængende til at spille det høje spil, »fordi ellers alt er tabt«. Madvigs henvendelse kom for sent til at den kan have fået indflydelse på regeringens beslutning, men den afventende politik, vi ved krigens begyndelse valgte, var i øvrigt ikke meget forskellig fra hvad han foreslog¹¹¹.

Hvor langt mod syd ønskede Madvig i disse år at trække grænsen, hvis oprejsningens time kom? Det er blevet sagt, at det slesvigske spørgsmål i løbet af efteråret 1864 blev til det nordslesvigske. Måske ændrede dog ikke engang den danske regering sin indstilling så hurtigt; i hvert fald var dens krav til Preussen i forbindelse med alliancetilbuddet 1866 principalt Sllinien. For Madvigs vedkommende synes man at kunne spore en forandring fra december 1864, da hans ønsker går så langt »som der er danske elementer og levende danske minder og velvillig erindring om den danske regering som god og mild«, til december 1865, da han taler om tilbagegivelse af »det nordlige, danske og dansksindede Slesvig«, og om deling efter »nationalitet og sand folkevillie«. Da han på let gennemskuelig måde henviser til Napoleons opretholdelse af »principper, der er os gunstige« — principper, han i 1864 behandler temmelig kritisk — slutter han sig måske nu for første gang uden forbehold til tanken om at give den slesvigske befolkning en afgørende indflydelse på delingslinien gennem en afstemning. Dette middel havde han under fredsforhandlingerne 1864 udtrykt sin betænkelighed ved at anvende, i hvert fald i form af distriktsafstemning, og havde betegnet det som et tveægget sværd. Han har sikkert vidst, at Regensburg på dette tidspunkt frygtede udfaldet af en afstemning ikke blot i de blandede distrikter, men også i dele af Nordslesvig. Men 1865 hævder han, at det meste af Mellemslesvig er dansk. Rigsdagsvalgene 1867 i Slesvig har givet ham som andre et bedre grundlag for at bedømme, hvor langt dansk sindelag gik¹¹².

Frankrigs nederlag må have ramt Madvig hårdt. Han var dog også efter 1871 tilhænger af et stærkt dansk forsvar, ikke længere med offensive hensigter, men for at vi kunde holde ud mod angreb et par måneder, til vi fik hjælp. Han delte stort set højres militærpolitiske opfattelse, tog tidligt til orde for Københavns landbefæstning — noget der øjensynlig efter hans mening vidnede om militær indsigt, og som han derfor var

meget stolt af — og for samling af forsvaret om Sjælland, og afviste venstres tanker om en folkevæbning. Hans argumentation for at ruste var dobbelt: realpolitisk som tidligere, at ingen stormagt vil hjælpe det land, der ikke vil hjælpe sig selv; moralsk, at folkekarakteren lider skade, når modstandsvillie og modstandsevne opgives. Mere bemærkelsesværdigt er det, at han i provisorieåret 1885 skrev en pjece mod den frivillige selvbeskatning til fædrelandets forsvar, hvori han betonedede forsvarets karakter af statsopgave, der måtte løses på lovlig måde under rigsdagens medvirkning¹¹³.

I det nordslesvigske spørgsmål og i det hele udenrigspolitisk sluttede han sig nu vistnok til P. Vedels forsigtige linie. Det må have talt til mere end een side af hans natur at drive forsigtigheden som en art sport, hvor det gjaldt om på forhånd at udtænke alle de ubehagelige reaktioner, et dansk skridt kunde fremkalde navnlig i Tyskland. Efterhånden blev han i denne henseende mere vedelsk end Vedel og gav i sin høje alder udenrigsministeriets direktør bekymrede råd og advarsler, som blev modtaget med høflighed. Han vedligeholdte nogen forbindelse med sønderjyderne, navnlig gennem sin broder, der blev boende i Haderslev. Det ser ud til, at han under et besøg der 1866, netop som de foreløbige efterretninger om Pragfreden og dens bestemmelse om Nordslesvig blev modtaget med spænding og store forventninger, første gang lærte de stovte danske storbønder i østeramtet at kende; større var hans fortrolighed med forholdene syd for grænsen stadig ikke. Den folkelige side af det nationale arbejde havde aldrig været Madvigs sag, men nordslesvigerne skønnede på hans varme interesse, og han var lejlighedsvis mellemmand mellem dem og regeringen. I foråret 1877 frarådede han i forståelse med P. Vedel Hans Krüger at rejse spørgsmålet om Pragfredens artikel V i den tyske rigsdag¹¹⁴.

Indadtil vilde Madvig forsvare statens nationale renhed. Da det 1865 rygtedes, at der fra forskellige sider blev arbejdet på en personalunion mellem Danmark og hertugdømmerne, advarede han mod at sætte det eneste vi havde vundet ved krigen på spil og udtalte samtidig ønske om, at privatlivet især i visse kredse måtte få et renere dansk præg. I de første år efter 1866 fik han som formand og ordfører for landstingets udvalg til behandling af de årlige indfødsretslove betydelig indflydelse på fastlæggelsen af praksis m. h. t. meddelelse af indfødsret. Han holdt på, at vi nu måtte være strengere i vore fordringer, hævde indfødsretten som folkets politiske grænse og sikre os, at ansøgerne af hele deres sind havde sluttet sig til det danske folk. »Vi har under de foregående års begivenheder set, at folk har kunnet bo og leve meget længe og meget

godt i Danmark uden at have gjort det«, sagde han. Han ønskede derfor og fik gennemført som fast regel, at der af andre udlændinge end skandinaver forlangtes mindst 15 års ophold i Danmark som betingelse for indfødsret. Han lagde som sædvanlig i nationale spørgsmål vægt på sproget, vel at mærke de dannedes sprog, og var i denne sag 1873 ikke mere skandinavisk sindet, end at han vilde kræve dobbelt så langt ophold af svenske som af norske ansøgere; til Norge havde han altid følt sig særlig nær knyttet. Ploug indvendte, at almuens sprog i begge lande var lige uforståeligt for os, indenrigsministeren, at Madvigs regel vilde virke som en antisvensk demonstration, og Madvig fik her ikke tinget med sig.

I øvrigt virkede han som ofte tidligere for, at den nationale modsætning ikke skulde overskære den kulturelle forbindelse med Tyskland og »berøve vort hele åndelige liv den støtte, hvortil det i sin udvikling har lænet sig, og som det ikke kan undvære, fordi det er den nærmeste og, trods al uret og al vrede, den med os nærmest beslægtede dannelse hos et stort folk«. Til forskel fra adskillige af sine kolleger ved universitetet vedgik han stadig åbent sin og vor gæld til tysk åndsliv, næsten demonstrativt ved universitetsjubilæet få måneder efter at artikel Vs ophævelse var blevet bekendt¹¹⁵.

Sin alderdoms opfattelse af det problem, der havde optaget ham mere end noget andet udenfor hans fag, samlede han i to foredrag, holdt 1879 og 1880 i studenterforeningen: Om Begrebet og Betydningen af Folkeejendommeligheden, og Om de smaa Folks Stilling og Vilkaar i det almindelige Aandsliv og Kulturbevægelsen. Hensigten med disse taler var øjensynlig dobbelt: såvidt muligt at rense gængse forestillinger om nationaliteten for træk, der stred mod Madvigs opfattelse af videnskabens standpunkt, og at styrke den nationale selvtillid.

Som sædvanlig polemiserede Madvig. Han angreb atter den nationalromantiske retning i kunsten og læren om den selvstændigt levende folkeånd og danskerne som det udvalgte folk, en lære der havde fået nyt liv i grundtvigske kredse efter 1864. Også mod hegelske ideer om folkeånden som bestemmende folkets skæbne vendte han sig. Overfor den gamle hegelianer Martensen, der nylig ud fra synspunkter mindende om moderne semantiks havde hævdet de ikke-eksakte videnskabers nationale særpræg, holdt han på, at »sandheden er kun een og skal gives og tilignes rent, uforfalsket og fuldstændig«. Herved tog han i virkeligheden afstand fra en væsentlig konsekvens af sin egen herdersk-romantiske sprogbetragtning fra 1842. Det er den positivistiske periodes lyse tro på den videnskabelige erkendelses muligheder, som nu taler gennem Madvig.

Madvig brugte sprogvidenskabens teori om det indoeuropæiske urfolk som bevis for, at de forskellige folkegrene ikke kunde have forskellige åndelige anlæg, viste med historiske eksempler folkekarakterens foranderlighed, og forklarede de store nationers større kulturindsats ved deres talrige befolkning, magtstilling og særlige historiske og geografiske forhold. I dette fandt han en trøst for os: ethvert folk har i åndelig henseende det samme hele kald som andre. Han anerkendte nu slavernes evne til i fremtiden at gøre en selvstændig kulturindsats, men gik lige så lidt som i 1844 ud over den europæiske folkekreds. Indenfor denne begrænsning krævede han, at folkeejendommeligheden overalt skulde bøje sig for og »af individet og folket efter evne bearbejdes efter det almindelige menneskehedsideal, den almindelige etiske og intellektuelle lov«. Så stærkt som nogensinde hævdede han det almenmenneskelige ret overfor det nationale.

Visse af grundtrækkene i Madvigs ungdomsbetragtninger er i disse foredrag i behold, men hans synskreds er blevet bredere, hans opfattelse renere empirisk. De spekulative spor, der endnu fandtes i foredraget om skandinavismen 1844, er forsvundet. Han taler ikke længere om at kulturen »virkeliggør« sig i en række nationaliteter, men om den »historisk og tilfældig uddannede« folkeejendommelighed, ikke om »Nordens ånd«, men om folkeejendommeligheden som det »foranderlige resultat af alle forudgående skæbner og indflydelser, i samvirken med de bestræbelser og det arbejde, som det enkelte folk under ledende individers førelse og vækkelse og andres medvirken og efterfølgen har udfoldet, nedlagt i tilbøjeligheder, vaner og ubevidst ledende forestillinger«. Tilbage af nationalitetsbegrebet er blevet sproget som folkets mærke og bærer af dets åndelige liv og folkekarakteren som ubevidst, af naturforholdene afhængigt nationaltemperament.

På det danske folks eksistensberettigelse troede Madvig stadig. Han havde sine anfægtelser, undertiden af højst personlig art, kunde klage over småligheden og snæverheden i det hjemlige milieu og over hvor svært det var for en digter eller forsker i et lille folk at vinde anseelse og materielt udbytte. Men nu som før var det danske folk en virkelighed, han anerkendte, hans egen plads deri en kendsgerning, han bøjede sig for, og fædrelandskærligheden er naturdrift, han måtte følge, hvis ikke hans væsen skulde »forstyrres og lide i sit inderste«¹¹⁶.

III

MADVIGS PLADS I DANSK POLITIK

1. *Madvig og de politiske partier og retninger.*

Madvigs optræden i den grundlovgivende rigsforsamling styrkede hans position som politiker; de statsretlige spørgsmål passede til hans anlæg og interesser. Vanskeligere kår fik han som minister i folketinget. Han havde besvær med det komplicerede kultusministerielle budget, bl. a. fordi institutioner som teatret og kunstakademiet blev underlagt ham kort tid inden det første finanslovsforslag skulde affattes. Selv om han vandt i hvert fald een stor parlamentarisk sejr på det finansielle område — i en debat om bestyrelsen af Sorø Akademis gods — led han adskillige nederlag overfor finansudvalget og på andre punkter, bl. a. med hensyn til ordningen af teatrets forhold. Han måtte jævnlig finde sig i at de kultusministeriet undergivne embedsmænd og institutioner fik ringere økonomiske kår, end han ønskede. I 2. rigsdagssamling synes han dog i højere grad at have haft finansudvalgets øre, men havde vel også selv lært imødekommenhed. Det er tydeligt, at atmosfæren var ham behageligere i landstinget, hvor han ikke havde bondevennernes mistænksomhed og de venstrenationalliberales sparelyster at slås med, men mødte flere folk af sin egen slags. Her kunde han måle sin viden og skarpsindighed med selve Ørsteds i akademiske diskussioner om degnepensioner og beskatningen af skolekaldene på Møen. I det hele skaffede ministerstillingen ham efterhånden mange bryderier, også udenfor den store politik, og det plagede ham, at han ikke kunde afse tid til en så grundig forberedelse af almindelige skolereformer, som han anså for nødvendig¹¹⁷.

Med alt dette nød Madvig i størsteparten af sin ministertid megen politisk anseelse. C. F. Allen påstod november 1849, at han var populær overalt undtagen blandt bondevennerne, hvad der var noget overdrevet for højres vedkommende; i det mindste klagede biskop Mynster året efter over hans egenrådighed og mange »løse liberale planer«. Når det kom til stykket, vilde selv bondevennerne ham ikke tillivs. Det var ikke blot fordi han ansås for mere pålidelig konstitutionelt og nationalt end

flertallet i ministeriet. Bondevennerne regnede ham åbenbart blandt de frisindede mænd udenfor deres rækker, som de i begyndelsen af det fri forfatningsliv fandt det klogt at vise velvillie. Tscherning respekterede hans saglige indsigt, mente i foråret 1850, at han vistnok var den dygtigste af ministrene, og synes at have håbet, at han kunde blive en ganske god demokrat, hvis han ellers var i stand til at frigøre sig fra gejstlighedens og universitetets indflydelse. Da Madvig efter opfordring fra 30 sogneforstandere 1849 stillede sig til folketinget i Frederiksværk (hvor hans broder var læge), deltog Tscherning i valgkampen, beklagede, at man vilde vrage hans »ven« højesteretsadvokat Buntzen — en af de mænd hvis valg bondevenneselskabet direkte anbefalede — men så ikke stor forskel på hans og Madvigs anskuelser og støttede i realiteten den sidste. Madvig sejrede overlegent ved dette og de to følgende valg.

Hans forholdsvis beskedne herkomst har muligvis kunnet skaffe ham en vis sympati blandt bønderne; han må i hvert fald selv have troet det, siden han — hvis man kan stole på Fædrelandets referat — med nogen overdrivelse præsenterede sig for vælgerne som en mand, der var født i »meget ringe kår« og havde gennemgået »megen trang og nød«. Hans konservatisme i forfatningssagen var notorisk, og bondevennernes organ *Almuevennen* beklagede, at han på rigsforsamlingen havde vist »bitterhed og slet dulgt uvillie mod den demokratisk sindede del af repræsentationen«. Men bladet lagde vægt på, at han havde været på almuens side i værnepligtssagen, hvor han endog bestemt udtalte sig imod at fritage studenter, og det var i begyndelsen blidere mod ham end mod flere nationalliberale. Skønt Madvig sluttede sig til den af nationalliberale og nogle konservative bestående Femtejuni forening, anbefalede det først ved februarvalget 1853 hans modkandidat. Adskilligt i Madvigs stilling til kirke- og skolespørgsmål behagede bondevennerne, og det må have styrket hans kredit i venstre, at han under valgkampen 1849 erklærede sig for tilhænger af landboreformer og »ven« af P. G. Bang og siden i fæstesagen på hovedpunkter ikke stod bondevennerne altfor fjernt. Som minister forelagde Madvig selv forslag om indførelse af selveje på Sorø Akademi, universitetets og kommunitetets jordegods, iøvrigt svarende til indenrigsministerens lov af 1851 om salg af statens fæstegods. Fælles sympati for Slesvigs deling som løsning af det nationale spørgsmål kan også have skabt en vis forbindelse mellem Madvig og nogle bondevenner. Tscherning og Balth. Christensen var længe under mistanke for at nære delingstilbøjeligheder¹¹⁸.

I folketinget var bondevennerne som nævnt med til at give Madvig et tillidsvotum i januar 1851, og i sommeren samme år virkede Tscherning

og Balth. Christensen for hans ministerkandidatur. Da partiet nærmede sig ministeriet Bluhme i de storpolitiske spørgsmål i forbindelse med monarkiets forfatningsordning, må Madvig med sin mæglende holdning have været mindre uantagelig for det end mange af de nationalliberale var. Det er betegnende, at han blev valgt til folketingets formand ikke blot i efteråret 1852 (med 66 af 93 stemmer), men også (med 71 af 74 stemmer) efter opløsningsvalget februar 1853, der skaffede bondevenner og ministerielle et lille flertal i tinget.

Hjertevarmt var forholdet dog ikke fra nogen af siderne. Under Madvigs sidste formandsskab indtraf i tinget en episode, der afslørede det. I. A. Hansen antydede, at Madvig havde ladet Rigsdagstidende redigere på en måde, der var til fordel for hans politiske meningsfæller. Madvig afviste insinuationen med den af samtidige beundrede replik, at det var »uværdigt for folketingets formand, uværdigt for rigsdagsmanden for Frederiksborg amts 4. valgkreds og uværdigt for den der bærer mit navn, at svare derpå«. Ved en påfølgende votering, der faktisk drejede sig om tilliden til Madvigs ledelse af tinget, undlod flere førende bondevenner at stemme. Da rigsdagen i april blev opløst, ramte bondeveneselskabets undsigelse af dem der havde stemt mod regeringen i arvefølgesagen også ham. Samtidig blev Ørsted kultusminister og Madvigs nærmeste overordnede, og en skarpere kurs mod oppositionelle embedsmænd kunde ventes.

I denne situation, der synes at være kompliceret for Madvig af en depressiv stemning, besluttede han at trække sig ud af politik. Han erklærede offentlig, at han af hensyn til sit helbred, sit embede og sit videnskabelige arbejde »i forbindelse med andre grunde« ikke vilde lade sig opstille til folketinget, og undslog sig i første omgang, da et af landstingsvalgene i København juni 1853 faldt på ham. Blandt motiverne til sin vægring angav han privat sin ufri stilling »i forhold til spørgsmål og personer«, hvormed han uden tvivl navnlig sigtede til sin embedsmæssige afhængighed af ministeriet. Han lod sig dog bevæge til at modtage valget og sad, bortset fra et års tid 1854—55, resten af sit politiske liv i landstinget som repræsentant for hovedstaden.

Hermed ophørte vistnok enhver fraternisering mellem ham og bondevennerne. Han var allerede i ministertiden stadig på sin post overfor partiet, og hans uvillie blev ikke mindre med årene. »I rigsdagen, navnlig folketinget, er jeg hos mængden ikke persona grata, da man kender min virkelige ringeagt for en del af personalet og væsenet og (hos skolelærere, bønder og andre) har udbredt en vis sky frygt for mit lærde og aristokratiske væsen, der gør mig megen uret«, skrev han under sin politiske uvirksomhed 1855 til sin ven Henriksen. De citerede ord synes

at vise, at hans ringeagt mest gjaldt halvprofessionelle politikere som I. A. Hansen og Balth. Christensen, næppe så meget de egentlige bonde-repræsentanter og bondestanden, der ellers måtte døje en del spot fra bornerte københavnske liberale. Madvig synes at have haft lidt af D. G. Monrads umiddelbare menneskelige sympati for »almuen« — så længe den vilde lade sig regere af folk med bedre forstand. Det lader sig dog ikke sige, hvor langt han var kommet fra sin ungdoms opfattelse af landboerne: at de mange steder ikke var meget opvakte, og at man måtte se nøje til »for at opdage metallet, hvor ertset er så grovt og slagterne så mange«. I sin alderdom havde han ingen høj mening om venstre-bønderne. Folkelig var Madvig i hvert fald ikke, og overgangen til den roligere luft i landstinget og de stilfærdigere former ved landstingsvalgene må have tiltalt ham¹¹⁹.

I virkeligheden må Madvig — trods berøringspunkter med venstre navnlig i begyndelsen — anbringes et godt stykke til højre i den indre politik, og han bevægede sig i sin rigsdagstid i visse henseender i konservativ retning. Men let er det ikke at placere ham. Selv yndede han, også før 1866, at kalde sig konservativ, og betegnelsen er forsåvidt dækkende som partimærke i samtiden, når man tænker på hans lange samarbejde med den gamle tids mænd i A. W. Moltkes ministerier, hans mæglende holdning overfor regeringerne Bluhme og Ørsted, hans ønske om at inddrage de store jordbesiddere endog som førende i det politiske liv, hans koalitionsplaner 1859—60, hans forsigtige frieri til godsejerne under grundlovsrevisionen efter 1864.

Det passer godt til dette, at han ikke sjældent samstemmede med Andræ — i en del år hans sidemand i landstinget — også imod regeringen Halls forslag. Madvig anerkendte Andræ som den mere beslutsomme og fastere karakter, og hans selvstændighed og skarpe logik må have tiltalt Madvig. Andræ havde i sin tid virket for Slesvigs deling, efter oktoberforfatningens vedtagelse ønskede han konservative ind i ministeriet ligesom Madvig 1860, de var begge tilhængere af etkammerssystemet og forholdstalvalgmåden og stod efterhånden hinanden nær i almindelig konservativ indstilling. »Andræ og jeg er enige i vore anskuelser«, sagde Madvig til fru Heiberg oktober 1863, hvad der dog ikke kan have sigtet til politikken overfor Tyskland. Deres private forhold, som vistnok var ven-skabeligst fra Madvigs side, synes fra 1863—64 i hvert fald en årrække at være blevet køligt. Så længe helstaten for dem begge var det givne, gik det, men uenighed om veje og mål i den store politik og siden om ansvaret for krigen forstyrrede som så ofte de indrepolitiske cirkler. Andræ blev drillet i pjecen om novemberforfatningen og fik en hård medfart i

Den nationale Politik, og en gensidig irritation kom til udtryk. Madvig vovede at bestride Andræs opfattelse af den finansielle ordning under hans egen fællesforfatning og spottede over hans politiske passivitet, hans »guddommelige ro«. April 1866 stredes de om hærledelsen 1864 og om gardens militære betydning, og Madvig mindede da med megen takt obersten om, at han lige så lidt som Madvig havde været i krig. Samme dag taler Krieger i sin dagbog om Andræs »lidenskab« mod Madvig. Endnu under den reviderede grundlov fandt de to dog af og til sammen i et lille konservativt mindretal¹²⁰.

I det hele var Madvig før 1864 en af dem, der såvidt de nationalpolitiske modsætninger tillod det virkede mest til at berede jordbunden for det senere, af centrum og konservative bestående højre. Endnu 1864 beklagede han godsejernes ringe politiske aktivitet, samtidig med at han angreb dem — og de fornemme i det hele — for svigtende national samfølelse. Men det var et konservativt forbund mod bønderne, han ønskede. Da godsejerne endelig dukkede op som politisk magtfaktor efter krigen, viste de sig at være talsmænd for en konservatisme med et stærkere agrarisk præg og et andet socialt grundlag, end han havde tænkt sig. Deres alliance med I. A. Hansen gjorde naturligvis ikke sagen bedre. Han fulgte dem kun modstræbende i forfatningssagen, og det kneb siden for ham at gå i spænd med dem. Da han 1870 modsatte sig en tvangsfæsteaflysning, tog han tillige afstand fra godsejernes opfattelse. Noget overflødigt og derfor næsten demonstrativt sagde han da, at man i sin tid burde have ventet med at give godsejerne erstatning for hartkornsegalisationen, indtil de havde været imødekommende overfor fæsterne.

Personlig animositet mod Estrup, der i Madvigs øjne repræsenterede en antikøbenhavnsk indstilling, synes at have spillet en rolle. En grandseigneur af gammel adel som A. W. Moltke var eet, en borgerlig hartkornsejer, der ikke lod sig imponere af de fineste akademiske argumenter, noget ganske andet. Madvig kritiserede i rigsrådet 1865 skarpt Estrups tone, da han krævede fuld krigsskadeerstatning for jyderne, og havde senere manganen dyst med ham. 1868 stemte Madvig sammen med Krieger, Lehmann, Andræ, David og tre andre københavnere mod Estrups store lov om de jyske jernbaner, der skabte det trafikale grundlag for den moderne englandseksport, men som Madvig åbenbart i dens endelige form anså for et udslag af jysk lokalegoisme. Hans afstandtagen fra godsejerne i fæstesagen 1870 havde specielt brod mod Estrup. Ministeriet Frijs var til gengæld ikke Madvig venlig stemt. Han blev ikke kongevalgt landstingsmand, hvad der ifølge David havde været tale om, og

M. P. Bruun søgte 1866 forgæves at få kultusministeren til at skaffe den verdensberømte latinist penge til en italiensrejse¹²¹.

Madvig var periodevis, navnlig omkring sin afgang som minister og midt i 50erne, upopulær i den nationalliberale presse og tildels i partiet selv — som ikke var et parti i moderne forstand, men dog heller ikke uden organisation. Han vilde i hvert fald til tider ikke betegne sig selv som nationalliberal og protesterede ligesom Monrad mod at lade sig indrullere i noget parti. Alligevel var det i den nationalliberale lejr han snarest følte sig hjemme. Her fandt han mænd med en varm nationalt dansk følelse, mænd der talte hans sprog, og som, alt taget i betragtning, stod ham nærmere end de fleste socialt, i almindelig politisk indstilling og i samfundsopfattelse. Før 1864 fronderede han jævnlig fra et konservativt standpunkt, således endnu med sit skrift om novemberforfatningen, og 1854 viste han tendens til en høj grad af politisk upålidelighed; men de nationalliberale var ikke forvænt med disciplin hos deres tilhængere, og i kritiske situationer som 1859 og december 1863 var han en god støtte for ministeriet Hall eller dog for dets politik. Angrebene på den nationale politik efter krigen og faren fra oktoberforeningen bidrog vistnok til, at Madvig sluttede sig tættere til den nationalliberale kerne. Han deltog på fremtrædende måde blandt de nationalliberale i de afgørende forhandlinger om den gennemsete grundlov, og efter 1866 var han såvidt det af få og spredte oplysninger kan ses med i centrums gruppemøder. Han må i den periode regnes til partiets ledende politikere i landstinget. Der har senere været en vis tilbøjelighed til at understrege forskellen mellem Madvig og de nationalliberale i almindelighed i den nationale politik, til at fremhæve hans enestående klarsyn på baggrund af de andres fantasteri. Som det foregående skulde have vist, er dette ikke helt retfærdigt.

Når Madvig veg af fra den nationalliberale hovedlinie, var det i reglen til højre, og det var partiets højre fløj, han bedst kunde enes med. Private sympatier og antipatier farvede forholdet. Madvig stod den til grundtvigianismen hældende ivrige ejderdanner og skandinav Ploug politisk og vistnok også personligt ret fjernt og havde næppe stor respekt for hans indsigt. »Jeg har oftere lagt mærke til, at det ærede medlem ikke synes at være nogen heldig lovfortolker«, sagde Madvig en gang om ham, i Madvigs mund en knusende dom, og Ploug søgte iflg. Krieger til gengæld 1863 at hindre hans — og Kriegers — valg til landstinget. Monrad kunde Madvig vist ikke lide. De havde saglige uoverensstemmelser i Monrads tid som overskoledirektør og departementschef, Madvig fandt at Monrad »koketterede« med folketinget, anså ham sikkert for

nationalpolitisk upålidelig og mente han havde en uheldig indflydelse på Hall. Monrads uhøjtidelige behandling af konstitutionelle detaljer, hans hastige og undertiden overfladiske forarbejde med de talrige lovforslag, han i sin frugtbare tredje ministerperiode forelagde, har heller ikke været efter den grundige og noget formalistiske Madvigs smag, og han kunde i landstinget formelt og reelt kritisere sin chefs udkast sønder og sammen.

Madvigs forhold til Lehmann var mere kompliceret. Lehmann havde i sine unge dage deltaget i Madvigs undervisning, beundrede ham som forsker og regnede sig i hvert fald senere til hans venner, men politisk var Madvig ofte Lehmann for moderat, og 1855 stødte de hårdt sammen, da Lehmann ved grundlovsindskrænkningen i anledning af fællesforfatningen vilde tage ejderdanske forbehold. I de følgende år indtil 1861, mens Lehmann var landstingets ledende politiker, viste Madvig ringe tilbøjelighed til at give sig ind under hans førerskab. Han påtalte ikke uden grund Lehmanns hang til at omkalfatre regeringens forslag, så tinget kom til at skrive love i stedet for at vedtage dem, og vakte jævnlig hans irritation. Lehmann riposterede ved forskellige lejligheder, at Madvigs standpunkt var negativt og hans indvendinger prokuratoragtige, eller at han docerede, eller at lærde folk i reglen var stærkere på tænkningens end på villiens gebet, og hans bemærkninger fik en ubehagelig karakter derved, at han samtidig roste Madvig i høje toner som videnskabsmand (»måske for øjeblikket den største lærde, Danmark har«). Madvig svarede i reglen med sagtmodighed; da Lehmann en gang med rene ord lod ham vide, at han ikke havde forstand på den sag han talte om — det drejede sig om et juridisk forhold vedrørende Københavns havn — blev Madvig dog tydeligt pikeret og gjorde sig umage for at vise, at han på visse punkter var bedre underrettet end Lehmann selv. Og nogen varig uoverensstemmelse mellem de to blev ikke følgen. Nationalpolitisk kunde de i slutningen af ministeriet Halls tid bedre enes, under grundlovsrevisionen og senere arbejdede de i det hele godt sammen, og Lehmann var tillige med andre Madvig nærstående politikere som C. St. A. Bille, Gustav Brock og Krieger blandt de femten, der 1869 forærede ham en udenlandsrejse.

Den konciliante Hall med det lyse hoved kunde Madvig ikke stå for, skønt han klagede over hans mangel på styrke og målbevidsthed som kabinetsleder. Kort efter at Hall 1854 var blevet hans overordnede, skrev han til en ven: »I Hall har jeg en minister, som jeg i mange henseender sætter pris på og sympatiserer med«. Tre år efter hed det: »Jeg holder meget af Hall«, og i tinget behandlede Madvig konsejlspræsidenten med særlig hensynsfuldhed. Før 1864 fulgte Madvig en lang tid Hall i den store

politik. 1859 følte han sig dog tilsidesat af sin gamle chef, om skolevæsenet var de ikke altid enige, og kirkepolitisk antog Hall i sin sidste ministerperiode venstres synspunkter i højere grad, end Madvig kunde billige; men i det hele var Hall en af de nationalliberale, som Madvig politisk nærmest samstemmede med. Han havde dog, efter sit eget udsagn 1864, aldrig været Halls confident og blev det formodentlig ikke siden.

Intimest, i hvert fald i perioder og fra Madvigs side, var sikkert forholdet mellem ham og Krieger. »Min kære, ærede og lærde ven«, kaldte Madvig ham allerede februar 1850 i folketinget, og tyve år efter sagde han i landstinget, at han af samtlige medlemmer stod Krieger allernærmest. I Estruptiden kæmpede de skulder ved skulder. Den grundlærde og skarpsindige jurist, hvis politiske klogskab næppe er vurderet efter fortjeneste, var ikke karrig med sine gode råd, og Madvig søgte dem gerne. Han og Krieger havde vidtstrakte fælles interesser, i politik koncentreret om det nationale spørgsmål og konstitutionelle problemer, og de fandt et privat berøringspunkt i deres beundring for fru Heiberg. Krieger har utvivlsomt jævnlig øvet indflydelse på Madvig, men hvad den ene har ydet og den anden modtaget af ideer og impulser i dette venskab, lader sig naturligvis ikke måle¹²².

2. Indre politik.

En gennemgang af Madvigs stilling til enkelte omstridte spørgsmål vil forhåbentlig gøre det mere klart, hvor han stod i den indre politik.

I *landbopolitikken* fulgte han i begyndelsen af 1850'erne i det væsentlige den af bondevennerne yndede indenrigsminister P. G. Bangs synspunkter, som de var fremsat i hans forslag til den store landbokommission af 1849. Bang foreslog oprindelig tvangsafløsning, Madvig fastholdt i en årrække principielt tvangsafløsningens berettigelse og nødvendighed, hvis det frivillige salg ikke viste sig tilstrækkeligt. Som gode liberale af konservativ støbning mente dog både Bang og Madvig modsat bondevennerne og Monrad, at det vilde være et utilladeligt indgreb i bestående kontraktforhold at give de nuværende fæstere ret til at kræve selveje. Det var også Bangs af J. E. Larsen uddybede tankegang, Madvig gentog, når han hævdede, at godsejerne vel havde den juridiske ejendomsret til fæstegodset, men at på den anden side fæstetvangen indskrænkede deres dispositionsret og mulighed for økonomisk udnyttelse af godset, så at »fæsterbefolkningen i det hele« havde et krav på noget af den sum, der indkom ved godsets salg til selveje; eller som Madvig 1852 — med en formulering, han utvivlsomt havde taget fra landbokommissionens be-

tænkning 1850 — foretrak at udtrykke det: »Staten ejer noget af denne kapitalværdi, med forpligtelse til at anvende den på fæsterbefolkningen«. I den henseende gik Madvig til at begynde med videre end Monrad, hvis tvangsafløsningsforslag fra 1851 han fandt ubilligt mod bønderne.

Derimod var Madvig modsat Bang — og bondevennerne i almindelighed — i princippet tilhænger af fuld frihed til at sammenlægge bøndergårde. Han ønskede ikke en koncentration af jorden på store ejendomme, men med den stærke befolkningstilvækst frygtede han heller ikke som Bang, at den vilde indtræde. Han var betænkelig ved at begrænse omfanget af den enkeltes erhverv, bondens frihed til at arbejde sig frem, og ved at indskrænke muligheden for dannelse af større kapitaler i landbruget, der var en af betingelserne for industriel virksomhed. Også af driftsøkonomiske grunde, fordi man ikke kunde vide, hvilken brugsstørrelse der kunde blive den fordelagtigste, ønskede han frihed. Endelig hævdede han, at tilhængerne af den gamle sammenlægningsgrænse på 12 tdr. htk. fastholdt klasseforskellen mellem bønder og godsejere, som burde udjævnes — atter et Bangsk synspunkt, der faldt sammen med noget væsentligt i Madvigs samfundsopfattelse. Mange år efter fandt han i Haderslev Østeramt med dets storbønder på ejendomme af en dansk herregårds størrelse landboforhold, som han ønskede udviklet i kongeriget: trods afstand mellem bønderne i ydre kår, anseelse, optræden og dannelse en social kontinuitet, der ikke blev gennemskåret af en enkelt standskløft. Man har i Madvigs stilling til sammenlægningsfriheden set påvirkning fra romerretten. Socialt og økonomisk er imidlertid hele hans betragtningsmåde ægte, let modereret liberalisme.

I den givne situation, da folketingets flertal ved behandlingen af regeringens forslag om udstykning og sammenlægning i vinteren 1851—52 ønskede sammenlægningsgrænsen 12 tdr. htk. fastholdt, nøjedes han med som Bang, en række nationalliberale og enkelte af venstre at foreslå grænsen forhøjet til forslagets oprindelige, 20 tdr., der sædvanligt ansås for mindste herregårdsstørrelse. Udkastet blev ikke færdigbehandlet, og i det hele kom der meget lidt positivt ud af Madvigs landbopolitiske indsats. Skønt han til at begynde med principielt var enig med bondevennerne i tvangsafløsningens berettigelse og fæsternes krav på afslag i købesummen for gården, stemte han vistnok mod alle de lovudkast og ændringsforslag, der blev fremsat af venstre i denne sag.

Hans praktiske indstilling til tvangsafløsningen skiftede stærkt. 1851 sluttede han sig i statsrådet til den opfattelse, at tvang ikke burde anvendes for tiden, 1852 vilde han gå med til en tvangsafløsning ved de

gældende fæstekontraktens udløb, men efter at Bang som indenrigsminister i Bluhmes regering havde erklæret en tvangslov for unødvendig i øjeblikket, havde Madvig 1853 samme mening. Mod de forskellige private fæsteafløsningsforslag indvendte han iøvrigt ligesom godsejerne navnlig, at de forudsatte salgsprisen bestemt ved taksation på en måde, der ikke gav sikkerhed for upartisk eller ensartet afgørelse; han ønskede prisen fastsat ved fri konkurrence mellem køberne. Han stillede sig hurtigt på det standpunkt, at en afløsningslov kun burde forelægges af regeringen. 1856 stemte han for den af alle partier tiltrådte landstingsresolution, der opfordrede ministeriet til at løse fæstespørgsmålet således, at bestående kontrakter opretholdtes, men at fæsterens efterladte kunde kræve gården solgt ved auktion og via statskassen fik fra $\frac{1}{3}$ til $\frac{1}{4}$ af købesummen; dette passede til Madvigs påstand fra 1852 om statens medejendomsret. Han nød åbenbart i disse år en vis anseelse som kyndig i fæstespørgsmålet og var ordfører for et landstingsudvalg vedr. et privat fæstelovforslag, men havde vistnok ingen særlig andel i periodens eneste betydelige afløsningslov, Monrads fra 1861.

Efterhånden bevægede Madvig sig i denne sag mod højre. Selv om han endnu 1857 principielt erklærede sig villig til at tvangslovgive på grundlag af landstingsresolutionen fra 1856, bl. a. under hensyn til de stærkt stigende indfæstningssummer, advarede han nu mod at give efter for agitationen i fæstespørgsmålet, og han betonedede stadig stærkere, at godsejerne i det hele frivilligt gav fæsterne, hvad der tilkom dem. Endelig 1870 tog han ved behandlingen af I. A. Hansens fæstelovforslag skridtet fuldt ud. Han indrømmede, at han havde skiftet standpunkt, dels fordi forholdene praktisk havde ordnet sig bedre end ventet, dels fordi der var sket et omslag i retsbetragtningen. Han hævdede, at fæstegodset mere og mere var blevet til ren ejendom, så at det vilde være en »ganske usædvanlig tilbagevenden til en langt tilbage liggende tids praksis«, hvis man nu ved lov vilde hindre godsejeren i at sælge sine fæstegårde til selve ejendom og tage hele provenuet. Allerede 1852 havde han i tilslutning til Bang og J. E. Larsen sagt, at godsejeren siden de store landboreformer besad fæstegodset »med langt større frihed end forhen«, og at man derfor ikke, som Tscherning vilde, kunde forbedre fæstet væsentlig, men måtte afskaffe det. Nu drog han andre konsekvenser af godsejernes frihed. Han vilde ikke gå med til at tildele fæsterfamilierne en kvotadel af godsets salgsværdi, fordi de ikke havde nogen medejendomsret, og fordi man for øjeblikket ikke havde nogen målestok til at vurdere den på fæstegodset hvilende indskrænkning. Han ønskede derfor indtil videre at nøjes med

den frivillige afløsning, mens Lehmann vilde fastholde landstingets standpunkt fra 1856. Sammen med Andræ, David og tre andre svarede Madvig: stemmer ikke, da Lehmanns dagsorden blev vedtaget.

Det er umuligt at sige, hvor meget af Madvigs skiften standpunkt i fæstesagen der skyldes taktiske hensyn til samarbejdet med bondevennerne, godsejerne i landstinget eller regeringen; det har måske ikke ladet ham upåvirket, at talrige godsejere udenfor rigsdagen 1856 protesterede mod en tvangsafløsning, og 1870 var hans opfattelse ikke uforligelig med de nationalliberales ønske om at sprænge oktoberforeningsalliancen. Sikker har dog hans syn på fæsteforholdets skadelighed ændret sig. 1852 mente han som mange ikke-bondevenner, at det virkede »forstyrrende, hæmmende og forbitrende ind på vor indre udvikling« og derfor måtte fjernes, 1857 fandt han ikke tvangsafløsning nødvendig for at de politiske forhold kunde udvikle sig på en »god måde i folket«, eller af nationaløkonomiske grunde — da landet klarede sig godt med fæste, og afløsningen nok vilde komme alligevel — men alene for at skaffe fæsterne selvejendom på billige vilkår. Han kunde heller ikke indrømme, at fæsterne under de stigende landbrugskonjunkturer var så fortrykte og fattige, at det kunde motivere lovgivningsmagtens indgriben. Han har vistnok i fæstesagen fra begyndelsen ment at tage et rimeligt hensyn til begge parter interesser, men nærmede sig lidt efter lidt godsejerne. Han var åbenbart påvirket af de vekslende juridiske opfattelser, og efterhånden har måske Ørsteds angreb 1856 på J. E. Larsens teori gjort sin virkning. Madvigs standpunkt i 1870 svarede også bedre til den mere gammeldags respekt for privat ejendomsret, han på andre områder viste.

Han holdt sig dog altid noget på afstand af de godsejere, der ivrigt forsvarede standens interesser. Med den karakteristiske begrundelse, at man skulde bevare fæsteforholdet aldeles rent for snarest at bringe det til at forsvinde, ønskede han allerede 1870 den fra 1792 stammende ret til at bortforpagte fæstegårde afskaffet og stemte mod Estrup og flere af dennes standsfæller for loven herom af 9. marts 1872. Samtidig med at han 1870 modsatte sig tanken om at gribe ind i godsejernes ejendomsret, fastholdt han, at der stadig gjaldt et billighedshensyn; det var ikke blot spørgsmål om selvejendoms fremme, men også om at de nuværende fæstere eller deres arvinger blev besiddere. Han hævdede, at godsejerne nok juridisk, men ikke moralsk var berettiget til at tilegne sig den fulde værdi af hver enkelt fæstegård, og at de kun gjorde »deres skyldighed, jeg kunde være fristet til at sige deres forbandede skyldighed«, når de solgte billigere til fæsterne og deres familier end til andre. Da han var

overbevist om, at godsejerne som helhed opfyldte deres forpligtelse og enkelte endda solgte særlig billigt, havde hans forbehold imidlertid væsentlig akademisk interesse¹²³.

I en række andre vigtige spørgsmål stod Madvig bondevennerne endnu fjernere: som hævder af landstingets indflydelse på finansloven, som talsmand for embedsstanden, universitetet og de lærde skoler, som forsvarer af folkekirkens selvstændighed overfor staten.

Madvig blev i rigsdagen en af de dygtigste talsmænd for en *forbedring af de fastlønnede embedsmænds kår*. Han kæmpede ihærdigt mod bondevennernes nedskæringstilbøjeligheder og blev ikke træt af at modsige deres påstand om, at danske embedsmænd i det hele var vellønnede. Han vidste hvor skoen trykkede. Ved behandlingen af forslag til lønningslov for ministerierne 1852 vilde han især hjælpe embedsmændenes mellemklasse, senere interesserede han sig også for de højeste charger, fandt den departementschefgage, der blev fastsat ved lønningsloven 1860, altfor ringe og mente i det hele lovens satser ikke svarede til embedsmændenes billige og retfærdige krav. Hans argumenter var omtrent de samme, som andre af standens fortalere, bl. a. David anvendte: embedsmanden skulde ikke leve i overflod, men have et vederlag, der sikrede staten redelige og duelige tjenere og gav de højere embedsklasser mulighed for at vedligeholde deres faglige dygtighed og almindelige dannelse. Gagen burde fastsættes under hensyn til, hvad dygtige mænd i private stillinger opnåede, og tillade embedsmændene en levestandard, der ikke for stærkt afveg fra de kredses, i hvilke de var nødt til at færdes — altså til en vis grad bestemmes af den økonomiske standard i den »dannede klasse«. Madvig krævede rangskat og bestallingsgebyrer afskaffet, og han var forbitret over en bestemmelse om lønudsættelse ved embedskumulation, som ramte ham selv. 1852 var han temmelig kritisk mod nyordningen af centraladministrationen, som han mente havde bevaret for meget af karakteren fra enevældens tid, og han forudsatte en gradvis reduktion af ministeriernes embedskorps; men allerede få år efter fandt han det for lille i forhold til det stigende arbejde, som det konstitutionelle liv medførte.

Det hører dog med til karakteristikken af Madvigs opfattelse, at han også var på vagt mod ekstraordinært høje gager. I det hele var han ingen tilhænger af uregelmæssigheder i lønsystemet. Omkring 1860 ønskede han de sportellønnede retsbetjente og magistrater sat på fast gage, bl. a. fordi deres indtægter afveg for meget fra hinanden, og mente de fleste af dem kunde tåle en nedsættelse. Han var altså ligesom de national-liberale i almindelighed med til at gennemføre en lønreform (1861), der formentlig hindrede en betydningsfuld gruppe juridiske embedsmænd

i at udvikle sig til en økonomisk overklasse. Mens en liberalist som Fenger i hvert fald til at begynde med var imod lønstigning efter anciennitet i ministerierne og ikke vilde give samme charge samme gage, fordi arbejdet og ansvaret kunde være forskelligt, synes Madvig meget hurtigt at have nærmet sig et mere moderne ideal, et hierarkisk ordnet bureaukrati, hvor embedsmænd på tilsvarende trin i forskellige etater fik nogenlunde samme gage med regelmæssige alderstillæg. Det stødte 1868 åbenbart hans sans for symmetri, at søværnet kun skulde have een admiral, når hæren havde tolv generaler. Han fandt det dog ikke urimeligt, at de ældste borgmestres og herredsfogeders løn kom til at ligge over de yngste højesteretsassessorers, som havde et ringere ansvar.

Madvig interesserede sig naturligvis specielt for latinskolelærernes lønforhold og udarbejdede allerede 1852 et lovudkast herom, som først Hall fik gennemført 1855. Det svarede ikke til Madvigs ønsker, navnlig ikke hvad rektorgagerne angik. Også for andre gruppers vedkommende gik hans lønkrav ofte videre end regeringen fandt opportunt eller tingets flertal rimeligt, og han havde sjældent held med sine forslag om forhøjelser. Mest tilfreds var han vistnok med loven om retsbetjentes og magistraters overgang til fast gage, hvor han som formand i landstingets udvalg og fællesudvalget gjorde et stort arbejde. Her kunde han imidlertid holde sig til regeringsudkastet, og regeringen stod stærkt, fordi sportlernes inddragning i statskassen finansielt var fordelagtig¹²⁴.

Særlige vanskeligheder voldte ordningen af gejstlighedens lønforhold, fordi den stod i forbindelse med spørgsmålet om kirkeforfatningen. Madvig behandlede som minister disse kildne problemer med stor forsigtighed, indrømmede at der trængtes til en rimeligere fordeling af præsterens overordentlig stærkt afvigende indkomster, navnlig en forbedring af de ringeste kald, men mente ikke, man »i det væsentlige« burde ændre gejstlighedens lønningsmåde, og turde i hvert fald ikke påtage sig at udarbejde reformforslag. Da kultusminister Monrad 1861 forelagde landstinget udkast til lov om forandring i de gejstliges lønning, vilde Madvig imidlertid gå med til temmelig indgribende ændringer, bl. a. reduktion af præstegårdsjorden, klassificering af præstekaldene i nogle få indtægtsgrupper og afløsning af korntienden med pengeløn; han ønskede dog i hvert fald til at begynde med ikke ved tvungen afløsning at angribe de bestående tiendeakkorder, der som alle kontrakter var ham hellige. Den af Monrad anslåede højeste fremtidige indtægt for sognepræster (3200 rdl. + alderstillæg), der lå væsentlig under den aktuelle indtægt i de rigeste kald, fandt han for stor og vilde med udvalgets flertal ændre den til 2400 rdl., begyndelsesgagen for departementschefer efter lønningsloven

1860. Han ønskede tillige det enkelte kalds indtægt fastsat under hensyn til dets arbejdsbyrde. Også da Hall i samlingen 1870—71 foreslog at omordne præstelønningerne, foretrak han ligesom udvalgsflertallet en lavere maksimumsindtægt end regeringsforslagets, og vilde til gengæld ofre mere på de dårligst aflagte embeder.

Madvig var som tidligere kultusminister næsten selvskrevet udvalgsmedlem i disse sager, og som formand og ordfører for landstingsudvalget i anledning af Monrads forslag 1861 gjorde han en betydelig og grundig indsats, men der kom intet ud deraf. Hverken da eller senere i Madvigs tid lykkedes det at gennemføre en dyberegående reform af gejstlighedens lønningsmåde. Fra 1870erne kom man ind på en provisorisk udvej, som Madvig et par gange tidligere havde peget på: at tage noget fra de største kald og dermed hjælpe de mindre. Mod Estrups kirkeministers påstand om, at dette kunde ske administrativt, protesterede Madvig 1878 i et par anonyme artikler.

En af grundene til lønreformens stranding var uenighed mellem regering, folketing og landsting om ejendomsretten til de kirkelige indtægter. Madvig antydede allerede i det første folketing, at han i modsætning til Monrad og visse jurister, bl. a. A. S. Ørsted, ikke var tilhænger af kirkens ejendomsret, som også grundtvigianeren L. Helveg havde forkastet. 1861 forklarede han sit standpunkt således, at den protestantiske kirke i Danmark manglede en korporativ organisation, som satte den i stand til at besidde sine indtægter med privatretlig adkomst, men at den ifølge grundloven havde et billigt krav på ikke at se disse indtægter formindsket. Da kirken havde formål uden for statens område, tillagde han den større selvstændighed end andre statsinstitutter, ønskede ikke dens indtægter blandet med andre statsindtægter og krævede det af Monrad foreslåede lønningsfond fastholdt som et særligt fond, der kun burde anvendes i kirkeligt øjemed, og som der ikke — således som det var tilfældet med de andre særlige fonds — gennem finansloven kunde ske indgreb i. Han vilde med andre ord ikke give folketinget en fortrinsret til at bestemme over de kirkelige indtægter. Hvad konklusionen angår, var Madvig i det hele enig med en række konservative og nationalliberale, bl. a. H. N. Clausen, men hverken Monrad eller landstingets flertal vilde 1861 gå helt så vidt som han for at sikre kirkens finansielle særstilling. Venstre forlangte de kirkelige midler inddraget til fri disposition for staten og gejstligheden sat på fast løn. Endnu i samlingen 1871—72 kæmpede Madvig for sine principper og fandt overenskomst med folketinget om et udkast vedr. præsternes løn så usandsynlig, at han frarådede fællesudvalg¹²⁵.

Til spørgsmålet om *kirkens forfatning* indtog Madvig i begyndelsen væsentlig samme stilling som sin forgænger i kultusministeriet og anerkendte også hans initiativ. Madvig mente, at folkekirken ved forfatningsændringen trådte »ud af statsherredømmet«, men at dens forhold under hensyn til den stadig bestående komplicerede forbindelse med staten burde ordnes ved lov; han anbefalede i rigsforsamlingen, at en paragraf herom blev optaget i grundloven. Inden loven skulde gennemføres ønskede han spørgsmålet drøftet af en kirkeforsamling, hvor også menighederne var repræsenteret, og som minister søgte han og fik bevilling til en sådan, men nåede ikke at bruge pengene. Ifølge erindringerne gjorde striden mellem de kirkelige retninger, det svage menighedsliv og afstanden mellem hans eget dogmatiske standpunkt og kirkens lære ham højst betænkelig ved at fremme sagen og »deltage i, endsige lede« forhandlingerne om en kirkeforfatning. Betænkelighederne var dog ikke større, end at han gik ind i kirkekommissionen af 1853 — hvor han ikke som i erindringerne påstået blev formand — og sammen med Clausen og Hall udarbejdede dennes flertalsforslag om en repræsentation for folkekirken, bestående af et kirkeråd med lige mange gejstlige og verdslige medlemmer, for flertallets vedkommende valgt stiftsvis. Kommissionens mindretal med Martensen i spidsen var imod en synodalforfatning og ønskede oprettet et mindre, rådgivende organ, eventuelt bestående af samtlige bispes. Flertallet og Madvig vilde oprindelig tillægge kirkeforsamlingen og kongen i forening lovgivende myndighed i rent kirkelige anliggender, men indstillede for at imødegå en vis frygt for majoritetsafgørelser sluttelig, at kongen alene fik denne beføjelse, mens rådet blev konsultativt. Hele kommissionen anbefalede sognebåndsløsning og oprettelse af menighedsråd, hvis læge medlemmer var valgt af menigheden.

Med modifikationer — deriblandt en, som kunde tænkes at tiltale politikerne, nemlig at lovgivningsmagten i rent kirkelige anliggender skulde være hos kongen og rigsdagen — blev kommissionsmajoritetens repræsentationsforslag senere optaget af tolv fremtrædende mænd fra forskellige lejre, bl. a. Monrad, Clausen, I. A. Hansen og Madvig (som dog ikke var initiativtager), og med en del flere underskrifter 1856 overrakt kultusminister Hall. Madvig må altså på dette tidspunkt afgjort have ment, at kirkeforfatningssagen burde fremmes, skønt hverken de kirkelige forhold eller hans egen religiøse indstilling synes at have gjort det mere påkrævet eller ønskeligt end i ministertiden. Hall havde imidlertid allerede 1855 erklæret indførelsen af en fuldstændig kirkeforfatning for ubetimelig, fordi der hverken var udtalt trang dertil eller enighed om formen, og de tolv forslag vakte megen modstand først og fremmest fra

grundtvigsk side. Da Clausen 1857 i landstinget forelagde et lovudkast om oprettelse af et kirkeråd, stillede Madvig sig på samme standpunkt som Hall: at en fuldstændig kirkeforfatning ikke i øjeblikket kunde gennemføres. Clausen blev med grund forbløffet og stødt over denne kovending. Madvig mente nu, at man ikke kunde skabe livet ved hjælp af forfatningen og trøstede sig med, at vi allerede havde en kirkeforfatning, omend med store huller. Principielt vilde han give kirken større selvstændighed end det overvejende flertal i tinget, navnlig ved at kræve det eventuelle kirkeråd hørt i alle spørgsmål vedr. anvendelsen af de kirkelige indtægter. De tolvs forslag og landstingsforhandlingerne 1857 omtales ikke i Madvigs erindringer, skønt Clausen i sine tidligere udkomne memoirer — ganske vist i mild form — havde bebrejdet ham hans svingning.

Som medlem af kirkekommissionen af 1868 tog Madvig igen til orde for snarlig oprettelse af et kirkeråd, som han ønskede tillagt så stor myndighed som muligt, måske et forsøg på at modarbejde grundtvigianerne. Han strakte sig under forhandlingerne ret vidt for at skabe flertal for et brugbart forslag, men af tilbøjelighed stod han åbenbart kommissionens mest konservative medlemmer Martensen og Clausen nær, både hvad angår gejstlighedens talmæssige styrke i kirkerådet og dettes kompetence. Hans eftergiveness var forgæves. Denne kommissions arbejde førte lige så lidt som den forrige til oprettelsen af en kirkelig repræsentation.

Madvigs mening om betimeligheden af en kirkeforfatning skiftede altså, men der kan næppe være tvivl om, at han principielt altid anså det for ønskeligt at organisere folkekirken og give den en valgt repræsentation, svarende til »den nye tingenes orden« på andre områder. Staten måtte vide, hvilken folkekirke den understøttede, og kræve, at kirken stod overfor den som et ordnet samfund, med hvilket der kunde forhandles. Af væsentlig betydning for hans standpunkt var det formodentlig, at han modsat det kirkelige venstre anså rigsdagen for lidet skikket til at behandle kirkelige spørgsmål. Den politiske kamp om kirkens problemer er, sagde han i landstinget 1861, »uhyggelig derved, at vi alle føler, at de grundanskuelser, hvorfra de enkelte meninger går ud, er af den art, at vi egentlig ikke her på rigsdagen kan forfølge og udvikle dem; jeg i det ringeste er aldeles ikke oplagt til her at tale ret indtrængende om kirkelige spørgsmål, kirkelige forhold, og hvad der står i nøje forbindelse dermed«. Det er forståeligt, hvis Madvigs utilbøjelighed til som politiker at blande sig i kirkens anliggender ikke blev mindre, efterhånden som hans religiøse opfattelse fjernede sig mere og mere fra folkekirken lære. Uanset hvilke regler om den kirkelige lovgivningsmagt han

var med til at foreslå, har han derfor vistnok helst set, at den reelle afgørelse i hvert fald i de rent kirkelige anliggender blev truffet af kirken selv gennem dens valgte repræsentation.

Det er betegnende for hans beherskede individualisme, at han ikke var betænkelig ved den kirkelige uniformitet, som kunde blive følgen. Allerede i rigsforsamlingen betonedede han, at den ved grundloven sikrede frihed til at træde ud af kirken og bevæge sig udenfor den berettigede kirken selv til stærkere end før »at holde på den bestemte karakter hos dem, der er i den«. »Jo mere frihed staten indrømmer det kirkelige samfund, desto mere vil det kirkelige samfund gøre sine egne former tvingende og bindende«, sagde han 1851 til Spandet, der mente at tiden var kommet til ad lovgivningsvejen at stille den enkelte meget frit indenfor kirken. Denne indre kirkelige frihed måtte det i hvert fald, erklærede Madvig, blive kirkens egen sag at skabe ved hjælp af en kirkeforfatning. Statens opgave var alene at tilvejebringe en sådan og iøvrigt sikre den enkeltes frihed til at bevæge sig som borger uden hensyn til religiøs overbevisning. Senere, under debatten 1856 om lov om afskaffelse af dåbstvangen, hævdede han, at begrebet kirke-disciplin ikke kunde ophæves, og at kirken ikke burde tvinges til at behandle hvemsomhelst som fuldgældigt menighedsmedlem. Han forlangte, at kirken skulde være »liberal og varsom i henseende til de grænser den sætter«, men var meget imod det enkelte menighedsmedlems og navnlig den enkelte præsts »vilkårlighed«; indtil kirkeforfatningen kom, måtte præsten holde sig til sine foresatte og i det hele adlyde dem. Madvig kom naturligvis ved denne holdning i skarp modsætning til grundtvigianerne, men kunde i visse henseender enes med Martensen.

Skønt Madvig i videst mulige omfang vilde opsætte den kirkelige lovgivning indtil kirkeforfatningen var gennemført, medvirkede han til forskellige reformer, dels i tilslutning til grundlovens bestemmelser om religionsfrihed, dels på andre områder, hvor en nyordning forekom ham påkrævet. Han tog som minister vistnok intet væsentligt initiativ i denne henseende — bortset fra at han allerede 1850 havde udarbejdet et lovudkast om borgerligt ægteskab — og lod sig halvvejs presse til at komme med sine forslag, som han søgte at begrænse til hvad han anså for absolut nødvendigt. Han betonedede gentagne gange, at han i disse spørgsmål ikke tog hensyn til sin egen overbevisning, men alene til folkets og kirkens tarv, og det er vel sandsynligt, at hans kritiske holdning til kirkens lære gjorde ham mere tilbøjelig til at lade sig lede dels af en almindelig moderat konservativ opfattelse af et kirkeligt samfunds karakter, dels af hensynet til befolkningens og gejstlighedens stemning. Visse

reformer, som han principielt fandt ønskelige og rimelige, modsatte han sig af den grund som ubetimelige, mens han kunde gå med til andre, også vedr. kirkens indre forhold, når trangen til dem syntes ham godtgjort. Det ses ikke, at statsrådsflertallet har lagt bånd på eventuelle reformtilbøjeligheder hos ham.

På grundlag af Monrads forarbejde gennemførte han allerede 1848 en resolution om, at plakaten fra 1842 om tvangsdåb ikke skulde overholdes overfor baptister, og han fortolkede i sin administrative praksis det sidste begreb så vidt som muligt. En forespørgsel i folketinget, fremkaldt af et andragende fra den mosaiske menighed i København, gav ham anledning til at forelægge et lille forslag om den religiøse opdragelse af børn i konfessionelt blandede ægteskaber; det indrømmede forældrene større frihed end før, men gik iøvrigt ud fra den opfattelse, at staten var interesseret i undersåtternes »religiøse dannelse«.

Han modsatte sig — efter Fr. Barfods udsagn på en rolig, alvorlig og billig måde — Grundtvigs ven Spandets radikale lovforslag om trosfrihed, ifølge hvilket bl. a. enhver skulde have lov at indgå borgerligt ægteskab, noget Madvig fandt stridende mod en almindelig folkefølelse og urimeligt, når både brudgom og brud tilhørte folkekirken. Men han opfattede dog Spandets initiativ som en »påmindelse« og gennemførte derefter trods modstand også fra konservativ side i det væsentlige sit eget udkast, der tillod borgerligt ægteskab mellem medlemmer af forskellige trossamfund eller uden for de anerkendte trossamfund; den endnu brugte vielsesformular er affattet af ham. Clausen protesterede i statsrådet mod Madvigs lovforslag, fordi det stillede folkekirken lige med andre anerkendte trossamfund og gjorde borgerlig vielse mere almindelig end nødvendigt. Madvigs forsvar for loven på rigsdagen, i folketinget særlig mod Spandet, i landstinget bl. a. mod Ørsted, var en blændende parlamentarisk præstation. Da der ved samme lejlighed blev stillet forslag om sognebåndsløsning, erklærede Madvig sig for tilhænger af denne reform, og Halls lov fra 1855 svarer efter Madvigs sigende i hovedsagen til et udkast af ham. Allerede 1849 antydede han, at menighederne burde have indflydelse på præstevalget, senere udtalte han sig flere gange mere afgjort i den retning, også i kirkekommissionen af 1868, og han stemte 1870 for Halls ikke gennemførte lovforslag herom.

Derimod tog Madvig afstand fra de forskellige grundtvigske forslag om valgmenigheder. Han var også 1868 en af de skarpeste modstandere af ministeriet Frijs' udkast til valgmenighedslov, der blev frarådet af seks af landets bisper; Madvig mente ikke, det udsprang af en almindelig trang, skønt det blev støttet af »alle dem, for hvem det blotte ord »frihed«

er et magisk ord, uden at de betænker, at frihed uden lov er et intet, er et aldeles vilkårligt skema, som ikke har nogen ret til at være«. Det var ham i særlig grad imod, at udkastet skabte to klasser af folkekirkelige præster. Han var, sagde han, rede til at gå meget vidt med ændringer i præstens kaldelse og ansættelse og opfordrede kultusminister Kierkegaard til at tage dette spørgsmål under overvejelse, men han krævede ensartede regler for hele folkekirken: »Man kan have en etableret og en ikke etableret kirke, og jeg ser slet ikke med betænkelige øjne på, at der danner sig frie religiøse samfund, men denne lovs princip er, indenfor den samme kirke at skabe denne dobbelthed«.

At grev Frijs gjorde lovens gennemførelse til kabinetsspørgsmål, bestyrkede ham kun i hans modstand. I en stor og lidenskabelig tale betegnede han konsejlspræsidentens optræden som ubillig mod landstinget, der havde støttet ministeriet overalt, og opfordrede til at stemme mod overgang til tredje behandling for at hævde tingets uafhængighed. Han medvirkede vistnok væsentlig til at samle det ingenlunde enige flertal i landstinget mod loven. Da der viste sig mulighed for et kompromis, bøjede han dog af, og efter forhandling med ministeriet gik han modstræbende med til et forlig, hvorefter bl. a. regeringen fik myndighed til at afgøre, om en valgmenighed skulde oprettes, og — særlig efter Madvigs krav — valgmenighedspræstens formelle stilling nærmedes mere til de almindelige folkekirkepræsters. Ifølge Krieger bidrog episoden til, at ministeriet Frijs derefter tog mere hensyn til landstinget.

Valgmenighedsloven af 1868 gjaldt kun for fem år, og da tidsfristen 1873 blev ophævet, gik Madvig ind på, at valgmenigheden under visse givne betingelser *skulde* anerkendes; men han stemte dog mod loven i dens endelige skikkelse, væsentlig fordi den ikke begrænsede menighedens valg til de tidligere af regeringen beskikkede præster. Han fastholdt altså her et af sine principper, men iøvrigt var han jo, som årene gik uden at kirkeforfatningen blev virkelighed, i den praktiske politik drevet længere og længere bort fra sin oprindelige position: såvidt muligt at undgå kirkelig lovgivning, indtil kirken gennem sin egen repræsentation kunde tale med derom. Hans kirkepolitiske idealer havde tilsyneladende samtidig nærmet sig den konservative højgejstligheds¹²⁶.

Det er en selvfølge, at Madvigs intime forbindelse med *universitetet og den lærde skole* gjorde ham noget fordægtig i bondevennernes øjne, og at han ofte kom i konflikt med venstre, når disse institutioner blev behandlet. Man bebrejdede ham, at han som minister udrettede mere for latinskolerne end for almueskolen. Han skrev og offentliggjorde dog et udkast til en almueskolelov, som til en vis grad dannede forbillede for

senere reformer, og stod på dette område i flere henseender venstre nær: ved sin interesse for at forbedre lærernes kår og ansættelsesmåde, ved sit ønske om at fjerne eller dog indskrænke gejstlighedens indflydelse på skolen — der vakte Mynsters mishag — ved sit arbejde for at lempe skoletvangen, som satte frugt i lovgivningen. Han var ligesom Monrad afvisende mod planen om skolen i Soer, men delte også, vistnok oprigtigt, Monrads ønske om oprettelse af »højere bondeskoler«, og han stemte modsat nogle af de nationalliberale for den første bevilling til folkehøjskolerne. Det betød ikke, at han billigede de grundtvigske skoletanker, og man har med rette fremhævet den afgørende modsætning mellem Madvig, der så den højere dannelse som forudsætning for den folkelige, og Grundtvig, for hvem den folkelige dannelse var roden til al anden. Madvigs tro på muligheden for at oplyse de brede lag var begrænset, og han fandt det 1854 i grunden urimeligt, at husmands- og daglejerbørn skulde tvinges til at lære at skrive, når de dog som voksne aldrig så pen og blæk og hurtigt glemte det lidt, de havde lært¹²⁷.

3. *Liberalisme og konservatisme hos Madvig.*

På næsten alle punkter af Madvigs politiske virksomhed møder vi træk af liberalisme, i mere eller mindre moderat form. De liberale ideer lå i luften og påvirkede folk af alle politiske retninger, ikke blot den, der betegnede sig som liberal. Både Hegel og A. S. Ørsted lærte nationaløkonomi af Adam Smith. Liberalismen som økonomisk teori og samfundsopfattelse tilskyndede i Madvigs periode ikke altid til reformer, tværtimod kunde dens respekt for den enkeltes rettigheder være et argument mod indgreb fra lovgivningsmagten. Såvidt det af Madvigs få og spredte bemærkninger om økonomisk politik kan ses, var han som de fleste af sine samtidige i den henseende liberalist, men ikke dogmatisk. Med hensyn til jordbesiddelsen var et af hans idealer den fri konkurrence. Hvad købstaderhvervene angik, undlod han at tage stilling til Tschernings lov om høkerhandel 1856, men stemte vistnok for næringsloven 1857. Til forskel fra de hårdnakkede modstandere af statsdrift som Andræ og David var han derimod 1867 (som landstingets flertal) tilhænger af statens overtagelse af de jysk-fynske jernbaner, fordi jernbaner ikke kunde undværes, og de måtte drives med hensyntagen til alle, der trængte til dem.

At staten skulde understøtte og til en vis grad kontrollere kulturelle institutioner som det kgl. teater, de lærde skoler i almindelighed og universitetet, var ham en selvfølge. Men han ønskede så lidt som andre

liberale et udbredt bureaukrati og var på den grundlovgivende rigsforsamling enig med Tscherning i, at enevældens »i alle enkelte forhold indgribende administrative virksomhed«, som han ikke fandt sidestykke til i de store lande, efterhånden burde fjernes. Han delte den ægte liberale utilbøjelighed til at begrænse den enkeltes, også embedsmandens, adgang til ved domstolene at søge sin ret mod staten. På det kirkelige område byggede han videre på det grundlag, der blev skabt 1849, men med forsigtighed. Han forsvarede videnskabens frihed. Under forhandlingerne om presseloven af 1851 var han i visse henseender liberalere end H. N. Clausen og virkede som den, der af overbevisning »stod noget mere i midten«, mæglende mellem regering og folketing. Da han i sin høje alder havde gjort bekendtskab med »en partipresses udskejelser og krogveje«, blev han dog mindre frisindet og bifaldt, at de estrupske provisorier indskrænkede ytringsfriheden¹²⁸.

I Madvigs sociale og økonomiske opfattelse indgik adskillige træk, der minder om den også i Danmark kendte utilitarisme. De er dog for lidt karakteristiske til at det kan afgøres, om ligheden er tilfældig eller skyldes påvirkning fra den engelske bevægelse. Men det stemmer med Benthams lære, der jo bl. a. ved sin sympati for økonomisk lighed skilte sig ud fra mange samtidige liberales, når Madvig som tilhænger af ægtebørns lige arveret 1870 med et lille mindretal i landstinget gik imod justitsminister Kriegers forslag om at udvide selvejerbøndernes testationsfrihed til sædegårdsejere, og for resten også når han i sin alderdoms betragtninger lagde så stærk vægt på (ejendoms)sikkerheden som det væsentlige statsformål. Hans begrundelse for at staten skulde drive jernbaner er utilitarisk. Spor af en tankegang, der ligner utilitarismens, finder vi desuden i hans forsvar for den private ejendomsret. Madvigs indstilling til dette kardinalpunkt er som flere af de liberales kompliceret, lidet afklaret og vanskelig at udrede i enkeltheder. Den er tilsyneladende et — skiftende — udtryk for en brydning mellem nogle af de tildels modstridende opfattelser, der var gængse i hans samtid. Vejene ad hvilke han fik sine tilskyndelser har ikke kunnet bestemmes. Med de forbehold, som hans udtalelsers undertiden vage karakter gør nødvendige, tør man formentlig skelne følgende synsmåder hos ham:

1°. Den især på Locke byggede ekstremt liberale teori om, at privat-ejendom er begrundet i naturretten, og at ifølge denne mandens rådighed over hans ejendom kun er begrænset af hensynet til andres fuldkomne ret. De fleste danske liberale var bevidst eller ubevidst påvirket af teorien. Madvig havde vel først mødt den, da han som barn lærte Schlegels bog om naturretten udenad, og skønt han vist ikke klart har givet teorien sin

tilslutning, synes den til tider, og navnlig i hans senere år, at have præget hans politiske holdning stærkt. Det er formentlig den, der ligger bag hans krav om, at staten skal respektere private kontrakter, og bag hans kraftige forsvar for den private ejendomsret på visse andre punkter. Klarest kom det liberale retsstandpunkt måske frem hos ham, da staten 1867 frigav bebyggelsen på en del af voldterrænet ved København og samtidig konfiskerede halvdelen af den grundværdistigning, frigivelsen fremkaldte. Landstingsudvalget med Krieger i spidsen fandt det »naturligt og forstandigt«, at i alt fald en del af stigningen kom hele samfundet og de almindelige statsformål til gode. Madvig indrømmede, at grundejerne vilde få en overordentlig stor tilfældig indtægt, som han kunde ønske for en del måtte tilfalde statskassen, men han var ikke i stand til at finde nogen »retsgrund« for, at staten skulde kunne tilegne sig den, og han stemte i landstinget selvfjerde mod loven. 2°. Nogle politikere skelnede ikke altid skarpt mellem ejendomsretten i »naturtilstanden« og i staten, men principielt anerkendte de vist alle statens ret til at konfiskere privat ejendom eller begrænse ejerens rådighed over den, når almenvellet krævede det, jfr. junigrundlovens § 87. Om dette forhold havde Madvig allerede kunnet læse hos Schlegel. Der var dog væsentlige nuancer i opfattelsen, og Madvigs argumentation for en tvangsafløsning af fæstevæsnets viser, at han kunde gå ret vidt i den henseende. 3°. Hume og Bentham lærte, at ligelig ejendom for alle vilde give det største samlede mål af lykke, men at det dog af hensyn til produktionen, altså for samfundets skyld, er mest hensigtsmæssigt, at loven sikrer hver mand hans arbejdes frugter. En tilsvarende utilitarisk tankegang kan findes hos Madvig. Han påstod lejlighedsvis (1854), at han i grunden foretrak en jævn formuefordeling, selv om enhver kun fik det nødtørftige, men det vidste han godt var ren utopi. Han havde ganske vist — af en naturlig årsag — ikke den varme i stemmen som David, når han talte om kapitalisterne, men han sagde, at de store formuer og besiddelser vilde og måtte danne sig, og at det land, der under de nuværende forhold ikke havde dem, var ilde stillet; her anlagde han altså et hensigtsmæssigheds-synspunkt. M. h. t. arv og embedsgager arbejdede han dog for en vis økonomisk udjævning. 4°. Den historiske retsskole hævdede, at den private ejendomsret hverken er naturretligt eller utilitarisk, men historisk-positivt begrundet, og at begrebets indhold ændrer sig med tid og sted. En sådan historisk synsmåde gjorde Madvig gældende i fæstesagen — især for så vidt han støttede sig til savignyeleven Bangs og J. E. Larsens indlæg — og specielt angående godsejernes ret til deres fæstegods, der efter hans (og Bangs og Larsens) mening havde fået en anden karak-

ter ved udviklingen siden landboreformerne. I de korte bemærkninger om grundlaget for staten og for retten i almindelighed i afhandlingen om tilværelse og erkendelse er hans betragtning også væsentlig historisk.

Hegel anså ejendomsret uden brugsret for en tom abstraktion og den fulde brugsret for ensbetydende med ejendomsret. Det var ganske sikkert Hegels synspunkt Lehmann benyttede, da han i sin berømte tale 1838 i anledning af jubilæet for stavnsbåndets ophævelse påstod, at fæsterbefolkningen som helhed ejede fæstegodset, fordi den (efter hans mening) havde eneret på dets brug. Så langt gik Madvig næppe nogen sinde. Når han vilde indrømme fæsterne et afslag i købesummen for deres gård, skød han staten ind som mellemed og talte endog om, at staten ejede en del af fæstegodsets kapitalværdi.

Madvigs liberalisme har altså flere facetter end en ekstrem liberalists som Andræ. Den sidstes syn på statens opgaver var stærkt påvirket af den doktrinære franske nationaløkonom Bastiat. Madvigs økonomisk-politiske og social-politiske opfattelse minder ofte om de klassiske engelske nationaløkonomer, der så mere praktisk på tingene og (ligesom Bentham) i ret vid udstrækning vilde tillade statsindgreb, når det skønnedes hensigtsmæssigt. På visse punkter stod Madvig ved sin historiske synsmåde ganske vist også denne skole temmelig fjernt. Han vilde dog næppe i nogen sammenhæng begrænse den private ejendomsret så stærkt, at hans standpunkt ikke kunde accepteres i hvert fald af visse af de nationalliberale, og til tider forsvarede han som vi har set den private ejendomsret kraftigere, end det store flertal i landstinget gjorde det. Han gik heller ikke uden for liberalismens traditionelle grænser, når han i modsætning til Andræ principielt billigede tanken om en statsindkomstskat. Det havde flere danske liberale og for resten selve Adam Smith gjort. I øvrigt var Madvig ingen begejstret tilhænger af en sådan skat. Han fandt det i sin orden, at renteindtægt blev beskattet, men anså det for »hårdt«, at også egentlig arbejdsfortjeneste skulde rammes; han synes altså ikke at have taget i betragtning, at den rentebærende kapital kunde være opsparet arbejdsindtægt. Måske går han ud fra den ægte klassisk liberale forestilling, der også andetsteds spores hos ham, som var kernen i både Lockes og Adam Smiths ejendomsretsbegreb, og som passede så godt til Madvigs egen situation: at det er hvad manden ved sit arbejde erhverver, ikke hvad han arver, der først og fremmest fortjener respekt og beskyttelse. Et væsentligt argument for indkomstskatten var efter hans sigende, at en forhøjelse af de indirekte skatter især vilde gå ud over de fattige¹²⁹.

I den borgerlige liberalisme bundede også det sociale ideal, der vel

trods alle anfægtelser og sympatier af egalitær og anden art stod hans hjerte nærmest, liberalt var det syn på samfundsgruppernes indbyrdes forhold, den sociale vurdering af mennesker, som var fremherskende hos ham. Private forhold farvede hans opfattelse. Af en antydning tør man måske slutte, at omvæltningen 1848 og hans ophøjelse til minister en kort tid har givet ham en befriende fornemmelse af, at bestående sociale skranke var gennembrudt. I så fald blev han snart klar over, at de gamle former var sejjere, end han havde troet, og at dannelse ikke som i fru Gyllembourgs noveller gjorde borgeren og aristokraten til ligemænd. Juli 1851 skrev han til Krieger, at han levede uden omgang med den fordums og »nu atter« fornemme verden. I statsrådet var han ikke blot den fattigste, men socialt den ringeste af herkomst, en opkomling — hans nærmeste kollega Clausen tilhørte jo ved sin fødsel embedspatriciatet — og hans borgerlige selvfølelse blev af og til under samarbejdet krænkert. F. e. mente grev Sponeck, at forstanderen for Herlufsholm burde være født adelig, mens Madvig, som vilde lægge forstanderskabet hos kultusministeren, hævdede at det måtte være tilstrækkeligt med den personlige adel, som tilkom enhver der var »nævnt i rangen«. Statsrådets indstilling til denne sag (maj 1851) forekom Madvig at være i så høj grad fremkaldt af »aristokratiske reminiscenser og tendenser«, at han tvivlede på, han kunde blive i ministeriet »med ære«, hvis man fastholdt den.

Han vedblev efter sin demission at kredse om denne sociale modsætning. Da man i anledning af kongens fødselsdag 1852 gjorde ham til virkelig etatsråd, var han dødelig krænkert over, at han efter tre års ministertjeneste fik en titel, der sædvanlig tildeltes »ganske unge departementschefer«. »Der ligger heri en ligefrem antydning af, at den stilling, jeg har indtaget, og den virksomhed, jeg har udøvet, må ignoreres og glemmes som uberettiget og hørende med til de nærmest foregående års politiske forvirring; ingen afgået minister, der jeg vil ikke sige havde mindste spor af aristokratisk oprindelse, men som blot hørte til det anerkendte bureaukrati, vilde man have budt det samme«, skrev han til den formentlige hovedskyldige kultusminister Simony, der var indehaver af samme beskedne titel. Måske har det ærgret Madvig, at hans gamle fjende Reedtz, som ganske vist var kammerherre og tidligere udenrigsminister, få måneder forinden var blevet gehejmekonferensråd. Men skønt Madvig altså i sin udnævnelse ikke så en »æresbevisning, men kun en fornærmelse«, tog han under et intetsigende påskud imod den — et psykologisk meget talende træk — og blev i tidens fylde både konferensråd (1856) og gehejmekonferensråd.

Siden viste det sig, at det ikke blot var de gamle bureaukrater og

adelen, der efter Madvigs mening så ham over hovedet. Endnu 1859 troede han sig tilsidesat af regeringen og især af Hall og forbigået ved ordenstildelinger. I sine erindringer nævner Madvig, at rigsdagens formænd havde fået sølvkorset og han som rigsrådspræsident ingenting, men til baggrunden for hans misfornøjelse hører måske også, at Hall, som rigtignok var konsejlspræsident, 1858 var blevet både storkorsridder og dannebrogsmænd. Madvig klagede i hvert fald sin nød til finansminister Fenger og — »tydeligere« — til indenrigsminister Krieger, og den sidste skaffede ham med noget besvær storkorset, som af professorer hidtil kun H. C. Ørsted og Oehlenschläger havde båret. Det kan næppe som i livserindringerne påstået have forekommet Madvig en overdreven og ganske udenfor hans tanker liggende udmærkelse, siden han ifølge Kriegers samtidige notat selv havde foreslået den. Men dermed var vistnok også hans tørst efter anerkendelse af den art i det væsentlige slukket. Det blå bånd, som han modtog i anledning af universitetsjubilæet 1879, hævdede den gamle blinde og forgældede mand op i en sfære, hvor han ikke følte sig hjemme, og han frabad sig forgæves æren¹³⁰.

Madvigs fornemmelse af socialt at stå i et vist modsætningsforhold til adelen og det gamle bureaukrati, hans af egen trang til at hævde sig prægede ønske om at se den dygtige uanset herkomst vinde frem og blive agtet — jfr. hans strøtanke om individernes forskellige ret til at gøre sig gældende — er formentlig en del af den personlige baggrund for, at han politisk sluttede sig til de liberale. Men fornemheden, den arvede position og den i generationer grundfæstede rigdom var ikke uden tiltrækning for de opadstræbende borgerlige. Det kan naturligvis ikke afgøres, hvor megen politisk beregning der var i de kærlighedserklæringer til aristokratiet, som ikke sjældent fremkom fra en fløj af de nationalliberale. Sikkert er det, at visse af dem og Madvig selv til tider ønskede et samarbejde med i hvert fald den dansksindede adel og viste det i gerning. Madvig fremhævede ved given lejlighed (1854), at de store godsbesiddere repræsenterede en magt, som det var uklogt at støde fra sig, og en dygtighed, som dårligt kunde undværes i det offentlige liv, ikke mindst i det kommunale selvstyre. Denne realpolitiske indstilling udelukker dog ikke, at han kan have næret virkelig sympati for meget i de gamle sociale former og haft en følelse af, at de førte noget godt med sig, som det under alle omstændigheder var værd at bevare forbindelsen med. I hvert fald er sans for traditionen og den historiske kontinuitet — en vigtig side af hvad man dengang i Europa forstod ved konservatisme — lige fra Madvigs ungdom et blandt flere motiver i hans argumentation mod den radikale reformiver. Hvad aristokratiet angår, har hans personlige forhold til A. W. Moltke, hvem han skyldte tak for økonomisk støtte,

måske spillet en rolle. Da 1848 var gledet på afstand, kunde han med henvisning til Moltkes offentlige indsats ligefrem tilbyde den danske adel en art politisk førerstilling (1859). Og da han selv havde vundet den ydre anerkendelse han trængte efter, og godsejerne sad i regering med de nationalliberale under en lensgreves forsæde, talte han (1870) som en »konservativ mand« mod at afskaffe de bestående majorater og tilføjede: »Jeg har overhovedet en stor respekt for, hvad der består og har bestået med en vis glorie og glans, og jeg kan fra mit lavere standpunkt med stor tilfredshed se på, at store besiddelser er lagt i een mands hånd, der derved sættes i stand til at repræsentere det dygtigste og bedste her i landet«.

Derimod passede det godt til den borgerlige liberalismes samfunds-ideal, når Madvig i begyndelsen af 1850erne ønskede, at der i vore offentlige forhold måtte udvikle sig samme respekt som i England »også for den art af dygtighed, der viser sig i erhvervelsen og bevarelsen af formuen, og for den selvstændighed, der beror på dens besiddelse«. Han kunde have liberale drømme om den sociale udvikling på landet og fandt dem øjensynlig virkeliggjort, da han 1866 i Nordslesvig mødte et samfund frit for adel, klasseløst, men ikke uden forskel i formue, anseelse og dannelse. Og når han 1870 talte om, at der i U.S.A. som i alle stærke stater var en slags aristokrati og vilde komme mere deraf, tænkte han jo nok ikke på en arvelig privilegeret adel, men som Tocqueville på de skiftende industriherrer eller som C. F. v. Schmidt Phiseldeck i hans profetiske skrift om Europa og Amerika på en overklasse, der ved stadig ny indsats i det offentlige liv retfærdiggjorde sin position¹³¹.

I praktisk politik gav Madvigs her omtalte synsmåde sig bl. a. det udslag, at han 1854 mod landstingets majoritet foreslog at lade de største besiddere af grundejendom (fæstejord dog ikke medregnet) i kommunen være selvskrevne medlemmer af sogneforstanderskabet. Han betegnede det ligefrem som en uret at give ejeren af een tønne hartkorn samme indflydelse på kommunens anliggender som den der havde 50, og fandt at uretten fik en særlig farve af ubillighed, når der var lang tradition for, at den større ejendom havde en større indflydelse. Han vilde tage hensyn til den historiske udvikling og den bestående sociale tilstand navnlig på landet. Samtidig billigede han dog, at den kommunale valgret blev udvidet nedefter. Senere var han blandt det store flertal i landstinget, der vilde give den højstbeskattede femtedel af købstadvælgerne ret til at vælge den større halvdel af borgerrepræsentationens medlemmer¹³².

Til billedet af Madvigs sociale opfattelse, som den fik udtryk på rigsdagen, hører også hans gammeldags, lidt bornerte syn på kvindens stilling i samfundet. Han stemte vistnok for loven om kvinders ligestilling med mænd i arveretlig henseende 1857 og for loven om kvinders myndighed

samme år — ingen stemte imod dem — men under landstingets behandling af lov om ansættelse af lærerinder ved offentlige skoler 1867 søgte han at begrænse kvindernes adgang til lærergerningen, fordi de vilde have svært ved at gøre sig gældende overfor elever og mandlige kolleger; hans ændringsforslag blev forkastet. I samme rigsdagssamling prøvede han — iøvrigt sammen med Lehmann, men mod Andræ og Krieger — forgæves at hindre en kvalificeret kvindelig ansøger i at få indfødsret. Hans motivering var bl. a., at det vilde være »uhyggeligt« for kvinderne at underkaste sig og for rigsdagen at underkaste dem en sådan drøftelse af deres personlighed, som i så fald kunde blive nødvendig¹³³.

Til gengæld var han efter tidens lejlighed en human mand, af og til endog humanere end sædvanligt blandt liberalismens tilhængere, men uden meget påfaldende særstandpunkter; som de fleste politikere på den tid var han tilhænger af princippet hjælp til selvhjælp i den sociale forsyning og imod at give bidrag fra statskassen til nogen form for fattigunderstøttelse. Han stemte 1854 med et mindretal i landstinget for at afskaffe vidnesbyrdene i tyendets skudsmålsbøger, fordi han fandt det ubilligt at en enkelt klasse medborgere skulde være forpligtet til at bære særligt vidnesbyrd om sin opførsel. Da regeringens store fattiglovsforslag blev behandlet i begyndelsen af 1870'erne, frarådede han af humane grunde at bruge de dengang almindeligt yndede fattiggårde eller arbejdsanstalter til andre end vagabonder og drikkældige og vilde navnlig have de fattige gamle forsørget i deres hjem. Skønt han hverken var tilfreds med ministerens eller landstingsudvalgets udkast, stillede han dog ingen ændringsforslag¹³⁴.

I disse år, da det sociale problem blev brændende, har Madvig spurgt sig selv, om det ad andre veje end liberalismens var muligt at skabe en fornuftigere tilværelse for alle, med »ligeligere andel i goderne og i betingelserne for uhindret tankeliv«. Hvis svaret blev bekræftende, har det i hvert fald ikke sat sig mærkbare spor i hans politik. Hans grundbetragtning var vistnok stadig den, at statens ret til at tage sig af individets velfærd var stærkt begrænset, og at 1848 her endda betød et skel. »Den politiske frihed medfører, at man ikke længere blot kan berolige sig ved, at lovgivningen har noget godt for øje med sine bestemmelser og går ud på . . . patriarkalsk at sørge for befolkningen og dens interesser. Den politiske frihed forlanger, at vi må spørge om, hvor vidt vi er berettigede til at gå i en sådan omhu«. Og bagved Madvigs få bemærkninger om sociale forhold synes man at skimte en resigneret erkendelse af, at de flestes lod endnu meget længe måtte blive hårdt slid og de fattigste kår, og at det ikke stod i statens magt at ændre dette¹³⁵.

SLUTNING

Madvig som politiker.

Madvig havde foruden sin skarpe forstand adskillige betingelser for at blive en fremragende politiker. Han var veltalende. Han kunde navnlig i sine første rigsdagsår blive trættende bred og belyse sagen fra så mange sider, indvikle den i så mange forbehold, at tilhørerne havde svært ved at få fat i dens kerne, men når han var oplagt og ikke mindst når han blev vred, talte han klart, slagfærdigt og myndigt. Hans fremstilling var oprindelig noget abstrakt — visuel fantasi synes han kun at have haft i ringe grad — men efterhånden lærte han at anvende oplysende eksempler, og den ofte besværlige sprogform blev afløst af en mere mundret tale. Han brugte kun få fremmedord og skilte i det hele taget ikke med sin akademiske dannelse. En lærd og åndrig patos, som den Krieger med mærkbart besvær fremstillede til højtidsbrug, finder man ikke hos Madvig. I bevægede øjeblikke kunde han udtrykke sin og andres stemning smukt med jævne ord¹³⁶.

Hans arbejdssevne var betydelig, han var grundig, og han fik med sin enorme receptivitet indsigt på mange områder. Hans betænkninger og ordførertaler røber ofte imponerende kyndighed. Størst betydning for hans politiske virksomhed havde — bortset fra hans erfaring som skolemand og universitetslærer — vel hans juridiske interesse og viden, både ved diskussionen af konstitutionelle formaliteter og i det egentlige lovgivningsarbejde. Såvidt det kan ses, hævdede han sig her ikke dårligt overfor landstingets dygtige jurister. Krieger kaldte ham »født jurist« og beklagede engang i et privatbrev, at han ikke havde valgt retsvidenskaben som studium¹³⁷.

Det blev undertiden indvendt mod Madvig, at hans meninger lugtede af studerekammeret. Han viste imidlertid hyppigt bonsens og frarådede til eksempel ikke sjældent lovregler, som han i og for sig fandt ønskelige, men hvis overholdelse det åbenbart var umuligt at kontrollere. Adskillige af hans indlæg lyser af sund fornuft. Han havde et godt øje til fraser, også når de kom fra hans nærmeste meningsfæller, kunde i store og små sager slå ned på det væsentlige og tale nøgternt om det.

Han plejede lige så lidt som de nationalliberale i almindelighed sine egne eller sin sociale gruppes — embedsstandens — interesser i påfaldende grad. Hans krav på de lærde skolers og universitetets vegne kan næppe kaldes urimelige, og han var endda mere end de fleste af sine standsfæller tilbøjelig til at begrænse embedsmændenes politiske indflydelse og understrege deres pligt til lydighed mod staten; dette udelukker naturligvis ikke, at han kan have ment at gavne sine standsfællers sag med sin forfatningspolitik.

Han lod sig heller ikke binde af vælgerne. Han begyndte sin politiske løbebane med at fortælle bornholmerne, at han ikke vilde forsvare øens privilegier. I landstinget tog han ikke synderligt hensyn til, at han var valgt i København — skønt han følte sig som københavner og ikke var uden lokalpatriotisme — og han stemte f. e. af humanitet for, at de fattiges opholdskommune og ikke fødestedet skulde forsørge dem, hvad der var økonomisk ufordelagtigt for hovedstaden med dens mange indvandrere. Man kan i det hele taget ikke frakende ham moralsk mod. Som undervisningsinspektør havde han nært samarbejde med de skiftende kultusministre, og det hæmmede nok noget hans politiske bevægelsesfrihed, også fordi hans elendige økonomi gjorde det ønskeligt for ham at bevare dette embede. Det er formodentlig et væsentligt motiv til, at han 1853 påtænkte og 1854 gjorde alvor af at trække sig ud af politik. Senere viste han, at han ikke var bange for at opponere skarpt mod regeringen. Ved sin pjece mod ministeriet Rotwitt satte han sit embede på spil, og han rettede i rigsrådet 1865 et voldsomt angreb på den fungerende kultusminister Heltzen, der måske bidrog til at fælde ham; i begyndelsen af sin tale erklærede Madvig, at han vilde finde det naturligt at fratræde sit inspektorat, hvis ministeren blev siddende. Madvigs indgriben var i øvrigt næppe helt velovervejet, og det mentes på det tidspunkt, at Heltzen havde besluttet at gå. Siden kom han flere gange i modsætning til ministeriet Frijs, i valgmenighedssagen til et par af dets kultusministre, men næppe i en sådan grad, at det kunde bringe hans embedsstilling i fare; derimod var han lige ved selv at tage sin afsked, da grev Frijs' sidste kirke- og undervisningsminister ansatte to adjunker mod hans indstilling¹³⁸.

Skønt der kan iagttages visse faste linier i Madvigs politik, navnlig på det konstitutionelle område, var der alligevel i hans væsen og politiske fremtræden noget usikkert, som nok for en del skyldes hans specielle sjælelige konstitution. Han kunde være nøgtern, tør og bidende kritisk, men også bruse op eller bevæges til tårer. Det er dog en besynderlig lyriker, den Madvig, skrev Krieger i anledning af hans følelsesprægede reaktion i et nationalpolitisk spørgsmål. En samtidig fortæller, at han

i sine senere år let kom til at græde, når han talte. Han krævede meget af sig selv og andre, var ofte hård i sine domme og taktløs selv mod venner, men da han som minister skulde forberede en åbenbart sjælelig syg præst på, at hans forsømmelighed kunde koste ham embedet, viste han en rørende betænkksomhed. Det stille studie- og universitetsliv kunde ikke tilfredsstillende ham, men midt i uroen og de praktiske gøremål tragtede han ofte »meget efter det kontemplative liv«. Han var snart beskeden indtil ydmyghed og snart selvhævdende. I landstinget, hvor han i det hele taget ikke gjorde en røverkule af sit hjerte, sagde han engang, at han tit arbejdede under pinlige overvejelser om, hvorvidt han var i stand til at udfylde sin gerning, og lignende bemærkninger kan som nævnt findes i hans privatbreve. Til andre tider var han krænket over mangel på anerkendelse. Måske hang de to ting sammen. Da han glædede sig over at blive fejret på et filologmøde, gjorde fru Heiberg den fine bemærkning, at han trængte til hyldest mere for at blive beroliget m. h. t. hvad han havde udrettet end af forfængelighed. Som vi har set, var han dog ikke fri for denne svaghed. Han havde en uskyldig tilbøjelighed til at minde om sine profetier, når de gik i opfyldelse, og bl. a. under det synspunkt bør man formodentlig se den forenkede fremstilling i livserindringerne af hans forhold til delingspolitikken. Folk fik heller ikke lov at glemme, at han som den første offentlig havde angrebet januarreskriptet 1848, og de kunde nok blive trætte af de autobiografiske exposéer, hvormed han af og til begyndte sine polemiske indlæg for at begrunde, at netop han var den rette til at fælde dom i sagen. Midt i den store lærdes bevægede redegørelse fra 1864 for årsagerne til Danmarks ulykke sker det, at en lille frygt for at blive mistænkt af kolleger for bristende faglig viden et øjeblik stikker hovedet frem¹³⁹.

Madvig havde ofte svært ved at finde sit politiske stade. Historikeren i ham krævede respekt for den bestående »konkrete mangfoldighed«, den rationelt tænkende mand vilde rydde op, skabe orden og ensartethed, og det kneb af og til at finde balancen mellem de to tendenser. Som konservativ havde han en svaghed for patriarkalske tilstande, mellem herskab og tyende, mellem godsejer og fæster, som liberal ønskede han kontraktfrihed, selvejendom, fri konkurrence, individets frihed. I fæstesagen prøvede han 1870 at forene begge hensyn ved at kræve fri behandling af fri jord, men for bunden jord den regelbundne kontraktform, »væsentlig fremtrædende næsten som formynderskab for fæsterne«. En lignende dobbelthed præger hans kirkepolitik: frihed til at træde ud af kirken, disciplin og ensartethed indenfor den.

Stillet overfor et afgørende valg blev han let usikker. Han vaklede før

1848 mellem liberale og konservative, han vaklede vistnok sidst i 1851 overfor fristelsen til at blive i ministeriet, han vaklede i kirkeforfatnings-sagen, han proklamerede 1853, at han vilde gå ud af politik og lod sig dog vælge til landstinget, han tog næste år mod udnævnelsen til rigsråd og frabad sig den kort efter. Han kendte selv sin ubeslutsomhed, som vel gjorde ham særlig modtagelig for påvirkning fra så forskelligt indstillede mænd som Heiberg, J. E. Larsen, Bang, Andræ, Krieger, og af politiske venner blev han anset for en svag karakter. 1864 skrev han på en brochure, som han — uvist af hvilken grund — mente kunde føre til hans afsked, men han vilde lade Krieger bestemme, om den skulde udkomme. »Herregud! Hvilken skrøbelighed ved siden af så megen dygtighed!«, siger Krieger. Når han blev vred eller ophidset, kunde han til gengæld vise en ivrig handlelyst, og denne hans tilbøjelighed til at give efter for pludselige stemninger forøgede usikkerheden. Da Heltzen skulde styrtes, havde Madvig længe vægret sig ved at tage ordet, men lod sig rive med af situationen, talte — og fortrød det iflg. Krieger øjeblikkelig. Adskillige af hans bedste mundtlige og skriftlige indlæg synes på lignende måde født af en opbrusende vrede. Hvis han endelig havde truffet sit valg eller følte sig tryk i bevidsthed om juridisk eller anden særlig viden, kunde han udtale sig med stor selvsikkerhed eller undertiden — som bl. a. hans kamp for landstingets indflydelse på finansloven viser — stædigt fastholde et standpunkt og prøve at realisere det, efter at det i den givne situation klart var blevet politisk uigennemførligt eller endog urimeligt. Han savnede hvad man plejer at kalde et sikkert politisk instinkt¹⁴⁰.

Meget tyder på, at han befandt sig bedst, når han kunde holde sig til, hvad der som den økonomiske liberalisme var videnskabeligt underbygget, eller til en (formentlig) viden om, hvad der juridisk eller formelt logisk var rigtigt. Usikkerheden kom frem, når han skulde skønne over, hvad der af det ønskelige var politisk muligt eller af det mulige ønskeligt. Med bestemmelser, der som hans lov om borgerlig vielse til en vis grad kunde afledes af en grundlovsparagraf, var han på nogenlunde sikker grund. Statsretlige og ikke almindelige politiske betragtninger var de afgørende i hans pjecer mod ministeriet Estrup. Han begrundede sin svingning i fæstesagen bl. a. med, at hans opfattelse af det juridiske forhold havde ændret sig, og »lovgivningen må bygge på den juridiske ret«. At han i forskellige politiske situationer kunde drage modsatte slutninger af samme juridiske præmisser (som om parlamentarismen), er en anden sag og har næppe noget med tvivlrådighed at gøre.

Vi er hermed nået til det vanskelige spørgsmål om motiverne til Madvigs politiske handlinger. Det kan naturligvis i almindelighed ikke fast-

slås, i hvilken grad hans argumenter angav hans virkelige grunde og i hvilken grad de blot var påskud. I betragtning af, at han følte sig så lidt bundet af partistandpunkter, bør man dog formentlig tillægge hans mundtlige og skriftlige motiveringer en ikke ringe vægt. Navnlig passer det godt til arten af hans begavelse, som den ellers viser sig, at han så ofte gjorde formelle hensyn gældende i den politiske debat. Han stemte jævnlig mod paragraffer, hvis indhold han påstod at billige, men som efter hans sigende ikke hørte hjemme i den pågældende lov. Hans krav om logisk konsekvens kunde trods hans bonsens udarte til formalisme, og Krieger måtte en gang minde ham om, at »den tankegang, hvori love udarbejdes og gennemføres, er meget forskellig fra den formelle logik«. Han talte mod rangtitler med en varme, der var påfaldende i betragtning af hans tidligere vrede over kun at være blevet etatsråd: de »forstyrrer os i vore selskabelige og økonomiske forhold; de borttager fra vort selskabelige liv den frihed og ugenerthed, som kunde herske der uden dem; de berøver sproget den simpelhed og lethed, som det kunde have, når vi blot nævnede enhver ved sit navn og betegnede ham som hr. den og den«. Men et forslag om at afskaffe rangtitler for embedsmænd alene stemte han imod som en halv forholdsregel, skønt hans storkors gav ham høj rang og han for så vidt med sindsro kunde se sin konferensrådtitel forsvinde. Lehmann harcellerede ikke uden grund over, at han var så ivrig i princippet, når han dog ikke vilde være med til det praktisk gennemførlige, at rette et slag mod »dette gamle, skadelige, usunde og unaturlige, tysk-absolutistiske træ«, som i løbet af kort tid vilde få det til at visne.

Den slags bidrog til at give Madvigs indstilling et præg af negativitet, som forstærkedes af hans udprægede kritisk-polemiske lyst og evne. »Strålende af selvtilfredshed, selvtillid og kraftfylde var han altid beredt til angreb«, siger M. H. Rosenørn, som ganske vist havde været genstand for Madvigs ringeagtende omtale, og med det forbehold, at hans oplagthed og selvtillid var afhængige af hans stemning, bør dommen nok stå ved magt. Når han rigtig kom i ånde, kunde han derfor som Ploug en gang bittersødt bemærkede bringe liv i debatten, ikke blot ved det han sagde, men ved måden, hvorpå han sagde det. Hans undertiden voldsomme polemik, der kunde skyde langt over målet, må vist delvis opfattes som udtryk for usikkerhed og mangel på indre balance; i det mindste kan den nu og da virke som et forsøg på ad modsigelsens vej at finde et standpunkt¹⁴¹.

Hvor Madvig ikke som på det økonomiske område stort set delte sin samtids opfattelse, blev summen af de stridige tendenser jævnlig modstand mod eller halvt uvillig, hovedrystende og skeptisk tilslutning til

reformer. Sagen om rangtitlerne var ikke den første siden 1840, hvor han principielt erklærede sig rede til at gå meget langt, men fandt det yderst vanskeligt at tage det første skridt i den ufuldkomne virkelighed. Hans argumentation viser meget af den ægte konservatives modvillie mod skarpe brud, selv hvor han karakteriserede den bestående tilstand som højst mangelfuld. Angst for at gøre uret eller slå i stykker, tvivl om at kunne finde den rigtige vej frem (fæstesagen), utilfredshed over, at den ideelle ordening ikke straks lod sig realisere (præstevalg, titler), medvirkede efter hans eget udsagn til, at han ofte foretrak at lade det blive ved det gamle. Mens hans følelse af modsætning til adel og bureaukrati naturligt drog ham mod de liberale, var hans indre usikkerhed måske en del af baggrunden for hans konservatisme. Den bekymrede og pessimistiske holdning, som hans nedstemte perioder affødte, må have virket i samme retning. Kirkepolitisk og vistnok også på andre områder mente han modsat grundtvigianerne og adskillige liberale, at »trangen må være der først, og friheden og løsningen af båndene kommer bagefter«, og han røbede i det hele taget ringe tro til, at man kunde skabe store ting med lovparagraffer. Til Halls reform af den lærde skole 1871 sluttede han sig kun med betænkelighed, fordi han som han sagde ifølge sin natur og sine studier repræsenterede vedligeholdelsen af kontinuiteten i disse forhold, og aldrig med let hjerte havde kunnet gøre et spring, hvor det som her var »så overordentlig vanskeligt at bygge noget blot på et frit ræsonnement«. Det sidste år han sad i rigsdagen, talte han med stor skepsis om, hvad det var muligt at udrette for almueundervisningen ved positive love, og forresten også om, hvad oplysning kunde bringe de fattige af tilfredshed og velvære¹⁴².

Det betød ikke at Madvig var en fjende af folkeoplysning eller ligegyldig overfor »almuens« åndelige og materielle kår. Han mente tværtimod, at mennesket skulde leve med så klar bevidsthed om tilværelsen og dens mål og så stor livsnydelse som muligt, og at hjælpe hele folket til et sådant liv har han da vel også i al almindelighed set som en politisk opgave, naturligvis kun i det omfang, hans opfattelse af statens almene formål tillod. Men opgaven rejste for ham vanskelige problemer, deraf eet centralt. I sin alderdom, formodentlig efter midten af 1870erne, dikterede han nogle linier om de respektable aristokrater, der vil den højere, ædlere uddannelse, den indholdsrige eksistens — var det et ciceroniansk ideal, der her foresvævede ham? — men er udsat for at glemme massen, på hvis arbejde der bygges, og de gode demokrater, der vil massens velvære og tilfredsstillelse af alles livskrav, men ved at tage fra de få berøver massen et forbillede og en »ledelse til stræben og fremgang«. Han sluttede med at spørge: »kan det udjævnes?«. Måske har han ment, at han

som politiker i det hele havde holdt den rette middelvej mellem de to standpunkter. Men han endte altså som så ofte i et dilemma, med dette grundlæggende politiske spørgsmål ubesvaret¹⁴³.

Hvorfor gik Madvig ind i politik, og hvorfor blev han på rigsdagen? Efter sit eget senere udsagn lod han sig vælge til rigsforsamlingen uden tanke på en varig politisk virksomhed og blev minister overvejende af pligtfølelse, men tillige lokket af udsigten til en fyldigere og mere alsidig tilværelse, to i en nødsituation for landet ikke helt let forenelige motiver. Begge dele kan være rigtigt. Om forestillinger hentet fra det antikke statsborgerideal har spillet ind ved hans beslutning, som det antages for H. N. Clausens vedkommende, er mere tvivlsomt. Der var i samtiden og i Madvigs egen natur tilskyndelser nok, og det er næppe nødvendigt at forklare nogen væsentlig side af hans politiske opfattelse eller gerning ved klassiske forbilleder. Måske har glansen og æren 1848 fristet ham, men i så fald fik han tilsyneladende sin lyst styret i Moltkes ministerier. 1857 søgte Tillisch at få ham med i et kabinet, 1860 havde han mandat fra kongen og udsigt til at få kolleger efter sit hjerte, og december 1863 tilbød Monrad ham kultusministeriet, men Madvig betakkede sig hver gang. For en mand, der havde fået betænkelighedernes nådegave, må det have været en tvivlsom fordel at sidde inde med det øverste administrative og politiske ansvar; den ringe anerkendelse, han havde høstet for sin indsats 1851, og den gæld, de tre ministerår havde skaffet ham, fristede vel heller ikke til gentagelse.

Derimod blev han fanget af det parlamentariske liv og holdt trods ærgrelser og mod slutningen træthed og lede ud i et kvart århundrede. Hans motiver må man delvis gætte sig til. Han lagde ikke skjul på, at han trængte til diæterne. Måske følte han det tillige som en pligt at påtage sig et offentligt hverv, han i visse henseender var så vel rustet til, og hjælpe til at fremme de sager, der lå ham på hjerte. Det er sandsynligt, at han gennem politikken fik spænding og et rigere indhold i sit liv, end den ensidige beskæftigelse med det han undertiden syntes var ligegyldige filologiske petitesseer kunde give ham. I landstinget fandt han et nyt forum for sin veltalenhed, personer og sager at øve sin kritiske evne på, og han nærrede vel stadig den tilbøjelighed for praktisk arbejde med håndgribelige resultater, som mærkes under krisen 1830. Rigsdagsgerningen skaffede ham i hvert fald et afløb for hans urolige lyst til ustandselig at give sit besyv med og hans trang til at udrette noget¹⁴⁴.

Man kan dog fristes til at spørge, om det altid for alvor lå Madvig på sinde at øve politisk indflydelse og tage et medansvar, om det blot var evnen dertil, det undertiden skortede ham på. Han savnede i hvert fald een væsentlig forudsætning for at deltage i frugtbart parlamentarisk

arbejde under de givne forhold. Han var kun i ringe grad taktiker og dyrkede efterhånden næsten dette træk hos sig selv. Som minister havde han vist megen resignation og havde måttet høre for sin eftergivenhed, og måske gjorde denne erfaring ham senere mere tilbøjelig til at holde på sit eget. Han udtalte sig gentagne gange mod alt, hvad der smagte af politisk handel, mod at gøre tilslutningen til et forslag afhængig af andet end rent saglige hensyn. Da han 1860 var kommet for skade at deltage i en overenskomst mellem tingene, som berørte et tvivlsomt spørgsmål om konstitutionel praksis, forkyndte han: »For mig skal det være i fremtiden en bestemt regel ubetinget at modsætte mig, hvad jeg ikke tror er rigtigt, og ikke lade mig lede til noget skridt ved nogen som helst betragtning af, hvad man tror at kunne forlange af forsonlighed. Forsonligheden skal opgive alle lidenskabelighedens fordringer, men forsonligheden skal ikke opgive det mindste af, hvad den anser for ret«. Man kan overfor dette stille den ægte parlamentariker D. G. Monrads ord, »at man måske netop får det rette, når man ikke får alt hvad man vil have, men kun det der kommer frem, efter at de forskellige anskuelser har kæmpet og arbejdet mod hverandre«.

Selvfølgerlig vidste Madvig, at overenskomst i mange tilfælde var nødvendig, og naturligvis var det ikke alle sager, han anså for uegnede til kompromis. Han kunde ud fra sit eget mellemstandpunkt undertiden virke mæglende, og 1882 havde han overvundet sin uvillie mod politiske handeler så vidt, at han ligefrem tilrådede landstinget at anvende en »kompensationspolitik« i finanslovkonflikten. Overfor de skiftende regeringer bøjede han ikke sjældent af. Men den citerede politiske leveregel spillede dog det meste af hans rigsdagstid en ikke ringe rolle for ham, og en slagen vej til at opnå positive resultater anviste den jo ikke — så meget mindre som Madvig påfaldende ofte fandt at en sag involverede et retsspørgsmål af konstitutionel eller anden art, hvor han ikke vilde lade sig rokke. Som ægte akademiker kunde han hæfte sig ved hårfine nuancer mellem sit og andres standpunkt.

Hans hyppige stejlehed kan have haft de reneste motiver. Andræ, der som endnu mere udpræget politisk individualist havde forudsætninger for at forstå ham, talte 1855 om hans redelige, honnête karakter, der foragtede at smigre for opinionen og aldrig frygtede for at udtale sin divergerende mening, og Madvig skrev som gammel, at han i politik havde »stølet for meget på sandhedens magt«. Han kan dog ikke have troet, at han i den enkelte sag som regel opnåede meget ved blot at sige hvad han anså for det rette. Dertil var kendsgerningerne for tydelige. Med sin dygtige argumentation kunde han måske overbevise nogle få politiske

venner eller et udvalgsflertal, men så let gik det ikke i salen. Det vil vistnok være svært at finde en fremtrædende nationalliberal landstingsmand, der så ofte fik sine forslag forkastet, så hyppigt kom i mindretal, og vel at mærke ikke sjældent med en overvældende majoritet imod sig. Det er betegnende, at han kun fik vedtaget eet af de syv ændringsforslag, han stillede til 2. behandling af Halls latinskolelov, altså i en sag, hvor han ubestridt repræsenterede den største erfaring og indsigt¹⁴⁵.

Madvig mente, det skortede ham på »den agitatoriske og partisamlende evne og lyst«, og til at hygge sig blandt de menige var han for stor. Han vilde være sig selv og sige fjender og venner sandheden — og sandheder. Skønt han i det hele nød megen velvillie, karambolerede han til tider med adskillige af dem, Andræ, Lehmann, Ploug, M. P. Bruun, der ved slutningen af sit og hans politiske liv tog en »kold afsked« med ham. Under store dele af sin rigsdagstilværelse var han vistnok politisk temmelig isoleret, mest måske midt i 50'erne, da de fleste yngre politikere i følge fru Andræ »aldeles« brød staven over ham, mindst under den gennemsete grundlov. Mens Andræ til en vis grad fandt behag i at stå alene, frøs Madvig i ensomheden. Fru Heiberg fortæller oktober 1863, at han ofte klagede over sin isolation; på kvindevis ønskede hun at stifte fred og fortroligt venskab mellem de politikere, de »ædle mennesker«, der var hendes kavallerer.

Desværre tillader kilderne ikke at redegøre mere indgående for Madvigs skiftende politiske forbindelser bag kulisserne. Det ser ud til, at den nationalliberale inderkreds indtil 1864 ikke rigtig accepterede ham og skænkede ham sin fulde fortrolighed, hvad den store politik angår, bl. a. fordi han blev anset for lidt naiv. Derimod var hans saglige dygtighed påskønnet i landstinget, og han blev ofte brugt i udvalgsarbejdet, ikke sjældent som ordfører eller formand; hyppigst efter 1866, men da nedsatte landstinget rigtignok også langt flere udvalg end under junigrundloven. Selv om man ikke vilde antage hans positive forslag — og det hændte, at han blev overstemt i tinget, når han havde udvalgsflertallet bag sig — kunde man være temmelig sikker på at få det pågældende lovudkasts svagheder grundigt belyst, når han var med. Også på den måde kunde han imidlertid øve indflydelse. Han mener vistnok med rette, at han f. e. var skyld i, at regeringens plan for digevæsenets ordning 1872 helt blev ændret¹⁴⁶.

Madvig brød ingen nye baner i dansk politik som han gjorde det i sin videnskab. Andre havde rejst vort nationale spørgsmål, andre gik i spidsen for den konstitutionelle frigørelse. Han har ikke undfanget eller

afgørende præget de to ideer, som hans navn nu i den politiske historie særlig er knyttet til, etkammersystemet og Slesvigs deling. Han kom bag-efter, kritisk, ofte — og det er ingen ringe ting — klargørende. Han var ikke en glansfuld politisk personlighed og fremragende agitator som Lehmann eller en smidig taktiker og partileder som Hall, han havde ikke Monrads politiske skaberevne, Tschernings geniale tankerigdom eller Andræs karakterfasthed og konsekvens, kunde heller ikke som Krieger virke i det stille. Vel i højere grad end nogen af disse mænd, matematikeren Andræ ene undtaget, førte han sin indstilling fra det civile liv med over i statslivets sfære. Han tænkte i politik ofte som videnskabsmand og røbede de svagheder og fortrin, som fulgte deraf.

Madvigs politiske virkelighedssans er ubestridelig, men ikke så højt udviklet, som nogle har ment. Den viste sig tiere overfor det meget store, det almene, de væsentlige træk, og overfor det meget små — sjældnere i mellemzonen, hvor den praktiske politiker først og fremmest bevæger sig. Det kneb for ham at føle sig ind i en politisk situation. Han forstod ikke til bunds Prædikerens verdenskløge ord, som en forsker så sjældent behøver at tænke på i sit arbejde: at alting haver sin stund, at der er en tid til at tale og en tid til at tie. Og noget af det vigtigste på det politiske område, der skete mens han levede, så han ikke eller vilde han ikke se. Når man til dette føjer den specielle usikkerhed, som fulgte med hans sjælelige konstitution, har man nok en stor del af forklaringen på, at hans politiske betydning ikke svarer til hans viden og intelligens, at hans politiske gerning udenfor undervisningsvæsnet ikke affødte store, selvstændige, positive resultater. En parlamentariker af gennemsnittet kunde have været veltilfreds med at udrette Madvigs arbejde i vore lovgivende forsamlinger. Men Madvig har krav på at vurderes efter sine intentioner og vejes mod de største, som hvis ligemand han følte sig. Det må dog ikke glemmes, at han i ministertiden blev overvældet af storpolitiske problemer og i det nationale spørgsmål havde en stærk stemning imod sig, ej heller at han på rigsdagen ofte så det som sin opgave at holde igen og for så vidt delte skæbne med andre konservative. Og det siger jo intet om hans meningers gehalt, at han ikke satte dem igennem.

På eet område nåede han de bedste i sin tids Danmark. Som politisk skribent kunde han i lykkelige øjeblikke give en stemning slående udtryk eller med skarpsyn og viden analysere et vanskeligt problem. I en periode da videnskabelig berømmelse mere end nu gav autoritet i den offentlige debat, må hans ord ofte have øvet en ikke ringe virkning. De uanselige hæfter med deres halve sider uden et punktum og hele ark uden en udgang, med deres hyppigt grå og billedløse sprog, vidner ikke blot om høj

intelligens, men undertiden om en lidenskab, der endnu varmer læseren. De bærer som i det hele Madvigs politiske ytringer præg af hans snævrere milieu. Hans nationalpolitiske opfattelse lå på alle stadier andre samtidiges nærmere, end senere historikere helt har gjort sig klart, og den kulturelle og politiske vækkelse i landbefolkningen forstod han ikke bedre end de fleste af hans københavnske politiske venner. Til sin død anså han venstre for et underlødigt parti. Men i sin begrænsning var Madvig en mand med megen villie til at gøre ret og skel, større evne end de fleste til at se sagen også fra den anden parts side og mod til at tale, når hans ord var ilde hørt. Hvad det har betydet, at netop han sagde sin mening om forholdet mellem dansk og tysk eller om forfatningskampen i 1880'erne, lader sig ikke måle alene ved de håndgribelige politiske følger¹⁴⁷.

BILAG

Overlæge, dr. med. Ib Ostenfeld har vist mig den vennetjeneste at gennemlæse indledningen, slutningskapitlet og afsnit III 3 af den foregående afhandling og har på dette grundlag gjort nogle bemærkninger om Madvigs personlighed. I stedet for at benytte dem i afhandlingens tekst har jeg foretrukket at lade historikerens vurdering stå i alt væsentligt uforandret som noget, jeg som lægmand på det psykologiske område tør stå inde for, og aftrykke psykiaterens for sig. Jeg minder om, at psykologers og psykiateres menneskeskildring lige så vel som historikerens er fortolkning, og at psykiateren i dette tilfælde udelukkende bygger på stof, som historikeren ud fra sin helhedsopfattelse af Madvig har udvalgt. Her følger Ib Ostenfelds bemærkninger:

Beskrivelsen giver et overordentlig tydeligt billede af Madvigs egenskaber, som det næppe er muligt at tage fejl af.

Af de foreliggende oplysninger tør man intetsomhelst sikkert slutte om en mulig manio-depressiv natur hos Madvig. Utænkkelig er den vel ikke, men de antydede svingninger, som iøvrigt kun belyses af ganske få og meget spredte konstateringer, er ikke i sig selv særlig karakteristiske og beviser intet. Navnlig mangler påvisningen af lyse perioder, hvor al usikkerhed er borte og erstattet af selvtillid, oplagthed og virkeglæde, — atter afløst af bekymrede episoder. Kendskab til sygelige anlæg i slægten mangler.

Derimod synes det at falde stærkt i øjnene, at det psykologisk særegne hos Madvig har bestået i hans ustandseligt vurderende system med sig selv i sit forhold til sine medmennesker. Lige fra ungdommen arbejdede han på dette tilpasningsproblem, og han synes aldrig at være blevet færdig dermed; der var åbenbart en stadigt vibrerende usikkerhedsfølelse hos ham med hensyn til hans selvurdering (som social størrelse). Selv ikke da han som ældre stod som en lysende figur med omtrent alle de udmærkelsestegn og æresbevisninger, det er muligt at samle på et enkelt hoved, formåede han at slå sig til ro på dette punkt.

En anden prægnant psykisk ejendommelighed er, såvidt jeg kan se, hans ufrodige, med overvejende formelle fortrin udstyrede væsen, en fremragende formel begavelse, som han bragte med over i politikken.

Madvigs psykologiske hovedproblem synes med andre ord ikke indskrænket til fremkomsten, i ny og næ, af et sygeligt anlæg ved siden af hans øvrige personlighed (in casu et manio-depressivt anlæg), men det er i dybeste forstand et personlighedsproblem, kædet sammen med hans personlighedsudvikling og præget af vanskeligheder, der synes at være gået ud over det normale. Hvad der kan være at påvise hos den slags mennesker i psykiatrisk henseende benævnes gerne psykogene reaktioner. Sådanne reaktioner opstår ved et sammenspil mellem en vis skrøbelighed i den biologiske basis og særegne »patogene« brydninger i de konkrete livsforhold (milieureaktioner).

Som biologisk faktor må man i Madvigs tilfælde forestille sig en sårbarhed på selvvurderingens område, et svagt punkt, der dog i det store og hele må kaldes moderat, ikke manifest patologisk. Mennesker med en sådan originær sårbarhed undgår sjældent psykogene depressioner en gang imellem, når de ydre forhold fremkalder vanskeligheder netop indenfor det sårbare område, d. v. s. når den pågældende person skal demonstrere sin personlighed under omstændigheder, hvor det netop har betydning, at den træder klart frem. Sådanne depressioner farves da af den individuelle problematik. Man vil næppe i psykiatrisk sprogbrug anvende benævnelsen stemningsforskydninger overfor sådanne depressioner, idet dette ord i lidt for høj grad henleder tanken på manio-depressive forstemninger med deres udpræget emotionelle tone. I modsætning til disse får de her omtalte depressioner stærkere præg af det bekymrede, selvplageriske, ufriske, måske jamrende og fortvivlede; og de er samtidig mere »tørre«, mere intellektuelt betonedede (i Madvigs tilfælde præget af vurderingsproblemet). Ærgerrighed i mere vulgær betydning synes Madvig ikke at have lidt af, men nok stejlhed og måske ærekærhed. Hans forbavsende trang til at virke til højre og til venstre må snarere ses som en viss, for ham nødvendig kompensationsforanstaltning, som subjektivt aldrig blev helt tilfredsstillende, hvor højt han end nåede. Det øjensynligt uhelbredelige i problematikken er jo fra et psykiatrisk synspunkt interessant; det viser, at der var tale om en grundskavank, en pæl i kødet, og at ingen ydre foranstaltninger eller æresbevisninger var i stand til at bringe helbredelse.

Den anden faktor, de ydre kravs betydning, synes i Madvigs tilfælde bl. a. at kunne forklares af hans beskedne byrd. Man kan måske stille sagen på spidsen og sige, at hans overordentlig fremragende, formelle begavelse lukkede døre i samfundet op for ham, gennem hvilke han muligvis ikke burde være gået, såfremt han vilde have lagt større vægt på psykologisk selvbehandling end på karriere. Han skulde jo med eet

og i en tidlig alder optræde som hjemmevant akademiker, men uden de tre generationer på bagen, og med denne formentlig spændte situation begyndte han kampen for indpasning i de ansvarsfulde forhold, hans usædvanlige evner i og for sig gjorde det naturligt at han færdedes i. Man kan også udtrykke sagen således, at Madvig i det hele taget manglede *personlighed* i en viss jævn, storskåren betydning, og denne omstændighed har da bevirket, at han følte sig klejn under forhold, der krævede en bredbenet og mangeøjjet fasthed og overlegen situationsfølelse; han havde udelukkende sin store, juridisk farvede, akademiske begavelse at falde tilbage på, et fundament, der næppe var helt egnet for en mand i fremskudte offentlige stillinger. Jeg mener altså, at det just nævnte, mangelen på visse personligheds kvaliteter, er et moment ved siden af sårbarheden, som kan have dannet grundlaget for hans selvsikkerhed i livet, og som medførte, at han fik det problem at slås med at skifte stand, hvilket netop rammer centralt overfor en personlighed som Madvig. Dette var sikkert den ydre faktor, der satte den livslange problematik i gang.

Brevet til Sophus Bugge fra 1870 viser slige naturers lette tendens til tvangspræget rumineren over sager, der bereder vanskeligheder. Det ufriske i temperamentet, de få ressourcer, viser sig deri. En viss hængenfast i lidt petiteseagtige, mismodige bekymringer, hvor der er et misforhold mellem anledning og reaktion.

Madvigs hypokondri kan ikke sidestilles med, hvad der går under dette navn i samtidens litteratur, og som i reglen er synonym for manio-depressive småsvingninger.

Skavanker i den sociale tilpasning og i opbygningen af den sociale personlighed har man i de senere år fået mere øje for. Som regel udvikler der sig kun egentlig sygdom, når der tillige findes en alvorlig skrøbelighed i anlæget, f. e. sårbarhed af den nævnte art. Madvig holdt sig åbenbart trods alt rask livet igennem, omend han af og til bevægede sig på grænsen.

Med al forsigtighed kan man sammenfattende sige, at Madvig var offer for periodiske psykogene småreaktioner, herunder reaktive depressioner, som dog i det store og hele afløb indenfor det normales rammer, men som bundede i visse vulnerable anlægsbetingelser og tillige i visse tilpasningsproblemer overfor krævende miljøforhold.

NOTER

FORKORTELSER

Da. Mag.	= Danske Magazin
Danske politiske Breve	= Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne, udgivet ... ved Povl Bagge og Povl Engelstoft (1945 ff.)
Den nationale Politik	= J. N. Madvig: Den nationale Politik og det danske Monarchie (1864)
extr. sess.	= ekstraordinær session
F	= Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget
Hist. Tidsskr.	= (Dansk) Historisk Tidsskrift
Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger	= Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve 1860—89. Udg. af Aage Friis og P. Munch (1914—15)
Krieger	= Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848—1880. Udgivet af Elise Koppel, Aage Friis, P. Munch (1920—53)
L	= Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Landstinget
L.A. f. Sjæll.	= Landsarkivet for Sjælland
Livserindringer	= Livserindringer af J. N. Madvig (1887)
Neergaard	= N. Neergaard: Under Junigrundloven (1892—1916)
overord. saml.	= overordentlig samling
R.A.	= Rigsarkivet
Rf	= Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen (1848—49)
RR	= Rigsraadstidende
RRL	= Rigsraadstidende. Forhandlinger paa Landstinget
statsr.	= statsraadsprotokollen
Supplementer til Livserindringer	= Supplementer til Livserindringer af J. N. Madvig, udgivet i 1917 af hans Søn J. N. A. Madvig
URmin.	= Udenrigsministeriet

Af de citerede arkivalier findes Madvigs breve til Rohmann i Landsarkivet for Fyn, brevene til H. R. Carlsen på Gl. Køgegård, T. C. Dahls dagbog på Moesgård, brevene til Bille, Elberling, Marckmann, Ploug, Reich, L. Skau og Wesenberg samt M. P. Bruuns, Molbechs og Kolthoffs dagbøger i Det kgl.

Bibliotek. Madvigs breve til Sophus Bugge (original og afskrift), til Freuchen og til Henrichsen ligger i Madvigs privatarkiv i Rigsarkivet. Hvor intet andet er bemærket, findes de øvrige arkivalier, heriblandt Aage Friis' papirer og afskrifter af den russiske gesandts indberetninger fra København, i Rigsarkivet. Detailleret angivelse af findestederne i E. Spang-Hanssens nedenfor nævnte oversigt, hvoraf eksemplarer vil blive afgivet til Det kgl. Bibliotek og Rigsarkivet. — I citaterne er moderne retskrivning anvendt.

Blandt mere omfattende behandlinger af periodens historie, som har været mig til større nytte under arbejdet, end det fremgår af henvisningerne, må jeg nævne N. Neergaards Under Junigrundloven og Holger Hjelholts og Povl Engeltofts afsnit i Den danske Rigsdag. Af kilderne bør især fremhæves Rigsdags- og Rigsraadstidende, der så vidt muligt er fuldstændigt gennemgået for Madvigs vedkommende. Dernæst Madvigs utrykte privatkorrespondance, som er temmelig ufuldstændigt bevaret og navnlig fattig på breve af intim karakter; bl. a. mangler familiebreve. Endelig statsrådsprotokollen fra Madvigs ministertid, som jeg ved departementschef Elkjær Larsens og rigsarkivar Linvalds velvillie har fået tilladelse til at benytte. Den indeholder et af deltagerne godkendt résumé, langt fyldigere end i senere tid, af hvad der forhandlede i statsrådet; der kan være tale om væsentlige udeladelser, men gengivelsen af det enkelte statsrådsmedlems standpunkt og rådets beslutninger må iøvrigt anses for at være i hovedsagen pålidelig. Rigsarkivaren har tillige givet mig adgang til forskellige ikke almindeligt tilgængelige arkivalier i rigsarkivet. Godsejer Thorkil Dahl, Østergård, har venligt udlånt T. C. Dahls dagbog fra den grundlovgivende rigsforsamling, og forfatteren Sejer Kühle har elskværdigt stillet udskrifter vedrørende Madvig af C. Molbechs og Ernst Kolthoffs dagbøger til min rådighed. Adskillige andre trykte og utrykte kilder findes omtalt i henvisningerne, men en del kan naturligvis have undgået min opmærksomhed. En uvurderlig vejviser har jeg haft i kontorchef Spang-Hanssens grundige oversigt over kilder og litteratur til Madvigs historie.

Arkivar, mag. art. Niels Petersen har bistået mig ved at gennemgå og afskrive dele af kildestoffet. Embedsmændene på Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket og mine tidligere kolleger i Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland har som sædvanlig været utrætteligt hjælpsomme. Historikerne overarkivar dr. Holger Hjelholt og redaktør Erik Møller, filologerne professorerne Carsten Høeg, Povl Johannes Jensen og Johannes Pedersen samt overlæge dr. Ib Ostenfeld har påtaget sig den ulejlighed at gennemlæse manuskriptet eller dele deraf og har øvet frugtbar kritik. Jeg er alle de nævnte megen tak skyldig.

¹ A. B. Drachmann: Udvalgte Afhandlinger (1911), 213 f., jfr. 225 f. — En kort diskussion af de her berørte metodiske problemer findes i forordet til Ingvar Andersson: Erik XIV (3. oplag 1948) og for et enkelt punkts vedkommende i P. Bagge: Studier over D. G. Monrads statstanker, 19 f.

² Jul. Bidstrup: Stamtavler over de bornholmske Familier Müller, Madvig og Sode; Bornholmske Samlinger XII, 1 ff.

³ Hovedkilden til skildringen af Madvigs barndom og første ungdom er hans erindringer; de pågældende afsnit af erindringerne viser sig på de punkter, hvor kontrol er mulig, pålidelige; de særlige forhold, som fortegner visse af de senere afsnit, har ikke gjort sig gældende her. M.s moder fik $31/10$ 1816 bevilling til at sidde i uskiftet bo, og et skifte efter faderen foreligger ikke. M.s skildring af forringelsen i byskriverens økonomiske stilling støttes af oplysninger om gældsstiftelse og salg af jord og et hus, Svaneke skøde- og panteprotokol 1783—1827, bl. a. 131, 171 f. (L.A. f. Sjæll.). Dele af sagen om Madvigs optagelse i en lærd skole

i R.A., Universitets- og Skoledirektionens arkiv, Indkomne Sager 1817, brevnr. M 754—55; om skolen og skoletiden Bjørn Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Historie; udtalelser om Madvig i lærernes deliberationsprotokol 1810—45, konfirmandernes navne i Hillerød kirkebog (L.A. f. Sjæll.).

⁴ Om studentertiden Livserindringer 71 ff.; H. C. A. Lund: Studenterforeningens Historie I, se registeret; den fortrolige karakter af Madvigs forhold til navnlig Henrichsen, Elberling og Rohmann fremgår af den bevarede korrespondance. — Strøtanke i Supplementer til Livserindringer, 38.

⁵ Livserindringer, 89 ff.; om hustruens forhold Hof- og Stadsrettens samfrændeskifter nr. 51/1799 og forseglingsprotokol 2 1830/31 nr. 6 (L.A. f. Sjæll.); Madvig til Rohmann $\frac{3}{2}$ 1826 og $\frac{6}{12}$ 1829.

⁶ Madvig til Rohmann $\frac{6}{12}$ 1829, $\frac{17}{5}$ 1831, $\frac{12}{3}$ 1841, $\frac{4}{3}$ 1846; til Wesenberg $\frac{17}{9}$ 1857; til Henrichsen $\frac{30}{5}$ 1858; L. Daae i Vidar I (1887), 669; O. Siesbye i Nord. Tidskr. for Filologi ny rk. VIII (1887—88), 149. Breve til Rohmann $\frac{4}{9}$ og $\frac{6}{10}$ 1845 viser, at ægteparret M. det år besøgte Rønninge præstegård, men Rohmann hørte til M.s ungdomsvenner. Den heibergske kreds lå i et andet plan.

⁷ Livserindringer 131 f., 148, 200, 202. Om M.s moders økonomiske forhold Svaneke skøde- og panteprotokol 1783—1827, 208, 212 f., 230, 233, 239 og Svaneke skifteprotokol $\frac{4}{8}$ 1852 (L.A. f. Sjæll.) samt (iflg. venlig meddelelse fra kontorchef Spang-Hanssen) P. A. Madvigs ansøgning til Det filosofiske fakultet $\frac{14}{11}$ 1836, hvori også angives, at broderen har hjulpet ham. Af brevene bl. a. Madvig til Rohmann $\frac{3}{2}$ 1826, $\frac{6}{12}$ 1829, $\frac{17}{5}$ 1831 og $\frac{12}{3}$ 1841; til Elberling $\frac{20}{11}$ 1832; til Wesenberg udat., fra sommeren 1843; L 1868/69 2072; statsr. $\frac{16}{11}$ 1849 og $\frac{25}{9}$ 1851; Molbech fortæller i sin dagbog $\frac{14}{5}$ 1852 forarget, at Madvig er blevet valgt til 2. arkivar i Vid. Selsk., fordi han efter eget sigende nok kunde trænge til honoraret (200 rdl.). Om gaven 1850 J. O. Hansen til Madvig $\frac{29}{12}$ 1849, $\frac{31}{12}$ 1849 og $\frac{2}{1}$ 1850; det er ikke lykkedes at finde giveren eller giverne — af forskellige grunde gætter jeg på familien Heibergs velgører Th. Suhr, se navnlig Johanne Luise Heiberg: Et Liv, 4. udg. II, (1944) 200. Nogle oplysninger om Madvigs gæld er velvilligt meddelt af kontorchef Spang-Hanssen; af betydning er især et brev fra Madvig til rektor Bojesens enke $\frac{9}{12}$ 1865, vedr. M.s gæld til rektor Bojesen og grev (A. W.) Moltkes bo (brevet tilhører Filol.-hist. samfund). Iflg. velvillig meddelelse fra lensgreve Chr. Moltke er der ikke i A. W. Moltkes arkiv på Bregentved fundet breve fra Madvig. — Madvigs gæld blev næppe helt afviklet før hans død. Der blev skiftet privat efter ham, og papirerne er ikke fundet, men af arveanmeldelsen af $\frac{14}{10}$ 1887 (Hof- og stadsrettens arveanmeldelser i R.A., bilag 90/1887—88) fremgår, at boets overskud var 5690,36 kr. I beløbet er imidlertid medregnet et par efter M.s død indkomne forfatterhonorarer, det ene formentlig for erindringerne, og det vides fra det nævnte brev til fru Bojesen, at M. havde i det mindste to livsforsikringer, den ene på 4000 kr.; begge var dengang stillet som sikkerhed for lån.

⁸ Livserindringer 133, 201, 215, 272 ff.; om rejsen 1846 Universitets- og Skoledirektionens arkiv i R.A., forestilling 2767/1846; om rejsen 1860 jfr. Da. Mag. 7 III, 131 ff., om rejsen 1869 jfr. brev fra Orla Lehmann til Madvig nov. 1868 og udat. og liste over de 15 givere af rejsen (hvis navne han først så 1874) i Madvigs arkiv; Madvig til Rohmann $\frac{6}{12}$ 1829, $\frac{17}{5}$ 1831, $\frac{6}{12}$ 1831, $\frac{19}{12}$ 1834, $\frac{12}{3}$ 1841; til Elberling $\frac{3}{12}$ 1831; til Henrichsen $\frac{20}{2}$ 1855, $\frac{30}{5}$ 1858, $\frac{29}{5}$ 1863, $\frac{5}{1}$ 1871; C. Molbechs dagbøger $\frac{29}{9}$ 1835, $\frac{24}{5}$ og $\frac{9}{9}$ 1844, $\frac{6}{7}$ 1846, $\frac{12}{4}$, $\frac{16}{5}$, $\frac{3}{9}$ og $\frac{8}{12}$ 1847, $\frac{8}{12}$ 1848, $\frac{5}{2}$ 1849, $\frac{13}{2}$ og $\frac{13}{4}$ 1850, $\frac{27}{2}$ 1852, $\frac{12}{6}$ 1856 og $\frac{2}{1}$ 1857; Ernst Kolthoffs dagb. $\frac{25}{3}$ 1841, $\frac{15}{3}$ 1842, $\frac{7}{12}$ 1843, $\frac{10}{5}$ og $\frac{29}{9}$ 1844 og en række andre steder; Sejer Kühle: Frederik Paludan-Müller II, 28 ff.; Johanne Luise Heiberg: Et Liv, 4. udg. I, 220; Aage Friis: Fra det heibergske Hjem, 94; Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger I, 126, 225; fru Heiberg til Madvig $\frac{21}{9}$ 1860. Se iøvrigt registre i de talrige publikationer vedr. ægteparret Heiberg.

⁹ Om M.s øjensvaghed Livserindringer 65, 231, 236, 264; Supplementer til Livserindringer, 5; Madvig til Andræ $\frac{7}{6}$ 1853, til Henrichsen $\frac{29}{5}$ 1863 og $\frac{5}{1}$ 1871, til Sophus Bugge $\frac{6}{6}$ 1875.

— Politiken $13/12$ og $16/12$ 1886; Morgenbladet $14/12$ 1886; Nationaltidende $13/12$ 1886; Dagbladet $13/12$ og $18/12$ 1886.

¹⁰ Madvig til Rohmann $6/12$ 1829, $17/5$ 1831, $6/12$ 1831; til Elberling $4/2$ 1831, $3/12$ 1831 og $16/8$ 1834; til Henrichsen $4/6$ 1831 og $23/3$ 1833; Livserindringer 92 ff.; Paul V. Rubow: Dansk litterær Kritik (1921) 175 f.; Vilh. Andersen: Poul Møller, 2. udg. (1904) II, 175; Morten Borup: J. L. Heiberg II, 17; om Madvigs påvirkelighed af musik jfr. Supplementer til Livserindringer, 18.

¹¹ Supplementer til Livserindringer, 17; Madvig til Henrichsen $11/10$ 1831. Om Læssøe: Livserindringer 140 og Hist. Tidsskr. 6 V, 169. 1864: Da. Mag. 7 III, 199 f.; Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger I, 294 og Madvig til Reich $2/7$ 1864. Om Madvigs opfattelse af krigsministeren som den egentlige leder af krigsførelsen 1864 se foruden brevet til Reich RRL 6. ord. 1866, 670 og 672; om samtidens opfattelse A. Tuxen i Hist. Tidsskr. 9 VI, 300 f., 304 f. Om at Madvig 1849 så noget anderledes på krigsministerens og overgeneralets indbyrdes stilling, se Livserindringer 184 f.

¹² Supplementer til Livserindringer 17; Madvig til Henrichsen $10/6$ 1859; nedenfor s. 123. Desværre kan det ikke ses, hvorfra M. har erhvervet den statsretlige viden, som adskillige af hans udtalelser vidner om.

¹³ Livserindringer 92 f.; Jul. Clausen: Breve fra P. V. Jacobsen, 126 f. og Personalhist. Tidsskr. 4 I, 101; Udvalg af Breve . . . til P. Hjort I (1867), 283 f.; Madvig til Rohmann $17/5$ 1831, $6/12$ 1831, $4/3$ 1846; til Henrichsen $4/6$ 1831, $11/10$ 1831, $10/11$ 1843, $13/10$ 1845, $12/1$ 1847, $31/5$ 1854, $25/10$ 1858, $29/9$ 1868, $5/1$ 1871; til Elberling $3/12$ 1831, $15/5$ 1832, $28/10$ 1840; til Wesenberg $29/1$ 1839 og udat. fra sommeren 1843, $18/6$ 1866; til Andraé $7/8$ 1853; til Sophus Bugge $6/11$ 1870 (Metz kapitulerede 27. oktober); Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger I, 292; II, 148; Supplementer til Livserindringer, 18. — M. Cl. Gertz i Politiken $16/12$ 1886; A. B. Drachmann: Udvalgte Afhandlinger, 214; L. Daae i Vidar I (1887), 653; J. L. Heiberg i Det ny Aarhundrede I, 2 (1904), især 683 ff.; O. Siesbye i Nord. Tidsskr. for Filologi ny rk. VIII (1887—88), især 149 f.; Vilh. Andersen: Goethe II, 19, 57. — Madvig har hos Sibbern (Menneskets aandelige Natur og Væsen II, 223) kunnet læse om, at »en vis sygelig hildethed i sig selv, med vekslende selvtillid og mistvivelse, let kan få overhånd i visse af livets perioder«, og har kunnet lære at bekæmpe ondet med »tillid og selvopmandelse«. Sibberns tale om livsposi har Madvig nok derimod vanskeligere kunnet fatte. — En udtalelse af en psykiatrisk kyndig om Madvig er trykt som bilag til denne afhandling. — De to kriser 1830 og 1832 har ofte været omtalt, men altid som isolerede episoder i M.s liv.

¹⁴ Livserindringer 29, 62 f., 169, 235; Madvig til Elberling $3/12$ 1831, til Rohmann $19/12$ 1834; Supplementer til Livserindringer 34, 87 f., 151; Harald Høffding: Erindringer 105.

¹⁵ Livserindringer 93; Supplementer til Livserindringer; Madvig til Sophus Bugge $22/3$ 1886. Om Madvigs foredrag 1884 (Antydninger og bemærkninger om kausalitet og frihed) se Høffdings Erindringer, 104 f. Fausbølls der omtalte referat er iflg. meddelelse fra E. Spang-Hanssen forgæves eftersøgt.

¹⁶ Supplementer til Livserindringer 21, 32, 41, 45 ff., 62 f., 80 f., 86 ff., 91 ff. — Goethe, f. e. Zur Logenfeier des 3. Sept. 1825 (Lasst fahren hin das all zu flüchtige o. s. v.).

¹⁷ H. Høffding: Erindringer, 104 f. Steffens, se den første af forelæsningerne 1803. Herder: Supplementer 23, 31, 35, 64, 70, jfr. Vilh. Grønbech: Religiøse strømninger i det nittende aarh., 39. Comte, se Høffding: Den nyere Filosofis Hist. 9.—10. bog, 63. Derimod synes der kun i tendensen, ikke i udformningen, at være overensstemmelse mellem Madvigs »religion« og den »menneskeheds religion«, som Bröchner anonymt udviklede i Nyt dansk Maanedsskrift 1871. Madvig slog (med urette i hv. f. for Spencers vedkommende) de engelske filosoffer fra Locke til Spencer i hartkorn som tilhængere af en psykologisk tabula rasa teori (s. 44, jfr. 55), men M.s tankegang har visse berøringspunkter med den af Comte påvirkede John Stuart Mill og forøvrigt også med Spencer. Dennes mindre afhandlinger, hvori bl. a. omtales overgang til forskelligartethed som udviklingslov, udkom på dansk 1877. — Et par steder

(s. 19, 48) angriber Madvig (på lignende måde som i sin tid Sibbern gjorde det) Hegel, fordi han konstruerer fra et vilkårligt udgangspunkt i stedet for at bygge på iagttagelse.

¹⁸ Supplementer 26 (her henvises til Schopenhauer, og foruden kærligheden nævnes som hos S. udtrykkelig medlidenheden), 31, 38, 45, 67, 70 f., 76; H. Høffding: Erindringer, 151. Menneskets idé betyder nok »den oprindelige menneskenatur, den oprindelige skabningsbestemmelse«, Suppl. 69, jfr. også Brøchner (se Høffding: Danske Filosofer 202). Platons idélære afviste Madvig »i alle dens former og afføddinger«, Suppl. 63, 3: vel også i Hegels.

¹⁹ Supplementer til Livserindringer 37, 42 ff., 72 f., 76, 82 ff.; Livserindringer 283, jfr. Vilh. Andersen: Goethe II, 19 ff.; Madvig til Rohmann ¹¹/₃ 1846. Citatet af Ranke fra hans Über die Epochen der neueren Geschichte, her efter Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat, 6. oplag (1922) 285. — Madvigs her antydede vurdering af den klassiske kultur som helhed udelukker ikke, at han (som Carsten Høeg i sin smukke karakteristik af M. (1954) hævder) kan have haft et rigere forhold til antikken, end det fremgår af hans skrifter, eller at han kan have sat enkelte klassiske forfattere meget højt. Rigtigheden af C. H.s opfattelse afhænger dog til en vis grad af, hvad M. forstod ved autopsi.

²⁰ Livserindringer 80, 93, 134; Maanedsskrift for Litteratur IV (1830), 427; F. C. Sibbern: Menneskets aandelige Natur og Væsen I (1819), 57 ff.; II (1828), 399 ff.; Madvig: Blik på Oldtidens Statsforfatninger med Hensyn til Udviklingen af Monarchiet og en omfattende Statsorganisme. Madvigs hegelske tankegang fremgår tildels kun indirekte af hans kritik f. e. af de græske forfatninger s. 10 ff. Madvig nævner ikke i sit skrift Hegels Phänomenologie des Geistes (1806) eller Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften (1817 og senere), der flere steder (f. e. § 540 og 544) indeholder lignende betragtninger over stat og forfatning, men i et universitetsprogram 1842 citerer han den sidste. Om Hegel se foruden dennes her nævnte skrifter, især forelæsningerne over historiens filosofi, F. Rosenzweig: Hegel und der Staat (1920), især II, 85 ff., 131 ff., 169 ff.; ovfr. s. 13. — Ernst Troeltsch: Der Historismus und seine Probleme (Ges. Schr. III, 1922), især 278, 282 (med citat af Rothacker), 288 ff. — Steenstrup (Historieskrivningen i Danmark 373) opfatter programmet 1840 som anti-hegelsk. O. Siesbye siger i sin nekrolog (Nord. Tidskr. for Filologi ny rk. VIII, 146) rigtigere: »i skrifter fra en vis periode af hans forfattervirksomhed vil man i udtryksmåden finde påvirkning fra Hegel, hvem han også selv flere steder nævner, idet han snart slutter sig til, snart opponerer mod hans anskuelse«. — F. C. v. Savigny: Vom Beruf unsrer Zeit (1814) (citatet fra s. 14), jfr. Hegels Philosophie des Rechts f. e. § 211; Supplementer til Livserindringer 72 f. — Retsstaten: ibid., jfr. G. Andrén: Huvudströmningar i tysk statsvetenskap (1928), 108 ff. og G. Rexius: Stahls lära om den konstitutionella staten (1911), 70 f. samt i Hist. Zeitschr. CVII (1911). Kant: bl. a. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre (1797), især § 49 og 61 og hans Idee zu einer allg. Geschichte (1784). Også hos Schelling (System des transzendentalen Idealismus (1800) 440) tanken om at alle stater tilsidst må underkaste sig en fælles lov, jfr. også Heibergs Pros. Skr. X, 352. Om Hegels fra Kant afvigende standpunkt se hans Philosophie des Rechts § 324, 330 ff. Om forskellen mellem Hegels, den historiske retsskoles og Kants statsbegreber E. Landsberg: Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft 3. abt. 2. halbbd. (1910), 344 ff., jfr. Savigny: System des heutigen römischen Rechts I (1840), 25, 55 f. — I Supplementer 29 f. synes Madvig meget uegelsk at betegne samfundets (3: statens) villie som summen af alle samfundsmedlemmers villie. — Vi har desværre meget få præcise oplysninger om Madvigs ikke-filologiske læsning, og da adskillige af hans ideer som antydet er fælles for en række af tidens forfattere, kan man næppe i detaljer bestemme kilderne til hans statsopfattelse. At han har fået nogle af sine vigtigste tilskyndelser direkte eller indirekte fra tysk tænkning, synes dog klart. Ved at sætte det sædelige formål som statens højeste afviger han navnlig tydeligt fra Utilitarismen. Selv Stuart Mill, der ikke vilde frakende staten den opgave at fremme borgernes dyd, mener at deres »well-being is the sole object of government« (Considerations on representative government, 2. udg. (1861) 30). — J. F. W. Schlegel: Naturrettens eller den alm. Retslæres Grundsætninger II

(1798), 72 ff.; Troels G. Jørgensen: A. S. Ørsted (1933), 98 ff.; F. C. Bornemann: Saml. Skr. I (1863), 292 ff. Schlegel gentager iøv. også Kants betragtninger over forholdet mellem staterne, anf. skr. 318 ff.

²¹ Madvig til Henrichsen $\frac{4}{6}$ 1831, til Rohmann $\frac{17}{5}$ 1831, til Wesenberg $\frac{8}{5}$ 1838; Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Hist. II, 157.

²² Madvig til Henrichsen $\frac{4}{6}$ og $\frac{11}{10}$ 1831, til Rohmann $\frac{19}{12}$ 1834, til Elberling påskedag (1835); Hist. Tidsskr. 5 V, 103 ff.; Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Hist. II, 221 ff.; H. C. A. Lund: Studenterforeningens Hist. II, 1 ff.; Madvig: Nogle Bemærkninger om Studenteranliggender (1840). H. G. v. Schmidten i Maanedsskr. for Litteratur V (1831), 420 ff. I en tidligere artikel i samme bind (s. 16 ff.) havde v. S. antydnet, at han var tilhænger af en engelsk valgretsreform, men desuden omtalt den engelske adel og adelen i almindelighed på en måde, der meget minder om Madvigs senere sympatiske indstilling til aristokratiet. — Hverken Lehmanns adresse eller den mere loyale akademiske modadresse er det lykkedes at finde i R.A., så det kan ikke oplyses, om Madvig har underskrevet den sidste. Iflg. en oplysning i et privatbrev (Danske pol. Breve I, 349) var han valgt til den komité, der skulde redigere adressen, men han ses ikke at have været med til at overrække den. Det vides heller ikke, om han var blandt de 71 akademikere, der (iflg. Fædrelandet $\frac{8}{12}$ 1839) erklærede, at de var modstandere af begge adresser, men røbede sympati for den »håbets ånd«, der udtaltes i Lehmanns. Efter et senere brev at dømme (Danske polit. Breve I, 483) har hans standpunkt ved tronskiftet snarest været loyalitetsadressens.

²³ Hist. Tidsskr. 5 V, 106; Danske politiske Breve I, 483 og II, 50; Madvig til Wesenberg udat., fra beg. af 1840; H. G. v. Schmidten i Maanedsskr. f. Litt. V (1831), 423 f.: »... de ultraliberale, med deres bestandige tale om forandringer og fremskridt, er i deres ideer lige så udsvævende som det tilbageskridende parti. Striden er nu om såkaldte konstitutioner, i hvilke man på den ene side ser ligesom nutidens onde ånd, en nærmelse til samfundets opløsning, og som man på den anden side straks vil pånøde alle folk, uden kundskab om deres sæder, ideer og sande fornødenheder. Den blinde iver for eller imod en form viser, at man tilsidesætter det væsentlige for det uvæsentlige; man glemmer samfundet og hele dets indre organisation, alle dets lokale institutioner i kommuner og provinser, for blot at betragte de almindeligste forhold mellem folket og regeringen, der dog altid er fremmede for den største del af nationen«. Om denne tankegangs overensstemmelse med Hegel sml. Rosenzweig: Hegel und der Staat II, 154 ff., 165 ff. Selv om v. S.s og Madvigs næsten ensartede udtryk skulde stamme fra en fælles kilde, er ligheden af interesse. — Også David havde betonet de små kredses politiske betydning, se Maanedsskrift for Litteratur V, 161 ff. — Madvigs kritik af de yderliggående liberale for manglende sans for mangfoldigheden kan være rettet mod Lehmanns henvisning til den norske forfatning eller mod visse ytringer af Monrad (se f. e. A. Nyholm: Religion og Politik, 52 og 57). Respekt for mangfoldigheden var iøvrigt et af den historiske retsskoles slagord.

²⁴ Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Hist. II, 160 ff., 222, 231 ff.; Danske polit. Breve I, 272 f., 483 (i brevet taler Madvig umiddelbart inden det aftrykte stykke om undervisningsvæsnets reform; aug. 1840 var L. Engelstoft blevet konstitueret som medlem af universitets- og skoledirektionen efter Rothe — havde M. håbet at blive medlem, og er det dette han sigter til med sine ord om, at man vil reformere »uden valg af og tillid til en eneste dygtig leder«?); II, 50; Sønderjyllands Hist. IV, 232 ff.

²⁵ Maanedsskrift for Litteratur XI, 363 og XIII, 404, 419; Schouvs tale citeret Thorsøe: Den danske Stats Hist. 1814—1848, 408 f.; Danmarks Riges Hist. VI, 1, 236 f.; O. Borchsenius: Fra Fyrreerne I, 246 ff.; J. L. Heiberg: Pros. Skrifter X, 239 ff., 248, 261, 273 ff., 289, 325 ff.; Paul V. Rubow: Dansk litterær Kritik (1921), 81 ff., 158, 175 f.; M. Borup: J. L. Heiberg II, 127 ff.; III, 43 ff.; om Heibergs forhold til Hegels retsfilosofi, hvori forfatningslæren udvikles, og hans kendskab dertil allerede i 1820'erne, Rubow, anf. skr. 96 og Aage Kabell i Danske Studier 1944, 110 ff.; P. Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, 21 ff.; Madvig til Henrichsen $\frac{2}{3}$ 1846, til Rohmann $\frac{4}{3}$ 1846.

²⁶ Om v. Schmidts forbindelse med Heiberg se M. Borup: J. L. Heiberg, registeret. — Dagbladet ^{30/4} 1884; T. C. Dahls dagbog ^{31/1} 1849.

²⁷ Håndværkerforeningens bestyrelse til Madvig ^{19/9} 1848; Rf 51 f., 284 ff., 292, 312 f.

²⁸ Madvig til Henrichsen ^{24/11} 1848; Molbechs dagb. ^{8/12} 1848; Kjeld Winding: Treschow, 180 ff.; Treschows optegnelse om ministerkrisen i hans privatarkiv I B; Tscherning (Martsministeriet og Slesvigs Deling, 1851, s. 7) siger også, at Monrad øvede afgørende indflydelse på valget af sin efterfølger; H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned og min Tids Hist., 345 f.; indberetninger fra Dotézac ^{15/11}, ^{16/11} og ^{18/11} 1848 (URmin.s arkiv, Paris); Almuevennen ^{20/11} 1848; Fædrelandet ^{17/11} 1848; Københavnsposten ^{23/11} 1848. Novemberministeriets dannelse er endnu ikke indgående undersøgt.

²⁹ Statsr. ^{16/11} 1848, ^{3/3}, ^{4/3}, ^{14/3} og ^{26/4} 1849; R.A., konsejlspræs. arkiv, akter om forhandlinger i statsrådet og mellem ministrene 1848—61 (Bangs udkast til den i statsrådet ^{4/3} vedtagne meddelelse til rigsforsamlingen med rettelse af Madvig og andre); Rf 1495 ff., 2145 ff., 2357; Fr. Lagerroth: Tyskt og nordiskt i Danmarks författningsutveckling 1660—1849, 64 ff., 132 f.; D. G. Monrad: Flyvende politiske Blade nr. 3 (1842). G. Rexius: Det svenska tvåkammerssystemets tillkomst och karaktär (1915), 239 ff., jfr. 186. Man må gå ud fra at Madvig som flere af de ledende liberale politikere har haft et vist kendskab ikke blot til fremmede forfatninger, men også til den udenlandske forfatningsdiskussion. — Udtrykkeligt at betegne visse spørgsmål som open questions for ministeriets medlemmer hørte til ældre engelsk forfatningsskik (Lowell: The government of England I (1908) 63).

³⁰ Statsr. ^{26/4} 1849; Krieger I, 116, jfr. om Kriegers tidlige tilbøjelighed for stærkere konservative garantier (indirekte valg og større købstadrepræsentation) Krieger til Aschehoug ^{25/11} 1848 (afskrift i Aage Friis' papirer), se også Krieger til H. R. Carlsen ^{6/2} 1849; Livserindringer 153 ff.; Rf 2917 ff., 2927 ff., 2952 ff., 2962, 2975 ff., 2997 ff., 3014 ff., 3145 ff., 3148. I statsrådet ^{26/4} oplæste Bang Bruun-Jespersens »1. hovedforslag« til rigsdagens sammensætning, og Madvig anbefalede det, kombineret med indirekte valg. Forslagets indhold er imidlertid ikke angivet i protokollen, og den liste, Bang læste det op af, har ikke kunnet findes. Om forslaget på dette tidspunkt havde fået den form, hvorunder det senere blev fremsat i rigsforsamlingen, synes usikkert. Jeg ved altså ikke, hvad det var Madvig anbefalede, og det *kan* have været en valgetcensus som i B.-J.s (senere) principale forslag. — Bruun i Rf 2117 ff. Rexius' i note 29 anf. skr., bl. a. 36 f. Ibid. 158 f., 195 f. om Tocquevilles betydning for tanken om et indirekte valgt førstekammer af folkeligt udspring.

³¹ Falbe Hansen og Scharling: Danmarks Statistik IV, 90; Statsr. ^{21/3} 1850, ^{21/12} 1850, ^{24/3} 1851; F 1851/52, 3825 ff.; L 1853/54, 1954 f., 2293 ff.; L 1859/60, 326 f.

³² Madvig: Om Udkastet til Grundlov for Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender (1863); F extr. sess. 1855, 478 f.; Bille: Tyve Års Journalistik I, 468 f.; RR 1863 (5. ord. saml.) bl. a. 111, 172 f., 591, 593, 702 f., 705, 721, 898, 903, 908; M. P. Bruuns dagb. ^{3/11} 1863; Andræ i RR 5. ord. saml. 1863, 78 ff. Hall oplyste i RR ^{4/11} 1863 (sp. 756), at der ved landstingsvalget 1856 var ca. 4000 valgbare udenfor København, deraf ca. ^{1/4} embeds- og bestillingsmænd, hvoraf atter omtrent halvdelen var præster; endvidere, at besiddelse af 10 td. htk. overalt i Danmark vilde medføre en skat på mindst 200 rdl.

³³ RRL overord. saml. 1864, 570 f., 574, 598; 2. overord. saml. 1864/65, 127 ff., 275 ff., 467, 627 ff., 673 ff., 685, 874, 907 ff., 1130, 1135 ff.; 3. overord. saml. 1865, 255 f. — Se iøvrigt Neergaard II, slutningskapitlet, hvor de fleste af hovedpunkterne vedr. Madvigs stilling under grundlovsforhandlingerne 1864—66 er omtalt, og Den danske Rigsdag II, 7 ff. Hovedværket om emnet N. Nilsson-Stjernquists Tillkomsten av 1866 års grundlov (1955), er desværre fremkommet efter ombrydningen af nærværende afhandling og har ikke kunnet benyttes i teksten.

³⁴ RRL 2. overord. saml. 1864—65, 371 ff., 410 f., 459 ff., 715, 748 ff., 783 ff., 824 f., 950 ff., 1123 ff.

³⁵ Neergaards fremstilling, Kriegers og M. P. Bruuns dagbøger; RRL 3. overord. saml. 1865, 138 ff., 146, 193 ff., 674 ff.; de to fællesudvalgs protokoller i folketingets arkiv.

³⁶ Rf 2366 ff.; RR 2. overord. saml. 1864/65, 466; Om Udkastet til Grundlov . . . 34, jfr. Andræ i RR 5. ord. saml. 1863, 81.

³⁷ L 1850, 3681 ff.; L 1853/54, 728 ff.; L 1855/56, 750 ff.; L 1858, 983 f., 988 ff., 997 ff., 1149 f.; jfr. Albert Olsen: Studier over den danske Finanslov, 30, 47 f., 210 (med en anden opfattelse af Madvigs standpunkt 1856, vistnok påvirket af Madvigs senere udtalelser) og 223 ff. Om finanslovbehandlingen i almindelighed se Albert Olsens anf. skr. og hans afsnit i Den danske Rigsdag V samt N. N. Stjernquist i Studier tillægnede Fr. Lagerroth 1950. I modsætning til O. og S. lægger jeg vægt på ændringerne i Madvigs standpunkt.

³⁸ L 1859/60, 285 ff., 350, 468, 527, 1125 ff., 1389 ff., 1408 ff., 1455 f., 1480 ff., 1591, 1610, 1613 f., 1694 ff., 1704 f., 1709 f., 1788 ff.; J. E. Larsen: Samlede Skrifter 1. afd. III (1857), 131 f., 134 f., jfr. Rf 2362 f., 3282; Fl. Dahl: C. G. Andræ, 38 ff.; Albert Olsen: anf. skr. 30, 229 ff.

³⁹ L 1861, 1031; Om Udkastet til Grundlov . . . 30 ff.; RR 5. ord. saml. 1863, 81.

⁴⁰ L 1866/67, 3796 f.; L 1868/69, 1311 ff., 1355, 1551 ff., 1614 ff., 1684 f., 1785; L 1869/70, 2839 ff.; Krieger IV, 364 ff.; M. P. Bruuns dagb. $\frac{20}{5}$ — $\frac{23}{5}$ 1870; Da. Mag. 7 III, 261 f.; Ketil Motzfeldt til Krieger $\frac{30}{5}$ 1870.

⁴¹ L 1870/71, 2500 ff., 2664 ff., 2685 ff., 2696 ff.; L 1871/72, 2818 ff.; L 1872/73, 984, 1688 ff.; L 1873/74, 812 ff., 909 ff., 945 ff., 957, 1001 ff., 1111; sml. Alb. Olsen i Den danske Rigsdag V. — Kriegers og M. P. Bruuns dagb., især marts 1871 og marts 1874.

⁴² Krieger V, 363.

⁴³ L 1872/73, 1146 ff., 4688 ff.; L 1873/74, 1. afd., 274 ff.; Troels G. Jørgensen: A. F. Krieger som Jurist, 43, 58 ff., 77 ff.; Jens Himmelstrup: Den provisoriske Lovgivning i Danmark, 63 ff., 106 ff., 256 ff.; H. Matzen: Grundloven og Folkets Selvstyrelse (juni 1873).

⁴⁴ Dagbladet $\frac{4}{4}$, $\frac{18}{11}$, $\frac{20}{11}$, $\frac{21}{11}$ 1876, jfr. Fædrelandet $\frac{12}{10}$ og $\frac{17}{10}$ 1876, Dagbladet $\frac{9}{10}$ 1876; Madvig: Bemærkninger om Landstingets og Folkethingets indbyrdes Stilling (1882), jfr. Dagbladet $\frac{2-3}{8}$ 1882; Madvig: Endnu et Par Ord om Landstingets og Folkethingets forenede Bevillingsret (1882); samme: Den frivillige Selvbeskatning (1885); samme: Om og i Anledning af Højesteretsdommen af 15. October 1886 (1886, optrykt 1917 i Supplerer til Livserindringer); Troels G. Jørgensens og Jens Himmelstrups anf. skr.; C. G. Holck: Den danske Statsforfatningsret II (1889), 153 ff. — P. Bagge: Studier over D. G. Monrads Stats-tanker, 158 f.; D. G. Monrad: Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik (1878), 88 ff., jfr. F. Rosenzweig: Hegel und der Staat II, 154 ff. — Kriegers opfattelse bl. a. Rf 3283, F 1872/73, 4688 ff. (vistnok den udtalelse om parlamentarismen, Madvig i sin artikel i Dagbladet $\frac{18}{11}$ 1876 sigter til), F 1873/74 1. afd. 274 ff., L 1876/77, 622 ff., L 1881/82, 732 ff. — Madvig til Krieger $\frac{28}{8}$ 1882; Krieger til Regensburg $\frac{27}{10}$ 1882; Jul. Lassen til Madvig $\frac{27}{11}$ 1886; I. C. Jacobsen til Madvig $\frac{2}{1}$ og $\frac{4}{1}$ 1886; Krieger til Madvig $\frac{23}{11}$ 1886; Bille til J. N. A. Madvig $\frac{20}{12}$ 1886. Vidnesbyrd om underhåndsforbindelse mellem Madvig og børsoppositionen er ikke fundet. — L 1858, 518 ff., jfr. Rf 2402; Madvig: Ministeriet af 2. December (1860), 5 f.; jfr. også tillidsadressen til det afgåede ministerium Hall (Fædrelandet $\frac{12}{12}$ 1859), hvori det hedder, at rigsrådets slutning foreløbig har lukket adgangen for folket til at fordrø oplysning om det nye ministeriums almindelige politik og fatte beslutning om den tillid, der kunde være at skænke samme. — Nekrologer, se note 9. — Hovedpunkterne af Kriegers og Madvigs argumentation mod parlamentarismen og mod brugen af finanslovnægtelse til at gennemtvinge ministeriets afgang kan man finde f. e. hos den også i Danmark kendte tyske statsretslærer Robert v. Mohl (Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg I, 2. opl. (1840), 138, 628, 633 ff.). En indgående undersøgelse vil formodentlig afsløre flere lighedspunkter mellem Madvigs opfattelse og tyske fremstillinger af det konstitutionelle kongedømmes teori. Grundtrækkene, herunder ligevægten mellem kamrene, er europæisk fælleseje og findes også f. e. i ældre engelsk teori.

⁴⁵ Danske politiske Breve I, 272 f., 483; ovenfor s. 32. Herder (Ideen 9. bog IV), Stahl (Philosophie des Rechts II, 2 (1837) 21 ff.), Puchta (Cursus der Institutionen I (1841) 26) o. fl. anså nationalstaten for den naturlige statsform, men i hv. f. Stahl vilde ikke deraf drage den slutning, at de bestående statsdannelser burde ændres. Jfr. også Savigny: System des

heutigen römischen Rechts I (1840) 31 f. — Jeg opfatter med nogen tvivl bemærkninger i kroningsprogrammet s. 12, 21 og 23 som sigtende til nationalstaten.

⁴⁶ Autoreferat i beretn. om Videnskabernes Selsk.s hundredårige jubelfest 1842.

⁴⁷ Fædrelandet ²/₁₂ 1842. Jfr. Danske politiske Breve II, 249 f., 253 ff., 260. Om Madvigs og andres mislykkede forsøg på at samle bl. a. en række stænderdeputerede om en moderat national tilkendegivelse sst. s. 236 ff., 249 og H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie, 263 ff.

⁴⁸ Madvig: Om Skandinavismens Forhold til den almindelige Cultur, 1844; hverken Grundtvig eller Høyen nævnes i foredraget. Om Høyens foredrag J. L. Ussing: N. L. Høyens Levned 311 ff.

⁴⁹ Om nationalitetsbegrebernes udvikling bl. a. Fr. Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat, A. Cobban: National Selfdetermination og H. Rothfels i Historische Zeitschrift bd. 174 (1952), 339 ff.; om Herder bl. a. Hans Kohn: The Idea of Nationalism (1946), 427 ff. og Meinecke: Entstehung des Historismus II (1936), især 404, 460 ff., 474 f.; Hegels Philosophie der Geschichte (omtalt i univ. progr. 1840) og hans Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften (citeret af M. i univ. festskr. 1842) § 548 f., jfr. Georg Lasson: Hegel als Geschichtsphilosoph. Om en lignende forbindelse mellem det nationale og det universelle hos W. v. Humboldt og Fichte se Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat, 6. opl., 51 f. og 96 ff.. Christian Paulsen: Über Volkstümlichkeit und Staatsrecht des Herzogtums Schleswig. Om Madvig 1842 havde læst Paulsens skrift, er usikkert. Han må som redaktør af Maanedsskrift for Litteratur formodes at have læst Werlauffs udførlige anmeldelse i M. f. L. IX (1833), 160 ff., der omtaler og citerer P.s bemærkninger om sprogskiftet. P.s skrift om det danske sprog i Slesvig (1837) blev ²⁻³/₁₂ 1837 anmeldt i Københavnsposten af Madvigs discipel og beundrer Lehmann. — Om de enkelte tyske forfattere se iøvrigt Meinecke: Weltbürgertum u. Nationalstaat 221 (Niebuhr) og Entstehung des Historismus 590 (Goethe); Herders Sämtl. Werke ved Suphan XIII, 284 ff., 381 f. og XIV, 212 f.; G. F. Puchta: Cursus der Institutionen I (1841), 20 ff., 45 f.; Fichte: Nachgel. Werke III (1835), 228 ff.; Savigny: System des heutigen römischen Rechts I (1840), 21, jfr. 55 f. »Allgemeiner geist« og »Menschengeist« forekommer hos mange samtidige forfattere, sammensætningen a. m. har jeg kun fundet hos Savigny; bevis for påvirkning er det naturligtvis ikke. — Naturfolkene: Hegels Philosophie des Rechts § 350 f. — En bemærkning i jubilæumsforedraget om at kulturen fødes under smerte kan jævnføres med Kants Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte (1786). — Rf 435 f.; Maanedsskr. f. Litt. IV (1830), 428 f., jfr. David sst. I, 14 og III, 267 ff.

⁵⁰ Heibergs afhdl. 1842—43 om Det Nationale og det Provindsielle og om Dansk og Tydsk, Pros. Skr. X, 1861; Madvig polemiserede i foredraget 1842 mod en bemærkning i den første afhandling uden at nævne Heibergs navn; Hist. Tidsskr. 5 V, 109; Madvig til Elberling ²/₃ 1846; Sejer Kühle: Frederik Paludan Müller II, 183.

⁵¹ Hist. Tidsskr. 5 V, 99 ff., 112; Danske politiske Breve I, 483; Livserindringer 134.

⁵² Molbechs dagb. ²⁶/₁ 1848 (henvendelsen til rektor er forgæves eftersøgt og er sandsynligtvis ikke blevet til noget); Livserindringer 138; Tilskueren 1904, 387. Madvigs deltagerliste kan ikke være korrekt, bl. a. fordi Lehmann endnu var i udlandet. Jfr. H. N. Clausens optegnelser 326 (hvorfra Madvig måske har Lehmanns navn), Lehmanns Efterl. Skrifter I, 204 og Da. Mag. 7 III, 43.

⁵³ Hist. Tidsskr. 5 IV, 321 f.; Neergaard I, 320 ff.; A. Nyholm: Religion og Politik, især 52, 74, 81 f.; Fædrelandet ²⁸/₂ 1848.

⁵⁴ Festskr. til Kr. Erslev, 488 f.

⁵⁵ F. 1850/51, 3545; Livserindringer 340 f.; statsr. ¹³/₁₁ 1850; Madvig til Krieger ¹/₇ 1851.

⁵⁶ Statsr. ²⁹/₄ og ¹⁹/₅ 1851; Livserindringer 148; Madvig til Krieger ²¹/₅, ²⁴/₅ og ²⁹/₅ 1851.

⁵⁷ Madvig til Krieger ²⁸/₆ 1851; L 1869/70, 1339; H. N. Clausen: Optegnelser 386 f.; statsr. ¹⁴/₇ 1849, ¹⁹/₇, ¹⁶/₈, ¹²/₁₂ 1850 og ¹/₄ 1851; Madvig: Den nationale Politik 36, 54 f.; Hist. Tidsskr. 5 IV, 351 f.

⁵⁸ Statsr. ²¹/₁₂ og ²³/₁₂ 1850, ²/₅ og ¹⁹/₅ 1851; Madvig til Krieger ²¹/₅ og ¹/₇ 1851.

⁵⁹ Statsr. ¹⁹/₅ og ³⁰/₅ 1851; Madvig til Krieger ²¹/₅, ²⁴/₅, ²⁹/₅, ³⁰/₅, ⁵/₆, Krieger til Madvig ²/₆ 1851; Sponeck til »Kære Greve«, vistnok Henrik Bille-Brahe, ⁴/₆ 1851, i R.A., URmin. arkiv 1848—57, alm. korr. F., Korr.sager vedr. det danske monarkis forfatning 1851—52; Livserindringer 361 ff.; Da. Mag. 7 III, 85, 99.

⁶⁰ Om ministerkrisen: Sponecks ovfr. citerede brev til Bille-Brahe ⁴/₆ 1851; Sponeck til Krieger ²⁸/₆ 1851; Tillisch til Krieger ²/₇ 1851; Hall til Krieger (og Andræ) ⁴/₇, ⁵/₇, ⁷/₇, ⁸/₇, ¹⁰/₇ 1851; A. W. Scheel til Krieger ⁹/₇ 1851, med indlagt brev fra Scheel til unævnt (Andræ?) ¹²/₇ 1851; Balth. Christensen til Tscherning ²⁷/₆, ⁷/₇, ¹⁰/₇, ¹²⁻¹⁴/₇ 1851; Tscherning til Balth. Christensen ²⁹/₆, ⁶/₇, ¹⁰/₇ 1851; Madvig til Krieger ²⁸/₆, ¹/₇, ²/₇ og ¹⁸/₇ 1851; Krieger til Madvig ²⁵/₆, [²⁹/₆], ⁷/₇, ⁹/₇ 1851; Da. Mag. 7 III, 86, 95; depecher fra Ungern-Sternberg ²⁹/₆, fra Tegoborski ³/₇, ⁴/₇, ⁶/₇, ¹⁰/₇, ¹¹/₇ og ¹³/₇ 1851; fra Dotézac ²⁸/₆, ³/₇, ⁷/₇, ⁹/₇, ¹¹/₇, ¹³/₇, ¹⁶/₇ 1851 (URmin.s arkiv, Paris); Premierministerens journalsager nr. 72/1851; statsr. ¹⁴/₇ 1851; Madvig til A. W. Moltke ¹²/₇ 1851 (kopi) i M.s arkiv, A. W. Moltke til Madvig s. d.; sml. Danm. Riges Hist. VI, 1, 450 f., hvor Halls breve synes benyttet, og den misvisende fremstilling i Livserindringer 198 f., der giver et helt urigtigt indtryk af de ledende ministres iver efter at beholde Madvig. Det er lidet troligt, at Madvig skulde have glemt de spændingsfyldte uger, en af de mest dramatiske episoder i hans ministertid.

⁶¹ Statsr. ¹¹/₈, ¹²/₈, ¹³/₈ 1851; L 1873/74, 768 ff.; Depeche fra Tegoborski ¹³/₇ 1851.

⁶² Præsteindberetningerne: C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland II, 362 ff.; H. Hjelholt: Den danske Sprogordning 36. Chr. Paulsens liste i hans Samlede mindre Skrifter I, 153 ff., gentaget af Allen i Antislesvigholstenske Fragmenter VIII (1848).

⁶³ Om ministeriets forhandlinger indtil sommeren 1849 sml. Axel Linvald i Festskrift til Kr. Erslev 483 ff., om forhandlingerne om monarkiets ordning i resten af Madvigs ministertid jfr. bl. a. A. D. Jørgensen i Danmarks Riges Historie VI, 1, 438—457; Da. Mag. 6 IV, 265 ff., 288 ff.; statsr. ¹⁰/₃, ²⁰/₄, ¹¹⁻¹²/₁₁ 1849, ⁴/₃, ²¹/₃, ²/₅, ¹⁹/₅ 1851; Madvig til Krieger ²⁸/₆ 1851, til Henrichsen ²⁴/₈ 1853, til Marckmann ¹⁹/₈ 1854; De holstenske Stænders Forfatningsforslag og Grev Sponeck 8; Den nationale Politik 26 f., 74 f., 104; H. Hjelholt: Den danske Sprogordning 46 f., 182 ff.; Da. Mag. 7 III, 286 f.; Tillischs breve til Madvig, især ²⁴/₉ 1850; Hist. Tidsskr. 5 IV, 338 f. og 9 VI, 364 ff.

⁶⁴ Festskr. til Kr. Erslev og Da. Mag., loc. cit.; statsr. ²⁰/₄ og ¹¹/₁₁ 1849, ²³/₁₂ 1850, ¹⁵/₈ og ³⁰/₉ 1851; M. H. Rosenørn: Løsrevne Blade af Livsminder 17; URmin.s arkiv, R.A., Aktstykker vedr. Slesvigs og Holstens politiske stilling I, 1848—52 (Madvig til premierministeren ³/₂ 1850); Livserindringer 263 f.

⁶⁵ K. Fabricius og J. Lomholt-Thomsen: Chr. Paulsens Dagbøger, 363; Tillisch til Madvig ³/₉ 1850; Madvig til Marckmann ¹⁹/₈ 1854.

⁶⁶ 143 ff., 188 ff., 197 ff., jfr. Hist. Tidsskr. 5 IV, 319 f., 325 og Den nationale Politik 61 ff.

⁶⁷ Neergaard I, 326; Da. Mag. 6 IV, 352. Flyveposten ¹¹/₁₁ og ¹³/₁₁ omtaler udførligt delingsspørgsmålets betydning for ministerkrisen. Neergaard anvender memoirer temmelig ukritisk som kilder.

⁶⁸ H. N. Clausen: Optegnelser 344 f.; Da. Mag. 6 IV, 339, 352 f. Når Madvig ²⁰/₇ 1849 antyder, at han også for har anset delingen for den bedste løsning, sigter han formentlig til sit indlæg i statsr. ³⁰/₆, der vistnok er den lejlighed, hvor han »tidligere og bestemtere« end Clausen har talt for delingen.

⁶⁹ Da. Mag. 6 IV, 328 ff., 338 ff., 371 f.; statsr. ³⁰/₆, ¹³/₇, ¹⁴/₇, ³¹/₇, ¹¹/₉ 1849; Sønderjyllands Historie IV, 374 f.; T. C. Dahls dagbog maj 1849; Livserindringer 139.

⁷⁰ L. Skau til Madvig ¹¹/₉ og ¹⁸/₉ 1849; Sønderjyllands Historie IV, 392 f.; statsr. ¹⁹/₁₁ og ²⁴/₁₁ 1849, ³⁰/₃, ³/₅, ¹³/₅, ²⁷/₅, ¹⁰/₆ og ¹⁷/₆ 1850; Livserindringer 346 ff.; Pechlins indlæg af ²⁷/₁₁ 1849 i R.A., URmin.s arkiv, Aktstykker vedr. Slesv.s og Holstens pol. Stilling I, 1848—52; M. H. Rosenørn: Løsrevne Blade af Livsminder 56 ff.

⁷¹ R.A., Premierministerens journalsager 146/1850; Hist. Tidsskr. 5 IV, 316 ff.; Rosen-

orn påstår i sine erindringer (s. 62 f.), at han ikke har set Madvigs andragende for det 1883 blev trykt!

⁷² Da. Mag. 6 IV, 265 f., 352 ff.; Hist. Tidsskr. 5 IV, især 357, 361 ff.; L. Skau til Madvig ¹¹/₆ 1849; Den nationale Politik 21 ff., 28, 58, 113; Livserindringer 313 ff., 364. Om konflikt mellem nationalitetens krav og den bestående stats legitime ret hos F. J. Stahl jfr. Meinecke: Weltbürgertum u. Nationalstaat 6. opl. 265 f.

⁷³ Livserindringer 363.

⁷⁴ Da. Mag. 6 IV, 342, 345; Madvig til Krieger ¹⁵/₇ 1851; H. E. Schack: Om Slesvigs Deling; Gehejmerådinde Andræs politiske Dagbøger I, 179 ff., hvor det understreges, at Schacks og Madvigs standpunkter ikke falder sammen.

⁷⁵ R.A., Premierministerens journalsager 146/1850; Hist. Tidsskr. 5 IV, 320, 370; om bondevennernes stilling jfr. Sonderjyllands Historie IV, 393; Dotézac fortæller (rapport ²⁶/₆ 1850, URmin.s arkiv, Paris), at Balth. Christensen i et hemmeligt rigsdagsmøde juni 1850, altså på et tidspunkt, da Madvig påny havde rejst delingsspørgsmålet i ministeriet, antydede, at delingen var den bedst mulige løsning i øjeblikket (ikke den bedste i og for sig), men blev advaret af forsamlingen mod at gå ind på dette kildne spørgsmål. Jfr. også Dotézacs depeche ²⁹/₆ 1850 om, at Tscherning i et andet hemmeligt møde har antydet delingen som uundgåelig. På et af Madvigs valgmoder udtalte Tscherning iflg. Fædrelandets referat ⁴/₁₀ 1849, at han havde været imod deling, så længe en anden udvej var mulig, men Madvig nøjedes med at sige, at ministeriet vilde søge at skaffe landet en hæderfuld fred, men også måtte følge klogskabens tilskyndelser. Andræs stilling: Andræ til Madvig ¹²/₁₂ 1883.

⁷⁶ Erik Henriksen: Mændene fra 48, 111; Hist. Tidsskr. 5 IV, 331; Da. Mag. 6 IV, 359; Madvig til Krieger ²⁴/₅ 1851; statsr. ²⁴/₁₁ 1849, ³/₅, ¹⁷/₆, ³/₁₂ 1850. Madvigs taktik belyses i statsr. ²¹/₅ 1850, hvor han betoner, at ansvaret for fredsforhandlingerne må tages af ministeriet, som må forelægge rigsdagen det bedste, der kan opnås, og så underkaste sig følgerne, mens Clausen synes mere tilbøjelig til at blande rigsdagen ind, og ¹⁰/₆ 1850, hvor Madvig mod alle de andre vil lade spørgsmålet til Berlin om delingsmulighederne gå uden om kongen.

⁷⁷ Statsr. ²³/₆ 1849, ²/₄ 1850; Livserindringer 185 ff.; Forenede Rigsdag 2. saml. 1853, 303.

⁷⁸ Statsr. ³/₅, ¹⁸/₆, ²⁹/₆, ¹⁹/₇, ³/₈, ¹⁶/₈, ¹⁷/₉, ¹⁷/₁₂ 1850; ¹⁵/₁ 1851; Livserindringer 351, 363; Hist. Tidsskr. 5 IV, 371 ff.; depecher fra Dotézac ⁷/₆ og ²⁰/₈ 1850 (URmin.s arkiv, Paris). Dotézac meddeler ⁷/₆, at regeringen har sikkerhed for, at de holstenske delegerede, især Reventlow-Farve, havde søgt føling med delingstilhængere.

⁷⁹ R.A., Premierministerens journalsager 188—89/1850; statsr. ⁸/₁₀, ²¹/₁₂, ²³/₁₂ 1850, ⁴/₁, ⁷/₁, ⁹/₁ 1851; Livserindringer 360 ff.; det var Reventlow-Criminil, der først krævede en antagelig forfatningsplan forelagt notablen, for at ikke holstenerne skulde nægte at møde.

⁸⁰ Papirer vedr. Sponnecks rejse i R.A., URmin.s arkiv 1848—57, alm. korr. F, korr. sager vedr. det danske monarkis forfatning II 1851—52; Sponeck til Madvig ³⁰/₁ 1851; statsr. ¹⁸/₂, ²¹/₂, ²⁸/₂, ²⁷/₆ 1851; Scheel i statsr. ¹/₁₁ 1851; Da. Mag. 7 III, 86; Fædrelandet ¹⁸/₂ 1851; J. A. v. Rantzau: Europäische Quellen zur schl.-holst. Gesch. im 19. Jahrh. I, 278 ff., 372 ff.; Den danske Rigsdag I, 141; H. N. Clausen: Optegnelser, 383; M. H. Rosenørn: Løsrevne Blade 72 ff., der har påvirket Neergaards fremstilling I 517 ff. Sponeck understregede naturligvis både i Wien og Berlin, at det dansk-slesvigske konstitutionelle fællesskab kun skulde omfatte enkelte områder og altså ikke betød Slesvigs inkorporation, og han stillede tillige en konservativ forfatningsændring i kongeriget i udsigt. Schwarzenberg skrev 26. januar 1851 til den østrigske gesandt i Berlin, at man burde prøve at få ændret udkastet i retning af ligestilling for monarkiets dele og snævrere forbindelse mellem hertugdømmerne, »auf keinen Fall aber dadurch das Zustandekommen eines endlichen Abschlusses ... gefährden«. Sponeck havde altså ret i, at Østrig nu vilde have ende på sagen, selv om det skulde ske på de danske betingelser. Det er en anden sag, at forholdene i Tyskland i årets løb ændrede sig således, at Østrig og Preussen mente at kunne sætte deres ønsker igennem.

⁸¹ Om notabelvalget og notabelforsamlingen: statsr. ⁵/₁₀, ⁸/₁₀ 1850, ¹⁷/₃, ²⁶/₃, ²⁸/₃, ¹¹/₆

1851; R.A., Premierministerens journalsager 61/1851 og URmin.s arkiv 1848—57, alm. korr. F., korr. sager vedr. det danske monarkis forfatning II 1851—52; Kriegers og Madvigs brevveksling; Sponeck til Krieger $16/6$ og $28/6$ 1851, til M. S. W. Sponeck $21/6$ 1851; Skau til Madvig $11/9$ og $16/9$ 1849; Madvig til Andræ $3/4$ 1851; Da. Mag. 7 III, især 88 f. Neergaards fremstilling af notabelvalget I, 520 f. er påvirket af Rosenørns erindringer. — Heinzelmann og syndikus Prehn, der som medlemmer af den holstenske regering udgik af notabelisten ved revisionen, blev anset for udprægede slesvigholstenerne.

⁸² Madvig til Krieger $6/5$ 1851, jfr. depeche fra gesandten i St. Petersborg Otto Plessen 29/17 april 1851 om at Østrig har klaget til Rusland og ønsker os fastholdt ved projektet; J. A. v. Rantzau: Europäische Quellen zur Schl.-Holst. Gesch. im 19. Jahrh. I, 307 ff.; Krieger til Grimur Thomsen $25/7$ 1848, jfr. Krieger til Aschehoug $25/11$ 1848 (afskrifter i Aage Friis' papirer); Aschehoug skriver $17/5$ 1848 til Krieger, at deling efter hans og flere nordmænds mening er den bedste løsning. — Om henvendelsen til Clausen T. C. Dahls dagbog maj 1849. Neergaard i Dansk biografisk Leksikon I, 428, jfr. Fl. Dahl: Andræ 19, 83; hvis Andræ som Bille påstår i hovedsagen har delt H. E. Schacks opfattelse, må han oprindeligt have ønsket også en legislativ deling. Andræs delingsforslag har efter notabelprotokollen at dømme (Premierministerens journalsager 61/1851) ikke været fremsat i selve forsamlingen.

⁸³ Madvig til Krieger $17/5$, $21/5$, $24/5$, $5/6$ og $15/7$ 1851; Hist. Tidsskr. 5, IV, 331 f.; J. A. v. Rantzau, anf. skr. 328 ff.; jfr. Neergaard I, 557 ff.; Reedtz fortalte i statsrådet $27/6$ 1851, at han i Holsten havde fået at vide, at det nyholstenske parti, som ingen forbindelse vilde have med Danmark, ikke engang personalunion, var betydeligt tiltaget. — Fædrelandet havde maj 1851 endeligt taget afstand fra delingstanken (Neergaard I, 654).

⁸⁴ Statsr. $15/8$, $18/8$, $27/9$, $30/9$, $1/10$, $2/10$, $3/10$, $8/10$, $9/10$ 1851; indberetninger fra Dotézac $5/10$, $10/10$, $13/10$ 1851 (Paris). Om juli- og oktoberministerierne se i øvrigt Neergaard I, 554 ff.

⁸⁵ Statsr. $8/10$, $23/10$, $25/10$, $27/10$, $14/11$, $19/11$ 1851; Ungern-Sternberg til Nesselrode $9/10$, $16/10$, $21/10$, $25/10$, $26/10$ 1851; indberetninger fra Dotézac $5/10$, $6/10$, $9/10$, $10/10$, $13/10$, $15/10$, $24/10$, $7/11$ (om de hemmelige rigsdagsmøder), $10/11$ (do.), $15/11$, $19/11$ 1851 (URmin.s arkiv, Paris); Neergaard I, 553, 559 ff.; Fædrelandet $24/6$ og $10/7$ 1851; Balth. Christensen til Tscherning $12-14/7$ 1851; Dagbladet $11/12$, $16/12$ og $20/12$ 1851; H. A. Jespersen til Madvig $11/10$ og $16/10$ 1851; Madvigs afskedsansøgning i R.A., Premierministerens journalsager 130/1851; Livserindringer 199 f.; Den nationale Politik 62; Den danske Rigsdag I, 170. Der er endnu mange dunkle punkter i disse måneders politiske historie, og den sidste afgørende kamp om monarkiets ordening inden januarkundgørelsen kunde fortjene en dyberegående undersøgelse.

⁸⁶ F 1851/52, 3817 ff., 5005, 5459 ff.

⁸⁷ Forenede rigsdag, betænkning over tronfølgebudskabet; 2. saml. 95 ff., 303, 312 ff., 449 ff., 505 ff., 813 ff., 900 ff.; 3. saml. 102; Den nationale Politik, 68 f.; Dagbladet $1/4$ 1853; jfr. Madvig til Krieger $1/7$ 1851; statsr. $17/11$ og $30/11$ 1849, $21/5$ 1850 og $15/7$ 1851; Madvig til Bluhme $26/10$ 1852; Den danske Rigsdag I, 186 ff., 200 ff.

⁸⁸ L 1853/54 1951 ff., 2074 ff., 2083.

⁸⁹ L 1853/54, 2293 ff.; R.A., Indenrigsmin. 1. dept. rigsdagsjournal 458; Madvig til indenrigsministeren $24/8$ 1854, afskrift i Madvigs arkiv; henvendelse fra københavnske landstingsvalgmænd til Madvig $2/8$ 1854; Den nationale Politik 71 f.; Livserindringer 211 f.

⁹⁰ Madvig til Marckmann $19/8$ 1854; Gehejmeraadinde Andræs politiske Dagbøger I, 49; Neergaard II, 41 ff.; L. 1855, extr. saml. 119 ff., 198 ff., 267 ff.; L. 1855/56 966 ff., 977 ff.; Livserindringer 214.

⁹¹ Gehejmerådinde Andræs politiske Dagbøger I 157 f.; Zodiacus: Parlamentariske Stjernebilleder 181; Den nationale Politik 84.

⁹² Gehejmeraadinde Andræs politiske Dagbøger II, 19, 23, 26; RR 1856, 220, 1562; RR 1858, 594, 962; RR 1856, 1408 f.; RR 1856, 24, 60 f., 70 f., 836 ff., 1193 ff., 1405, 2452; RR 1858, 2148, 2312; RR 1856, 906, 1888, 1984 ff., 2053; RR 1858, 249, 270; RR 1856, 3589; RR 1862, 1136; Neergaard II, 91.

⁹³ Neergaard II, 322 ff., der bedømmer situationen i RR 1859 fra Tschernings og Davids synspunkt; Krieger I, 353, II, 20, 63 ff.; C. St. A. Bille: Tyve Aars Journalistik II, 544 ff.; Den nationale Politik 95 f.; RR 1859, 93 f., 691 f., 706 ff., 723 ff., 764 f., 804 ff., 1285 f.

⁹⁴ Krieger II, 54; Madvig: Ministeriet af 2. december 4 f.; L. 1862/63, 1347 ff., 1411 ff., 1497 ff., 1595 ff.; Madvig: Om Udkastet til Grundlov for ... Danmarks og ... Slesvigs Fællesanliggender 11 f.

⁹⁵ Madvigs pjecer De holstenske Stænders Forfatningsforslag og Grev Sponneck og Ministeriet af 2. December betragtet fra Monarchiets Standpunkt; M. P. Bruuns dagbog ²³/₂ og ¹²/₃ 1858; Om Madvigs virksomhed dec. 1859—febr. 1860 se M. P. Bruuns og Kriegers dagbøger, jfr. Kjeld Winding: Treschow, 222 ff. Adressen: Fædrelandet ¹²/₁₂ og Dagbladet ¹³/₁₂ 1859. A. L. C. de Coninck til Madvig ¹/₂ 1860; Krieger til Madvig ²/₂ 1860; Bille: Tyve Aars Journalistik II 613.

⁹⁶ Krieger II, bl. a. 95 f., 108 f., 132 ff., 141 ff.; M. P. Bruuns dagbøger; Gehejmerrådinde Andræs politiske Dagbøger III, 107 f.; J. P. Trap til Madvig ⁹/₂ 1860; Livserindringer 219; Berl. Tidende og Fædrelandet ¹¹/₂ 1860; Flyveposten ¹¹/₂, ¹³/₂, ¹⁴/₂, ¹⁶/₂ 1860. Dagbladet forsvarede dog Madvig, men lunkent. — At Madvig på dette tidspunkt anså Slesvigs deling for den eneste rigtige løsning (Livserindringer 219) bekræftes altså e. m. m. ikke af de samtidige kilder.

⁹⁷ De holstenske Stænders Forfatningsforslag og Grev Sponneck 9, 25, 49, 55; Ministeriet af 2. December 7, 31.

⁹⁸ Madvig til P. Vedel ²⁸/₃ 1861, til M. H. Rosenørn udat., fra foråret 1861.

⁹⁹ Krieger II, 191 f., 200; M. P. Bruuns dagbøger ⁴/₁, ⁵/₁ og ¹²/₁ 1861; Jul. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer, 195, 209; adressen og Halls svar er bl. a. trykt i Bille: Tyve Aars Journalistik II, 848 ff.; jfr. Neergaard II, 439 ff., 483 f.

¹⁰⁰ De holstenske Stænders Forfatningsforslag og Grev Sponneck 44 f.; Ministeriet af 2. December 26 ff.; Fædrelandet og Dagbladet ¹⁴/₆ 1862; Den nationale Politik 112; om allianceforhåbningerne 1862 Erik Møller: Skandinavisk Stræben og svensk Politik 158 ff.; om unionsplanerne 1863 Aage Friis i Hist. Tidsskr. 10 III.

¹⁰¹ RR overord. saml. 1863, 253 ff.; Den nationale Politik 105 ff.

¹⁰² Om Udkastet til Grundlov for Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender; Den nationale Politik 108 ff.; Krieger II, 324 ff.; M. P. Bruuns dagbøger ¹²/₁₀, ¹⁴/₁₀ og ¹⁷/₁₀ 1863; Aage Friis: Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—1879, 13; jfr. om novemberforfatningen Neergaard II, 718 ff. — Lehmann havde næppe reageret som høn gjorde, hvis han havde opfattet pjecen som et fordækt angreb på ejderpolitikken.

¹⁰³ RR ¹⁸/₁₁ 1863, 1404 f.; Krieger II, 361; III, 14, 45; M. P. Bruuns dagb. ⁸/₂ 1864; om det lille rigsråd foruden de i Scandia I og Hist. Tidsskr. 9 VI (især s. 231) og 10 IV omtalte og aftrykte kilder bl. a. David til Bluhme ²⁵/₁₂ 1863, Da. Mag. 7 III, 152 f., depeche fra Nicolay til Gortchacow ²⁸/₁₂ 1863, C. Th. Sørensens resumé (i R.A.) af C. F. Allens notater efter Monrads diktat (som er grundlag for et afsnit af P. Vedels optegnelser), Livserindringer 223 (gal datering og andre urigtige enkeltheder) og 365 ff. (gal datering); Prins Hans' optegnelser (afskrift i Aage Friis' papirer); Neergaard II, 969.

¹⁰⁴ Hist. Tidsskr. 5 IV, 333 ff.; Livserindringer 220 ff.; Om Udkastet til Grundlov ... 16 ff. Når M. her s. 20 taler om, at det i og for sig var ønskeligt »at kunne oppebie en tid, hvor statslegemets begrænsning og stillingen til de med det i forhold og forbindelse stående tyske forbundslande var endelig ordnet og afgjort«, synes han efter sammenhængen at måtte sigte til forholdet mellem Danmark-Slesvig og Holsten-Lauenborg; ikke til en eventuel deling af Slesvig. Om pjecens forsvar for ejderpolitikken siges i erindringerne blot, at M. »erkendte og forsvarede berettigelsen til og nødvendigheden af under de givne forhold« at »søge en mere tilfredsstillende form« for den dansk-slesvigske fælles forfatning og repræsentation. Sidehenvisninger i erindringerne godtgør, at pjecen er blevet rådspurgt. — Slesvigs deling nævnes i pjecen s. 18.

¹⁰⁵ Den nationale Politik 113; Hist. Tidsskr. 5 IV, 336; Livserindringer 221 f. Om udenlandsk interesse for delingen se bl. a. Fædrelandet ¹³/₅ 1862.

¹⁰⁶ Hist. Tidsskr. 5 IV, 336 ff.; Om Udkastet til Grundlov . . . 20; Den nationale Politik 60; Livserindringer 228 f.; Neergaard II, 717 f., 746 f., 764 f.; Krieger II, 334, jfr. om nationalliberal optimisme 1863 Jyske Samlinger ny rk. III (1954-55), 75, 122 f.; jfr. Madvig til P. Vedel ²³/₆ 1883 og Den nationale Politik 110 ff.; s. 127 f. om, at det var betænkeligt at vente med at fremsætte et delingsforslag (der burde være »mådeholdent nationalt«, »ikke alt blandet eller endog fremmedblevet uden videre bortkastende«) fra dansk side, til vi måske militært var helt overvældede. — Da Mag. 6 IV, 357 f.; Tilskueren 1917 I, 82, jfr. f. e. P. Engestoft i Dansk biogr. Leks. XV, 208 ff. og Schultz Danmarkshist. IV, 672 (»Madvig vedblev nu [1851] og hele sit liv at forfægte Slesvigs deling«), og A. B. Drachmann: Udvalgte Afhandlinger, 213. — Da Hall havde fået forelæst M.s afhdl. i Hist. Tidsskr. 1883, skrev han ³¹/₁₂ 1883 til M., at han havde en afvigende mening om 1863, men opsatte desværre en nærmere redegørelse til mundtlig meddelelse. — Den kyndige ven, der gjorde M. opmærksom på Pagets forbitrelse over omslaget i Bismarcks holdning 1863 (Livserindringer 221), er Krieger, se dennes brev til M. ²⁰/₁₂ 1883.

¹⁰⁷ C. Th. Sørensens resumé; Madvig til M. H. Rosenørn udat., fra foråret 1861; Dagbladet ¹⁻³/₃ 1864; Hist. Tidsskr. 5 IV, 338; Den nationale Politik 60.

¹⁰⁸ Dagbladet ¹⁻³/₃ og ¹⁷/₃ 1864; Krieger III, 88; L 1863/64, 601 ff.; RRL 6. ord. saml. 1866, 453 ff., 659 ff., jfr. Den nationale Politik 130; ovenfor s. 15; Madvig til krigsminister Reich ²/₇ 1864; M. P. Bruuns dagb. ³¹/₇ 1864, jfr. Krieger III, 187; Madvig til fru Heiberg ⁴/₁₁ 1864.

¹⁰⁹ RRL overord. saml. 1864, 225 ff., 263 ff., 584 ff., 725, 739 ff.

¹¹⁰ Krieger III, 196; Den nationale Politik, især 57 ff. og 143 ff.; Hist. Tidsskr. 5 IV, 338; jfr. Livserindringer 311 ff. I Den nationale Politik hedder det s. 60 om delingen: Jeg har været en af de få, der aldrig har frygtet for at vedkende mig denne tilbøjelighed, skønt jeg i de år, i hvilke jeg var minister, ifølge min stilling ikke talte højt om, hvad ministeriet ikke havde tiltrådt, og siden da spørgsmålet i en række af år lå den vej, man var kommet ind på, fjernt, ikke rørte derved.

¹¹¹ RRL 6. ord. saml. 1866, 459; Krieger III, 297 f.; V, 36; L 1867/68, 2012; 1869/70, 2261 f.; Personalunion mellem Danmark og Slesvigholsten 41 f., 44 f.; Madvig til Krieger ²⁵/₇ 1870; jfr. Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark III, 90 ff. og Erik Møller: Skandinavisk Stræben og svensk Politik 381 ff. og 431. Madvig synes oprindeligt at have villet skrive om skandinavisme i Den nationale Politik, se Krieger III, 255 og slutningen af brochuren.

¹¹² Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark I, 23; samme: Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879 V, 435 f.; Den nationale Politik 21, 147; Personalunion mellem Danmark og Slesvigholsten 12, 18 f., 42 f.; RRL overord. saml. 1864, 717 ff.; Krieger III, 158, 176, 217. Jeg opfatter M.s tale i rigsrådet som en faktisk afvisning af afstemningstanken, skønt han erklærer at ville støtte en beslutning om at opfordre regeringen til »ved alle midler at forsøge en almindelig afstemning, forsåvidt den finder den mulig og svarende til formålet«. — Om de nationalliberales og regeringens stilling til afstemningen og Mellemslesvig se iøvrigt Erik Møller i Festskr. Erslev 530 ff.

¹¹³ Livserindringer 281; Krieger V, 72 f.; Om Danmarks Forsvar (1876); Madvig: Den frivillige Selvbeskatning (1885); L 1866/67, 4224; Livserindringer 231.

¹¹⁴ Brevveksling med P. Vedel, især Madvig til Vedel ¹⁷/₃ 1881 og ⁸/₁₀ 1885; Madvig til Henriksen ⁵/₁ 1871, til Krieger ²⁴/₇ og ¹/₈ 1866; Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark II, 337; III, 419 ff.; samme: Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879 IV, 216, 292; Krieger VI, 227; Livserindringer 271.

¹¹⁵ Madvig: Personalunion mellem Danmark og Slesvig-Holsten 40; L 1866/67, 371, 382, 391, 447; tillæg B 11 ff.; L 1869/70, 390; 1870/71, 3060 ff.; 1873/74, 293 ff.; Berl. Tid. ⁷/₆ 1879; Nordisk Tidsskr. 1880.

¹¹⁶ Nordisk Tidskr. 1879, 405 ff.; 1880, 479 ff.; Den nationale Politik, især 148 f.; Livserindringer 311 ff.; om grundtvigianerne og folkeånden efter 1864 Kirkehist. Saml. 6 IV, 318 ff.; H. L. Martensens Sociale Ethik, 1878, 338 f. Madvig nævner ikke Martensens navn. — Prof. Povl Johs. Jensen gør mig opmærksom på, at bemærkningene om, at sandheden kun er een, stemmer med en passus om sprogenes forskellighed i Supplementer til Livserindringer, 62. — Tanken om fædrelandskærlighed som en naturdrift er vistnok på dansk især udviklet af M. G. Birckner, Saml. Skr. IV (1800), 37 ff. — At alle folk har samme hele kald, jfr. Herders Sämtl. Werke v. Suphan XIV, 213. Herder troede som bekendt også på slavernes fremtidige kulturindsats.

¹¹⁷ F 1850, bl. a. 624 ff., 2431 ff., 4014, 4019, 4021, 4049 ff., 4066 ff.; F 1850/51, 4239, 4942, 6718, 6752 ff., jfr. Alb. Olsen: Studier over den danske Finanslov 68 f.; L 1850, bl. a. 2186 ff.; Madvig til Henrichsen ²⁶/₆ 1849 og [jan.] 1851.

¹¹⁸ C. F. Allen til Laur. Skau ¹⁸/₁₁ 1849; Nogle Blade af J. P. Mynsters Liv og Tid, 455 f.; Tscherning til Lehmann ⁶/₃ 1850; Fædrelandet ³/₁₀ og ⁴/₁₀ 1849; Almuevennen ⁶/₈, ³¹/₈, ²¹/₉, ²⁴/₉, ⁸/₁₀ 1849, ¹⁷/₅, ²⁸/₅, ⁷/₆, ³⁰/₇ 1852, ²⁵/₂ 1853; Rf, især 977 ff. og 1005 ff.; F 1850/51, 7005 ff.; 1851/52, 47, 99 ff. Om bondevennerne og delingen jfr. note 75.

¹¹⁹ Ovenfor s. 18 og 55; F 1853, 4. sess. 2. saml. 345 ff.; Neergaard I, 827; Almuevennen ⁹/₅ 1853; Madvig til Andræ ⁷/₆ 1853, til Henrichsen ²⁰/₂ 1855, til A. W. Scheel ¹/₂ 1850. Om det dårlige forhold mellem Madvig og Balth. Christensen jfr. M. P. Bruuns dagbog ⁶/₁₀ 1857. — Madvig til Rohmann ¹⁹/₁₂ 1834.

¹²⁰ Andræ: bl. a. Madvig til Andræ ⁷/₆ 1853; Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger I, 225 f.; Krieger I, 209 og III, 360 f.; L 1859/60, 285 ff., 350, 527, 1709 f.; L 1860/61, 433, 622 f.; Den nationale Politik 90 ff.; RRL 3. overord. saml. 1865, 125 ff., 374 ff.; RRL 6. ord. saml. 1866, 662; L 1867/68, 2005.

¹²¹ Godsejerne: Den nationale Politik, 43, 64 f.; L 1869/70, 2527. Estrup: bl. a. RRL 3. overord. saml. 1865, 49 ff.; L 1866/67, 3796 f.; L 1867/68, 2002 ff., 2205 f., 2490, 2511 f., 2517 ff.; M. P. Bruuns dagbøger ²¹/₄ 1868. Ministeriet Frijs: ib. ²⁰/₁ og ¹/₁₂ 1866. — Sagen om udnævnelse af de kongevalgte landstingsmænd er forgæves eftersøgt.

¹²² Livserindringer 214 f.; fru Andræs dagbøger I, 88. Om Madvigs forbindelse med den nationalliberale landstingsgruppe se M. P. Bruuns dagbøger. Ploug: L 1867/68, 2755; Krieger II, 308. Monrad: ovenf. s. 118; Madvig til Henrichsen ³⁰/₅ og ²⁵/₁₀ 1858; L 1860/61, B 317 ff.; Lehmann: Orla Lehmanns efterladte skrifter I, 23 f.; L 1855 extr. sess. 208, 211; L 1857, 1229, 1241; L 1858, 600 ff., 695 ff.; L 1860/61, 1362 ff.; Lehmann til Madvig november 1868; liste over de 15 bidragydere i Madvigs arkiv, foruden de nævnte D. B. Adler, dampmøller M. Bing, C. A. Broberg, Alfr. Hage, vekselmægler H. P. Hansen jun., assurancemægler Ed. Hvidt, brygger J. C. Jacobsen, grosserer Mor. Melchior, grosserer Rud. Puggaard, etatsråd Ole B. Suhr og hofjægermester P. Tutein, men altså ikke Andræ. Hall: bl. a. Madvig til Henrichsen ²⁰/₂ 1855 og ³⁰/₅ 1858; L 1858, 1149 f.; Den nationale Politik, 93; Livserindringer 215 f., 369; Krieger II, 50 f. Krieger: bl. a. F 1850, 1187; L 1869/70, 1050; Kriegers dagbøger, se registeret under Madvig; Kriegers og Madvigs brevveksling; om en tilsyneladende køligere periode: Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger I, 225 f.

¹²³ Statsr. ⁴/₃ 1851; F 1850/51, 2080 ff.; F 1851/52, 2720 ff. (Tschernings forslag om forbedring af fæstet); 3972 ff. (sammenlægningsfrihed), jfr. Madvig til Krieger ¹/₈ 1866; F 1851/52, 5556 f., 5638, 5643 ff., 5660 ff. (Monrads forslag); L 1853/54, 127 ff., 378 ff., 544 ff., 699 ff., 722, 920, 941 f.; L 1855/56, 1020 ff. (resolution 1856); L 1856/57, 632 ff., 718 ff.; L 1857, 362 ff., 1537 ff., B 531 ff. (ordfører); L 18. s. 88 f.; L 1868/69, 2092 ff.; L 1869/70, 741, 1050 ff., 1342 (forordning ¹⁵/₆ 1792); 1330 ff., 2521 ff. (I. A. Hansens fæstelovforslag); L 1870/71, 1927 ff.; L 1871/72, 123 ff., 1787. Om godsejernes siden landboreformerne forøgede dispositionsfrihed over fæstegodset se J. E. Larsens betænkning 1852 (Saml. Skr. 4. afd. [1861], 564 f.), der formentlig er grundlaget for Madvigs udtalelser herom; om statens ejendomsret til en del af fæstegodsets kapitalværdi Landbokommissionens Betænkninger (1850), 87, jfr. J. E. Larsen: Saml. Skr. 4. afd. 563, 567, 572 f., 630. — Hans Jensen: Dansk Jord-

politik II, 155, 242 ff., 309 (Bangs standpunkt), 305 f. (J. E. Larsen), 322 ff. (godsejernes og Ørstedes protester); om Madvig se registeret. Den ovenfor givne fremstilling af Madvigs jordpolitik afviger på flere punkter fra Hans Jensens.

¹²⁴ F 1850, 5786 ff., 5833 ff.; F 1851/52, 3150 ff., B 1084 ff.; L 1853/54, 496 ff., 605 ff.; L 1855/56, 483 ff.; L 1857, 1463 f.; L 1859/60, 1389 ff., 1408 ff., 1455 f., 1533 ff., 1540 f., 1591, 1599 ff., 1694 ff., 1709 f., 1788 ff.; L 1860/61, 1460 ff., 2177 ff., 2529 ff., 2545 ff., 2551 f., 2883; L 1861, 275; RRL 6. ord. saml. 1866, 758 ff., 770 f., 775, 840 ff., 875 ff., 889 ff., 964 f.; L 1866/67, 4648 ff., 4698 f.; L 1867/68, 1691 ff.; L 1868/69, 2063 ff.; L 1869/70, 553 ff., 623 ff., 2860; L 1870/71, 1457 ff., 1476 ff.; L 1871/72, 2199 ff.; Madvig til Henrichsen, poststempet ²⁴/₈ 1853, ²⁰/₂ 1855, ²¹/₁₁ 1855; Harald Jørgensen: C. N. David, 265. Om ministerialembetsmændenes lønforhold jfr. Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848—1948, 113 ff.

¹²⁵ F 1850, 624 ff., 2431 ff., 4617 ff., 4638 ff.; F 1850/51, 1711 ff., 1729 ff., 3498 ff., 4912 f.; L 1860/61, 859 ff., B 317 ff.; L 1861, 204 ff., 774 ff., 828 ff., 852, 856 f., 895, 938, 986 ff., 1007 f., 1030 f., 1112 ff., 1252 ff., 1289 ff., 1304 f., 1317 ff., 1358 f., B 309 ff.; L 1870/71, 2351 ff.; L 1871/72, 2267; Madvig til Ploug ²⁶/₃ 1871; Dagbladet ²/₂, ⁶/₃, ¹³/₃ 1878; H. J. H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark, 265 ff., 495 ff.

¹²⁶ H. J. H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark, se registret under Madvig; s. 575 om, at Clausen og ikke som i Livserindringerne s. 235 påstået Madvig blev formand for kommissionen af 1853 efter Mynsters død. Statsr. ²⁵/₂ 1849, ⁸/₁₁ og ²⁰/₁₂ 1850; Rf. 430 ff., 1569 f., 1604, 1665 f., 2520 ff., 2530 ff., 2559 ff., 3064 ff., 3075 ff., 3085; F 1850, 928 ff., 2648 ff.; F 1850/51, 194, 303 ff., 486, 1298 ff., 1346, 1397 f., 3530 ff., 4501 ff., 4550 f., 4565 f., 4590, 4682 f., 4686, 4761 ff., 7065; L 1850/51, 3825 ff., 4103 ff., 4130 f., 4213 ff., 4219 ff.; L 1855/56, 534 f., 697 ff.; L 1856/57, 57 ff., 338 ff.; L 1857, 306 ff., 1110 f., 1131 ff., 1197 ff., 1222 f., B 329 ff.; L 1859/60, 1059 ff., 1677 f.; L 1860/61, 1116 ff., 1187 ff., 1197, 1781; L 1862/63, 112 ff., 815, 827 ff.; L 1863/64, 223 ff., 349; L 1865/66, 138 ff., 559 ff., 756 ff.; L 1866/67, 2577 ff.; L 1867/68, 1446 ff., 1489 ff., 2752 ff., 2908 ff.; L 1870/71, 978 ff.; L 1872/73, 986 ff., 2021; Krieger IV, 163 ff., 362; M. P. Bruuns dagbøger ²³/₄—²⁷/₄ 1868; Livserindringer 168 ff., 234 f.; H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie, 446. Clausen siger: »Det var en af disse svingninger, for hvilke just de rigt begavede og derhos meget hensynsfulde mænd kunne være udsatte ved offentlig forhandling af sager af kritisk natur«. Han vil vel dermed antyde dels, at Madvig havde let ved at indse berettigelsen af flere standpunkter og svært ved at vælge imellem dem, dels at han lod sig påvirke af hensynet til Hall. — At staten har interesse i borgernes religiøsitet hævdes af A. S. Ørsted (Eunomia I (1815) 39 ff.).

¹²⁷ Per Krarups afhandling i nærværende skrift; Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark, 34 ff., 105 ff.; desuden bl. a. Rf. 435 ff., 2413 ff., 2614 f., 2677 ff.; F 1850, 2294 ff., 2306 f., 4087, 4090 ff.; F 1850/51, 3688 ff., 4921 ff.; F 1851/52, 745 ff., 2245 f.; L 1853/54, 1782, 2160 f.; L 1855/56, 1054 ff.; L 1868/69, 1551 ff., 1684 f.; Madvig til Henrichsen ⁵/₁ 1871. F. C. Kålund-Jørgensen i Hist. Tidsskr. 11. rk. IV.

¹²⁸ Høkerloven: L 1855/56, 1266. Jernbaner: L 1866/67, 1146 ff. Teater: F 1850, 3849 ff. Skoler: L 1871/72, 2594 ff. Bureaukrati: Rf 1754 f.; RRL, 6. ord. saml. 1866, 319, 323. Domstolene: L 1860/61, 2830 ff.; L 1862/63, 992, 1154 f.; RRL 6. ord. saml. 1866, 754; L 1868/69, 1906 ff., 2078. Presselovgivning: F 1850, 2907 ff.; F 1850/51, 885, 1583 ff., 2444 ff., 2478 ff.; L 1850/51, 1887 ff., 1892 ff.; Madvig: Højesteretsdommen af 16. Oktober 1886 8; Livserindringer 180 f.

¹²⁹ Richard Schlatter: Private Property (1951), 151 ff., 239 ff.; Leslie Stephen: The English Utilitarians I (1900), 307 ff.; The Works of Jeremy Bentham I (1843), 334 ff.; ovenfor s. 24. Lige arv: L 1870/71, 1707 ff., 1745 ff.; ved behandlingen af udkast til lov om kvinders arveret 1857 stottede Madvig dog Lehmanns forslag om udvidelse af testationsfrihed, se L 1857, 817 f.; også Hegel var modstander af testationsfrihed, men til gengæld ikke tilhænger af jævn formuesfordeling; om børns lige arveret som juridisk og politisk problem før 1848 se bl. a. J. E. Larsens Saml. Skr. 4. afd. (1861), 279 ff. J. F. W. Schlegel: Naturrettens eller

den almindelige Retslæres Grundsætninger (1798), især I, 205 f. og II, 149 f., jfr. Livserindringer 47. Voldterrænet: L 1866/67, 3517 ff., 4530, B 1449 ff. Jævn formuefordeling: L 1853/54, 1894 f. Retten historisk begrundet: Supplementer til Livserindringer 72. Hegel: Grundlinien der Philosophie des Rechts, Lassons udg., § 41 ff., især § 62, jfr. Rosenzweig: Hegel und der Staat II, 108 ff. Om Lehmann Hans Jensen: Dansk Jordpolitik II, 174 ff. Se iøvrigt om Madvigs stilling til de landbopolitiske spørgsmål ovenfor s. 133; allerede naturretslærerne i slutningen af 18. årh., også Schlegel, skelnede mellem fuldstændig og ufuldstændig ejendomsret, jfr. Stig Iuul: Fideikommissarisk Substitution, 195. Om Andræ Fl. Dahl: C. G. Andræ, 60 ff. Indkomstskat: L 1866/67, 908 ff. Om forskellen mellem Bastiat og den klassiske engelske nationaløkonomi L. Robbins: The theory of economic policy in English classical political economy (1953), især 34 ff. — Min formodning om, at Hegel har påvirket Lehmann, støttes af at L. i Berlin havde fulgt Gans' forelæsninger. — Stuart Mill havde en lignende opfattelse af arveretten som Bentham og kunde også på andre punkter tiltale Madvig, f. e. ved sine angreb på majoritetstyraniet, sin forkærlighed for etkammersystemet og forholdstalsvalgmåden. — Jfr. note 20.

¹³⁰ Madvig til Krieger ³⁰/₅ og ¹/₇ 1851; Madvig til Simony ⁸/₁₀ 1852; Livserindringer 268 f., hvor henvendelsen til Krieger er glemt; Krieger II, 50 f. (iflg. Krieger gjorde Hall og Monrad vanskeligheder ved M.s dekoration) og VII, 154; Nellemann til Madvig ³/₆ 1879. — Samtidig med Madvig blev bl. a. departementschef C. M. Weis (f. 1809) og premierministerens sekretær C. F. J. H. Liebe (f. 1815) virkelige etatsråder. Madvig var 1850 blevet kommandør. 1859 vilde han iflg. Krieger enten være dannebrogsmænd fra en tidligere dato eller have storkorset. Til sammenligning kan tjene, at P. G. Bang, der havde været rentekammerdeputeret før 1848 og minister, 1852 endnu kun var etatsråd og kommandør. Krieger var fra 1855 og til midt i 1870'erne kun etatsråd, og storkorset fik han først 1873.

¹³¹ Kærlighedserklæringer til aristokratiet: f. e. P. Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker 167 ff., Bille: Tyve Aars Journalistik II, 495 f., L 1870/71, 1599, jfr. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik II, 421 f.; F 1851/52, 3454 ff., L 1853/54, 1897 f. (her om »store besiddelser og store formuer, der kan støtte det naturlige anlæg hos besidderen selv eller hos andre«); Madvig til Krieger ¹/₈ 1866, ovfr. s. 134; Tocqueville: Om Demokratiet i Amerika, oversat i D. G. Monrads Gengangeren (1844), 366 f.; C. F. v. Schmidt Phiseldeck: Europa und Amerika (1820), 226 f. Jfr. C. A. Hessler: Geijer som politiker II (1947) 188 ff.

¹³² L 1853/54, 1251 ff., 1679 ff., 1839 f., 1897 f.; L 1859/60, 360 ff.

¹³³ L 1857, 817 f.; L 1866/67, 2204 ff., 434 ff., 3809, jfr. Aage Friis: Det nordslesvigske Spørgsmål 1864—1879 V, 171 f.; L 1870/71, 978 ff., 1707.

¹³⁴ L 1853/54, 1533 ff.; L 1867/68, 477; L 1869/70, 1873; L 1872/73, 186 ff., 1337 ff., 1435 ff., 1861 ff.; Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling, 135 ff.

¹³⁵ Supplementer til Livserindringer, 23, 34; L 1867/68, 1112 f.

¹³⁶ Eksempler på alt for lange taler F 1850, 2907 ff. og L. 1855, extr. session, 198 ff.; om Madvig som taler Den danske Rigsdag IV, 427 ff.

¹³⁷ L 1864/65, 364; Krieger til Madvig ²³/₁₁ 1886.

¹³⁸ Bonsens: eksempler L 1862/63, 755 f.; L 1867/68, 1112 ff.; L 1872/73, 310 ff., 477, 495 ff. Fattigforsørgelse: L 1872/73, 188 ff., 1337 ff. Rotwitt: Krieger II, 136. Heltzen: RRL overord. saml. 1864/65, 1185 ff. Krieger III, 267 f.; M. P. Bruuns dagb., især ²⁷/₃ 1865. Ministeriet Frijs: Madvig til Henrichsen ²¹/₃ 1868 og ⁵/₁ 1871.

¹³⁹ Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger II, 272, 274; Krieger II, 200; Zodiacus: Parlamentariske Stjernebilleder, 185; Da. Mag. 7 V, 134, 150; om uretfærdigt hårde domme af M. f. e. A. Linvald: Christian VIII I, 51, 53 og M. H. Rosenørn: Løsrevne Blade af Livsminder, 159 ff., jfr. Livserindringer, 309; breve til provst Freuchen 1849—50 (Madvigs arkiv). Det kontemplative liv: Madvig til Henrichsen ²⁰/₈ 1848, jfr. også ²⁴/₁₁ 1848 og Supplementer til Livserindringer, 20 f., samt Madvig til fru Heiberg ¹⁹/₁₀ 1864. Beskedenhed: L 1870/71, 1479. Profetier: f. e. L 1855/56, 755 ff. Januarreskriptet: Madvig: De holstenske

Stænders Forfatningsforslag og Grev Sponneck, 7 og Den nationale Politik, 51. Den nationale Politik, 18, note.

¹⁴⁰ Mangfoldighed og orden: bl. a. F 1850, 2301 ff. og L 1861, 204 ff., 938. Tyende: L 1853/54, 1347 f. Fæsteforhold: L 1869/70, 1050 ff. Madvig til Andræ $\frac{7}{6}$ 1853 (M. kalder A. »en kraftigere og i beslutningstagen raskere karakter«); Krieger III, 236, 267 f.; Gehejmeraadinde Andræs politiske Dagbøger I, 88; Bille: Tyve Aars Journalistik II, 493.

¹⁴¹ L 1850/51, 4221 ff. Den juridiske ret: L 1869/70, 2530, jfr. L 1866/67, 4530. Krieger: L 1870/71, 1715 ff., 1757. Titler: L 1868/69, 2075 og L 1869/70, 623 ff. M. H. Rosenørn: Løsrevne Blade af Livsminder, 163; Rosenørn sad kun en kortere tid sammen med Madvig i ministerium og rigsdag. Ploug: L 1867/68, 2831.

¹⁴² F 1850/51, 4682; L 1870/71, 2780; L 1853/54, 2160 f.; L 1873/74, 155 f.

¹⁴³ L 1873/74, 156; Supplementer til Livserindringer, 29; jfr. Carsten Høeg: Cicero, 274. — I Madvigs her referede bemærkninger er der jo også et tydeligt indslag af utilitarisme.

¹⁴⁴ Livserindringer 141 ff.; Madvig til Henrichsen $\frac{24}{11}$ 1848. Tilbud om ministerier: Gehejmeraadinde Andræs politiske Dagbøger II, 165 og Krieger I, 209; ovenfor s. 108, 118. Træthed: 1868 tænkte han på at trække sig tilbage fra rigsdagen det følgende år, brev til Henrichsen $\frac{21}{3}$ 1868; til samme $\frac{5}{1}$ 1871 om »det mig mere og mere trættende og modbydelige rigsdagsvæsen«. Diæter: Fru Andræs dagbøger I, 49; Den nationale Politik, 71 f.; Aage Friis: Fra det Heibergske Hjem, 251. Filologiske petitesser: Supplementer til Livserindringer, 17 f. Trang til at udrette noget: Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger II, 274.

¹⁴⁵ L 1859/60, 1789, jfr. bl. a. Forenede Rigsdag 2. saml. 1853, 454 f., L 1853/54, 865 f. og RRL 2. overord. saml. 1864/65, 1124; P. Bagge: Studier over D. G. Monrads statstanker 91; Madvig: Bemærkninger om Folkethingets og Landstingets indbyrdes Stilling, 13 ff.; Gehejmeraadinde Andræs politiske Dagbøger I, 88; Livserindringer 232 f.; L 1870/71, 3035 ff. — Jfr. Erik Henrichsen: Mændene fra 48, 112, som dog presser betydningen af ordet indflydelse i Livserindringer 142.

¹⁴⁶ Livserindringer 232; M. P. Bruuns dagbøger $\frac{1}{4}$ 1874. Isolation: fru Andræs politiske dagbøger I, 88; Madvig til Henrichsen $\frac{21}{11}$ 1855, til M. H. Rosenørn udateret (foråret 1861); Johanne Luise Heiberg og Andr. Fr. Krieger I, 225 f., der også synes at sigte til politisk isolation. Overstemt som medlem af udvalgsflertal: L 1867/68, 1108, 1155 f. Indflydelse: Livserindringer 230 f.; L 1872/73, 1912 ff.; andre eks. bl. a. L 1862/63, 921 ff.; L 1870/71, 389 ff.

¹⁴⁷ Dagbladet (Bille?) $\frac{11}{2}$ 1865 karakteriserer ham, væsentlig med henvisning til at han ikke satte Slesvigs deling igennem i novemberministeriet, som en mand uden handlekraft, men »som teoretiker, som skarp politisk ræsonnør er han på sin plads«. Også Fædrelandet ($\frac{11}{2}$ 1860) taler om hans mangel på handlekraft. Jfr. Erik Henrichsen: Mændene fra 48, 112 f.